

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1977

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1977

Redaktør:

SIGURD JENSEN

Redaktionssekretær:

EGIL SKALL

Redaktion:

Københavns Stadsarkiv
Københavns rådhus,
1599 Kbh. V

På omslaget stadens ældste segl efter H. U. Ramsing:
Københavns Historie og Topografi i Middelalderen

Historiske Meddelelser om København er medlemskrift
for Selskabet for Staden Københavns Historie

© Københavns Kommune 1977

ISBN 87 12 32965-7

Trykt hos:

J. H. Schultz A/S, København

INDHOLD

<i>N. L. Faaborg</i> : Michael von Haven. Kunstneren der tegnede Københavns byvåben	7
<i>Gudmund Boesen</i> : Kineserier på Rosenborg. Om hollandske lakerere i København i det 17. århundrede og deres for- billeder	24
<i>Torben Ejlersen</i> : Stenhuggerne G. W. Bæsecke og J. P. Pheiffer. Indblik i Amaliegade 15 og 17	48
<i>Niels Jørgen Poulsen</i> : Michel og Nicolai Schrøder. Om et københavnsk gørtlerværksted og adelige begravelser på Fre- derik den Fjerdes tid	84
<i>Bent Bergsøe</i> : Flådemalerens bo. Kgl. flådemaler Andreas Niel- sen Bergsøe's dødsboskifte i 1757	114
<i>Sigurd Jensen</i> : En københavnsk postmestercravis fra det 18. år- hundrede	145
<i>John Christensen og Henrik Stevnsborg</i> : Politi og prostituerede i 1790'ernes København	164
<i>Kaj Nielsen</i> : Theatret i Kannikestræde. »Kalkeballen«s historie	184
<i>Anne Myschetzky</i> : Den russiske kirke i Bredgade	216
<i>Henry Stjernqvist</i> : Erindringer II	233
<i>Jens Simonsen</i> : V. Malling 1901-77	259
<i>Københavns Stadsarkiv</i> i 1976	261
<i>Selskabet for Københavns Historie</i> i 1976	266
<i>Københavns kommunes biblioteker</i> : Et udvalg af bøger fra året 1975 vedrørende København	267
Anmeldelser:	
<i>Poul Strømstad</i> : J. C. Jacobsens bryggergård og <i>samme</i> : Holbertidens København (<i>Sigvard Skov</i>). <i>H. Thueslev</i> : Det kongelige Assistenshus (<i>Jens Vibæk</i>). <i>Bente Kjølbøye</i> : I Holbergs fodspor (<i>Sigvard Skov</i>)	275
Byens Kunst 1947-1976	280

MICHAEL VON HAVEN
Kunstneren der tegnede Københavns byvåben
AF N. L. FAABORG

Den 18. oktober 1660 fandt den arvehyldings højtidelighed sted, som i fuld offentlighed beseglede enevældens indførelse i Danmark ved adelens og de øvrige stænders edsaflægning til den nu suveræne konge, Frederik III, for hvem begivenheden var en stor personlig sejr.

Intet havde været naturligere, end om kongen havde ønsket at fastholde mindet om begivenheden, både overfor sig selv og over for offentligheden, for eksempel ved udgivelse af et smukt udstyret bogværk, således som det senere skete efter de fleste enevældige kongers salvinger.

Af forskellige grunde ønskede kongen vel at gå stille med dørene indtil kongemagtens nye status over for adelen var konsolideret; den publikation, der skulle fortælle samtiden om den skelsættende begivenhed, var i al fald en beskeden lille »relation« uden ydre prunk, som yderst nøgternt fortalte om begivenhedernes forløb, således som man ønskede dem opfattet fra regeringens side.¹

I samme nøgterne ånd udformede Wolfgang Heimbach seks år senere sit maleri,² der sidenhen blev betragtet som det »officielle« billede af begivenheden og benyttet som forlæg, da J.M. Preisler i 1761–63 udførte sit store stik til den projekterede suverænitetshistorie af Jakob Langebek.³ Maleriet er naivt, dukkeagtigt pudsigt i figurfremstillingen, men anskueligt og tilforladeligt som historiemaleri og topografi, i overensstemmelse med relationen: »Efterat Haandfæstningen forhen var bleven casset og overleveret, og Hans Majestæt havde den til sig annammet, blev der opstillet et stort Pallads paa Slots Pladsen ved Enden af Børsen, overtrukket med rødt Klæde, og saadant Klæde blev lagt lige fra Palladset til det Kongelige Gemak, hvor hans Majestæt skulde gaa; Bag ved samme Theatrum, stod det Kongelige Liv-Regiment, foran samme stod Borgerskabet, bestaaende af 13 Faner, og ved Siden stod Rytteriet og Fodfolket af Stadens Besætning«.

Billedet fremstiller situationen efter at Rigens hofmester, den syge Nicolaj Gersdorff, har aflagt eden og nu bliver båret tilbage til slottet.

I billedets midte, over opkørslen til Børsen, hvor det store »Pallads«, dvs. tribunen, er rejst, sidder kongefamilien og modtager hyldingseden fra de øvrige rigsråder, adelen, gejstligheden, og borgerne og nogle amagerbønder, som i hast var indkaldte for at repræsentere denne noget oversete stand. Disse centrale begivenheder fortøner sig imidlertid i baggrunden og er vanskelige at opfatte; blikket hæfter sig derimod gerne ved de mange små figurer i billedets forgrund, som så indtagende fremstiller det lokale borgerskab, der ser på og gerne lader sig se ved denne enestående københavnerbegivenhed. Billedet er sandelig ikke uden charme, men appellerer egentlig mere til smilet end til den højtidsfulde alvor som må have præget situationen.

På Rosenborg findes imidlertid også en anden fremstilling af samme begivenhed,⁴ der enten er malet samtidig eller i al fald inden 1669, da den nye biblioteksbygning stod færdig til taget. Billedet er historisk og topografisk overensstemmende med Heimbachs fremstilling, den kunstneriske opfattelse dog helt anderledes. Hvad der måtte mangle i enkelthedernes anskuelighed er her erstattet af en fortættet dramatisk stemning i det brusende menneskemylder, der ikke alene trænges på slotspladsen, men ses i alle vinduer på slottet og i de omkringliggende huse, i skibsmasterne og på Holmens bro. Igennem den mørkladde himmel er solen ved at bryde igennem og kaster glimtvis stråler over den centrale begivenhed, selve arvehyldingen foran Børsen til venstre i billedet, over en monumental rytterskikkelse på Holmens bro, for til sidst at skabe en næsten Wouwermandsk effekt over den stejle rytter på den hvide hest nederst tilhøjre.

Billedet er i øvrigt opbygget som kulisser på en scene med forgrund, mellem- og baggrund, med dunkle og belyste zoner og med en farveskala, der spænder fra brunlige til dominerende blågrå farver med markante røde og hvide indslag.

Selv om centrum for begivenhederne, kongen og hans familie, er stærkt fremhævet ved belysningseffekt, så drages øjet måske lige så kraftigt mod den monumentale hvide rytter midt på Holmens bro, en højtstående officer, som støtter kommandostaven mod højre hofte, idet han holder hesten an og i ophøjet ro og fuld af autoritet skuer ud over det myldrende menneskehav. Hvem er manden som maleren, uden at støde an, kunne give en så central placering i kongehusets skæbnetime? Vel kongens yndlingssøn, Ulrik Frederik Gyldenløve,

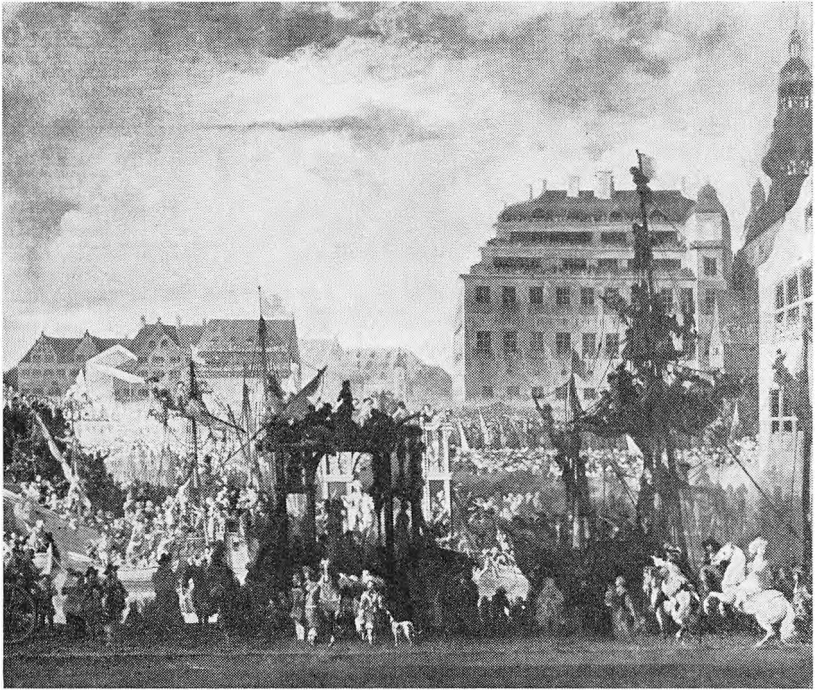

Fig. 1. Michael v. Haven: Arvhyldingen 1660. Rosenborg. Nationalmuseet fot.

som han netop havde betroet kommandoen over de tropper, der skulle sikre lov og orden.⁵

Fortsætter vi nu linien mod rytteren i nederste højre hjørne, fanger øjet en ekvipage, ret så fremmedartet i det københavnske miljø og snarere direkte hentet fra en Adriaen van de Veldes eller en Nicolaes Berchems italienserende landskabsbilleder: En rytter med en dreng på sadlen. Hesten vender bagparten mod beskueren og den hyrdelig-nende dreng peger, foroverbøjet, op mod billedets centrale figurer. I sit ægte miljø er det et arkaisk landskab med dybe dale, hyrder og græssende får han peger udover.

Billedet er tilsyneladende ikke signeret, men det er forståeligt, at flere i tidens løb har fremsat formodninger om, hvem der kunne være ophavsmand til det spændende maleri. Malemåde og komposition peger ikke umiddelbart på nogen af de mere kendte malere, der vir-

kede her i landet omkring 1660erne, men dog umiskendeligt i retning af en maler, der har modtaget friske indtryk fra den toneangivende hollandske kunst og tillige har været fortrolig med miljøet på Slotsholmen. Redaktionen af Weilbachs Kunstnerleksikon har i 1947 på grundlag af Hans Werners artikel i Samleren 1932⁶ og Otto Andrups expertise,⁷ fremsat den noget kunstige formodning, at en maler Michel van der Hoge kunne have malet dette arvehyldingsbillede. Nogen maler af dette navn kendes dog ikke, endnu mindre noget billede. Derimod ved vi, at Michael von Haven – en navneforveksling med van der Hoge er jo nærliggende – har malet tre billeder af hyl-lingen, salvingen og kroningen, som hans ældste søn, Frederik Christian von Haven solgte til kongen i 1696 for 100 rdl.⁸

På det kendte maleri på Rosenborg, forestillende Christian den femtes salving, som tidligere er tilskrevet Peder Andersen og derefter Anton van Steenwinckel,⁹ har kunsthistorikeren Hugo Johannsen for nylig fundet Michael von Havens signatur, M.V.H. Der er så mange lighedspunkter mellem salvingsbilledet og maleriet af arvehyldingen, at det er nærliggende at antage dem malet af samme maler. Genren har ikke været Michael ukendt, tværtimod, allerede i 1656 malede han et billede »prinsens hylding«, det må vist dreje sig om den senere konge, Christian V.s hylding i Kristiania i dette år.¹⁰

Er vi nu, som ovenfor nævnt, helt uvidende om en maler Michel von der Hoges eksistens, så er vi til gengæld forholdsvis godt underrettede om Michael von Haven, født i Bergen ca. 1625, søn af maleren og gøgleren Salomon og broder til Christian V.s senere så berømte generalbygmester, Lambert von Haven. Familien var af tysk oprindelse; om dens centrale placering i det bergensiske kunstmiljø i første halvdel af det 17. århundrede synes der ikke at herske nogen tvivl, derimod stiller det sig vanskeligere, når der skal påvises sikre arbejder.¹¹ For Michaels vedkommende kender vi kun to billeder, som rimeligvis er udført i Norge, portrætterne af Otte Krag til Voldbjerg, signeret M.V.H.: 16 [49],¹² og hustru Anne Rosenkrantz med sønnen Niels Krag, betegnet 1656. Otte Krag havde 1645 fået Halsnø kloster og Hardanger i forlening, og afstanden herfra og til Bergen, hvor familien von Haven virkede, var jo ikke uoverstigelig. Portrætterne er i forholdsvis lille format (ca. 46,5 × 35,5 cm), som Michael von Haven også senere yndede. Krag er fremstillet i hel figur, stående ceremonielt

med den lange stok i den udstrakte højre arm og hånd, venstre hånd holder han i siden med en hat; højre fod i positur foran den venstre. I baggrunden fantasiarkitektur med stor søjleportal og udsigt til naturen. Krag bærer mørk kalot og dragt, ansigtets karnation er blegrød. Et irgrønt draperi dækker en forhøjning bag ham. Primitivt i komposition og ret ubehageligt i farverne, røber det nok den stræbsomme, men meget vaklende begynder i faget.

Portrættet af hustruen Anne Rosenkrantz er tydeligt nok oprindelig udført som pendant til gemalen, men forsynet med årstallet 1656, da sønnen Niels Krag blev påmalet dette år. Anne Rosenkrantz står på en forhøjning foran en balustrade, og kunstneren har ganske enkelt, da han skulle tilmale den treårige søn, anbragt ham på en høj stol, hvori de forhåndenværende balustre indgår som bærende led.

På grundlag af disse to, hidtil eneste kendte malerier fra Michaels ungdomsår, kan i al fald intet sluttes om hans placering i Bergens kunstliv, medmindre man da ville sige, at den må have været meget beskeden. Det er naturligt at antage, at han har lært hos faderen, og at også den som maler mere begavede, men yngre broder, Lambert, har øvet indflydelse på ham, og det er tænkeligt, at den betydeligste maler i Bergen på denne tid, Elias Fiigenschoug, der havde gode kontakter i Amsterdam, ikke alene har påvirket ham i det hjemlige miljø, men også senere har kunnet hjælpe ham med sine forbindelser til kunstnerkredse i Holland.¹³

Familien von Haven har formået at skaffe sig indflydelsesrige forbindelser og beskyttere i Norge, som også har talt deres sag for kongen, der i 1650 bevilgede Michael 100 rdlr. årlig »til at reyse udi fremmede lande, sin Konst at fortsette . . . « Til gengæld herfor skal von Haven »Oss aarligen Stycker och Skilderier derfor at tilskikke saa fremt hand denne Voris benaadning agter at nyde . . .«. Henrik Bjelke, lensmand i Norge, senere rigsadmiral, fik samtidig ordre til at lægge pengene ud og senere afregne med rentekammeret.¹⁴

Michael er således blevet sendt udenlands tre år tidligere end broderen Lambert. Hvorhen han er rejst ved vi intet konkret om – hans navn forekommer ikke i afregningerne vedrørende Lamberts rejser – men meget tyder på at han har været i Holland. Det eneste vi med sikkerhed ved er, at han i alfald var hjemme igen i 1656, det årstal hvormed et portræt af Niels Juel er betegnet.¹⁵ Sammenligner vi dette

portræt med de omtalte Krag-portrætter, er forskellen stærkt iøjnefaldende. I de mellemliggende syv år, hvori indgår en betydningsfuld udenlandsrejse, har von Haven udviklet sig til en moden portrætmaler med evne til livfuld personopfattelse, selv om det har knebet med at give de forskellige legemsdele de rette proportioner. Farveskalaen har også udviklet sig fra de noget dystre og grelle over mod lysere og klare røde, gule, grå og hvide farver med effektfuld anvendelse af glanslys.

Hvor Michael har opholdt sig fra 1656–59 ved vi ikke med sikkerhed, men fra 1659 har vi sikre vidnesbyrd om hans nærværelse i København: mellemværendet med Jochum Kammager i dette år,¹⁶ og en tegning i Det kgl. Bibliotek af de svenske belejringsværker foran København.¹⁷

I 1660 har Michael von Haven åbenbart følt sin position som maler så forholdsvis sikret, at han har ment at kunne påtage sig ansvaret som familieforsørger. Den 27. juli giftede han sig i København med Anne Pedersdatter – brylluppet stod i Hans Friis's gård i Købmagergade – og den 27. april 1661 blev datteren Maria født i Kompagnistræde. Blandt fadderne var foruden anseelige borgere i København, også flere gode nordmænd, deriblandt som venteligt et medlem af familien Bielke, Jørgen, der dengang var generalløjtnant over den norske milit.¹⁸

Ved den næste datters dåb i Vor Frelses kirke i 1662, var fadderne næsten højfornemme allesammen og tilhørte den kreds som protegerede Michael og Lambert som kunstnere: Fru Edele Ulfeldt, gift med admiral Henrik Bielke, og fru Margrethe Ulfeldt, gift med admiral Niels Juel. »Hendis kiere farbror Lambertus von Haven« var dog også blandt de udvalgte.

Forholdet mellem de to brødre har tilsyneladende været godt. Lambert, der jo hurtigt gjorde karriere, har hjulpet sin ældre broder hvor han kunne, særlig når det kneb med arbejde og med penge. Michaels portræt af broderen må antages at være malet i 1660erne, og er betegnet på den malede ramme: Lambertus von Haven B. Norvegus, idet B. hentyder til Bergen, hvortil de begge følte sig knyttede med stærke bånd. Billedet er udført i det lille format, der åbenbart passede Michael bedst, og viser os Lambert inden han nåede berømmelsens tinde, men dog allerede som en meget selvbevidst, myndig herre med

et noget oppustet, rødblomstrende ansigt med årvågne blå øjne, et indtryk der forstærkes af det kraftige, kunstige lys i billedets højre side. Den ovale ørebrusk-kartouche med den kraftigt udformede flig, som foruden på rammen danner et skriftfelt, er benyttet af Albert Haelwegh så sent som i 1666. Har Michaels tanke været, at der skulle udføres et kobberstik efter hans portræt af broderen?¹⁹

Livlige, men noget skurrende farver præger udformningen af Michael von Havens mest kendte værk, Københavns nye byvåben, som pryder det originale dokument med byens nye privilegier af 1661, givne af kongen.²⁰

I en oval, tøndebånds-lignende ramme, omgivet af et gulbrunt hylster i ørebrusk stil, ses det gamle seglmærke med de tre, her rigtignok noget skæve tårne, og krigeren i midten med draget sværd. Derunder bølgerne, der symboliserer byens beliggenhed ved Øresund. Foroven på rammen ses tre hjelme med faner og flag, og øverst en femtakket krone. To skikkelige løver agerer som skjoldholdere og balancerer veldresserede på to kanonløb, der stikker frem under rammen. Nederst et interessant, men ikke meget smagfuldt ophæng af våben, trillebør, graveredskaber, rustning og hjelm osv., symboler på københavnernes tapre indsats under belejringen. Michael von Havens signatur: M.V.H. ses foruden på rammen og placerer kunstneren som en mand, der nød kongens gunst. Det erfares også indirekte på anden vis, hvorved samtidig Michaels altid svage økonomiske stilling antydes: Jochum Kammager skal i betaling hos Michael have taget et skilderi: Prinsens hyldning med 24 alen lærred, som tilhørte kongen. Den uheldige kammager skal straks udlevere skilderiet. Det må dreje sig om prins Christians hyldning i Christiania i 1656; selve billedet kendes ikke mere.²¹

Også dronningens bevågenhed har Michael von Haven øjensynlig nydt. På Sophie Amalienborg hang ifølge inventarlisterne to billeder af ham, portrætter af kongeparrets døtre Frederikke Amalie og Anna Sophie, og i Göttingen hænger et stærkt medtaget portræt af en ubekendt dame, der imidlertid har så udpræget lighed med dronning Sophie Amalie, at der egentlig ikke er nogen grund til at betvivle, at det forestiller hende. Det er betegnet Michael von Hauen fecit 1665. Michael har ikke forsøgt at gøre dronningen kønnere end naturen havde skabt hende, men nok en del yngre.²²

Højdepunktet i Michaels kunstneriske karriere var udnævnelsen til kontrafejer på Sorø akademi i 1664, hvor han afløste Abraham Wuchters, formentlig til dennes store misfornøjelse. Lønnen var den samme som Wuchters': 345 rdl. om året for seks timers daglig undervisning i tegning »og deslige«²³.

Længe skulle Michael, der flyttede til Sorø med hele familien, dog ikke komme til at nyde denne lykke. Akademiet var allerede i fuld opløsning, og i stedet for pengeløn fik professorer og excercitiemestre udlagt jordegods, som lå spredt over det meste af Sjælland og i det øvrige land. Allerede den 20. oktober 1665 forlod de to sidste akademister Sorø og akademiet ophørte med at fungere, men eksisterede dog.²⁴ Da Michael derefter var lovligt forhindret i at udføre sine embedspligter, er det sandsynligt, at kongen igen har benyttet sig af hans arbejdskraft i København, hvor hans yngste søn, Salomon Peter, blev født 16. marts 1667.²⁵ Sikkert er det, at han har arbejdet for kongen i 1668, hvor der udleveres ham seks blændrammer, og i 1669, hvor Hans Balcke skal levere ham panel.²⁶ Antagelig er det også i disse år, at Michael har malet det ovale portræt af Frederik III, som nu hænger i riddersalen på Rosenborg og allerede i inventaret fra 1718 blev betegnet som udført af ham. Det er et mørkt og farvemæssigt dystert billede, der hævder sig dårligt ved siden af Wuchters portræt af Sophie Amalie, hvormed det har været ophængt som pendant siden 1718. Alligevel giver det formentligt et selvstændigt opfattet, solidt portræt af den indesluttede mistænksomme monark fra hans sidste år.²⁷

Om portrætter af kongefamilien, som vi nu ikke kender, erfarer vi også fra en retssag fra 1670 omhandlende seks kongelige portrætter, som Abraham Wuchters skal taksere. Disse billeder er vel malede i København, men Michael havde dog stadig sin faste bopæl i Sorø.²⁸

Som tidligere omtalt fik professorer og excercitiemestre deres løn udlagt i jordegods, men da det kun gav lidet eller intet udbytte, indstillede rentekammeret i 1671 til kongen at give dem en fast pengeløn, professorer omkring 300 rdl. om året, »kontrafejeren og dansemesteren 100 rdl., hvis de ikke ganske skulde aftakke, efterdi de mest er her i Byen«, dvs. København. Dette bifaldt Christian V.: »Hermed er jeg nok tilfreds, dog fik I at se til, at de bekom rigtig deres pension af krigskassen.«²⁹ Det er måske i denne anledning, og ligesom for at understrege Michaels ret til pension, at Christian V. udsteder en gent-

gelse af ansættelsesbrevet af 28. januar 1664.³⁰ Dog, hverken kongens ovenfor citerede formaning til rentekammeret eller Michaels fornyede ansættelsesbrev fik den ønskede virkning. Endnu i 1676 beklagede professorer og excercitiemestre sig over at lønnen udeblev,³¹ men da havde Michael – i 1675 – definitivt forladt Sorø for at bosætte sig på Frederiksborg,³² hvor han som kongens kontrafejer skulle medvirke ved den udsmykning af slottets indre, som foregik under ledelse af broderen Lambert, der i 1671, året efter Christian V.s tronbestigelse, havde fået en i Danmark hidtil ukendt indflydelsesrig stilling som generalbygmester og »Inspector over Pictura og alle didhen hørende Kunster«.

Måtte arvehyldingen i 1660 på slotspladsen i København i arrangement og ceremoniel nødvendigvis få et improviseret præg – de politiske begivenheder havde jo udviklet sig hastigt og kongen følte sig langtfra sikker i sin nye magtposition, der først skulle befæstes – så var forholdene jo helt anderledes i 1671, elleve år efter. Kongen havde bestegit tronen uden forbehold som arvekonge og kunne i ro og mag beskæftige sig med det nye ceremoniel, som skulle afløse den tidligere kroning i Vor Frue Kirke i København.

Vel for at distancere sig fra mindet om en handling, hvori rigsrådet havde medvirket på en så betydningsfuld måde som vogter af hånd-

Fig. 2. Detalje af Københavns byvåben af 24. juni 1661. Michael v. Havens signatur, efterfulgt af årstallet 1661, placeret under midtertårnet. E. Skall fot.

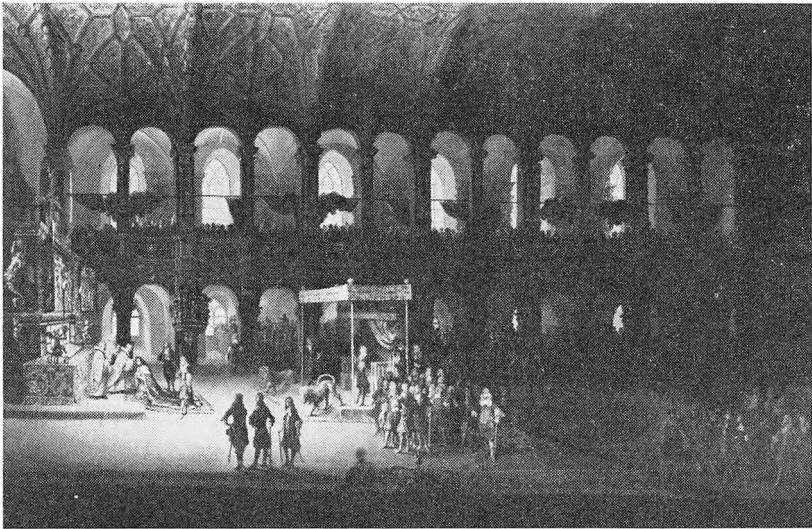

Fig. 4. Michael v. Havens signerede maleri af Christian V's salving. Rosenborg. Nationalmuseet fot.

fæstningen og som repræsentant for en politisk dominerende og privilegeret samfundsklasse, besluttede kongen af afskaffe kroningen med den påfølgende folkelige hyldest og i stedet for markere tronskiftet ved en såre eksklusiv salvingsakt i Frederiksborg slotskirke den 7. juni 1671, hvortil kun hoffets nærmere kreds blev tilsagt. Om selve begivenhedens forløb ved vi besked indtil de mindste detaljer fra Biskop Hans Wandals pragtfuldt udstyrede salvings beskrivelse, der er prydet med et kobberstik af kongen på tronen, stukket af W. von der Laegh efter et forlæg af den nysudnævnte generalbygmester Lambert von Haven, og et portræt af dronningen, Charlotte Amalie, stukket af Hubert Schaten efter maleri af Abraham Wuchters.

En malet skildring af salvingsakten er, som omtalt foran, bevaret på Rosenborg og er betegnet M. V. H., Michael von Havens kendte signatur. En usigneret, tegnet skitse dertil findes i Det kgl. Bibliotek.³³

Fig. 3. Københavns byvåben, indført i privilegiebrevet af 24. juni 1661. Københavns Stadsarkiv

Kunstneren har anbragt sig så at sige lige inden for døren på kirkens søndre langside, således at vi ser et længdesnit af kirken og ceremonien i fuld udfoldelse. Belysningen er som helhed dunkel, men med lys over de centrale dele, alteret, hvor kongen knælende salves af biskop Wandal, og tronstolen af elfenben og narhvalstand, som her er i brug for første gang, anbragt på en forhøjning, under en baldakin båret af fire hofmænd. Foran tronen ses to søvløver, den tredje skal ifølge ceremoniellet vogte tronens bagside, men ses ikke her. Dronningen, Charlotte Amalie, ses heller ikke, hun overværede begivenheden fra kongehusets sædvanlige, lukkede stol. Omkring tronen står grupper af hoffolk, som maleren har fremhævet indenfor det belyste felt. Den meget elegante herre på den knælende konges venstre side, er vel Ulrik Frederik Gyldenløve, som spillede en væsentlig rolle under ceremonien, medens den mørkkledte herre på den modsatte side måske er Peder Schumacher, månedet efter som greve af Griffenfeld på sit livs højdepunkt. I kirkens sideskibe og på galleriet under de svagt belyste hvælvinger myldrer det med tilskuere. Salvingen var en såre eksklusiv affære, ret beset kun en sag mellem Gud og kongen; heri kunne ingen verdslig magt eller stand blande sig, men nok se på: »Noget førend hans Kongl. Mayt. var kommen i Kircken/ der alt en stor mangfoldighed aff adskillige slags fornemme Folck/ som vare henreyste der til stædet for at see denne Solennitet, haffde næsten opfyldt de beste stæder i Kircken. . . «³⁴

De mange figurer, hvoraf kun de agerende er gennemarbejdede, medens tilskuerne kun er malerisk antydede men dog livfulde og i bevægelse, frembringer sammen med de flagrende draperier, ophængte på stænger i arkaderne på galleriet, en dramatisk stemning, ikke ulig den som præger arvehyldingsbilledet, hvormed det også har andre lighedspunkter. Som på maleriet af arvehyldingen er salvingsbilledet frontalt komponeret og kulisseagtigt opbygget med vekslende belyste og dunkle zoner, hvori et kraftigt glanslys drager blikket mod den centrale begivenhed. Som arvehyldingsbilledet virker det i øvrigt heller ikke ganske fuldført: kirkerummet bag tronen henligger i næsten total mørke, på skitsen er der ligefrem markeret et tomrum.

Det tredje billede, som kongen ifølge kammerregnskaberne erhvervede fra Michael von Havens bo, forestillede »kroningen«, det vil i denne forbindelse sige en fremstilling af kongen, siddende på sin

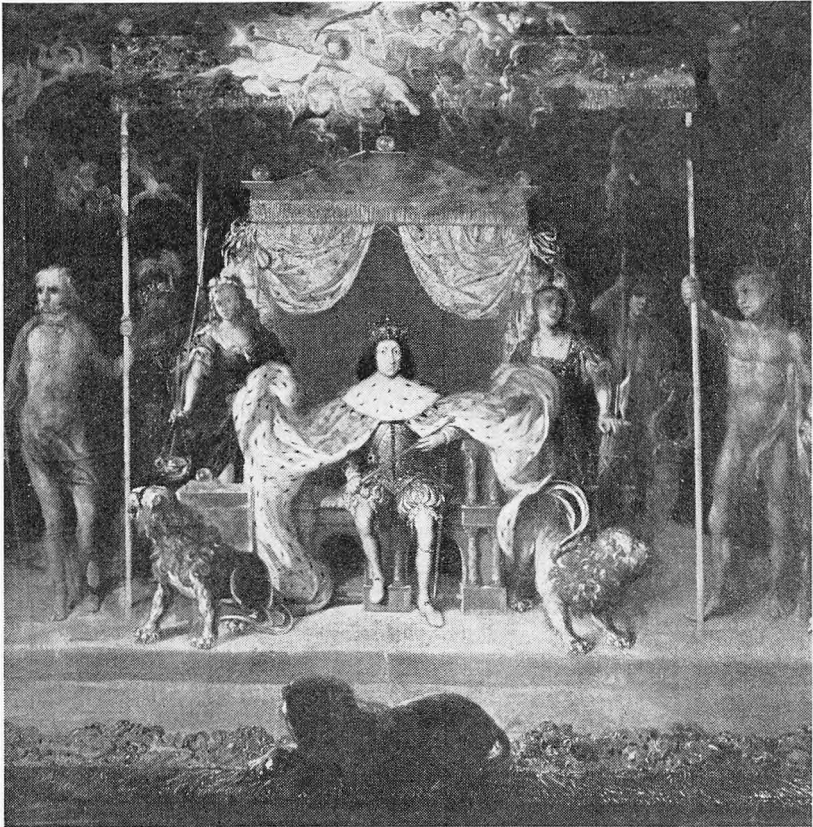

Fig. 5. Michael v. Haven: Christian V's kroning. Rosenborg. Nationalmuseet fot.

trone, med den krone, som han selv havde sat på sit hoved: »Der hans Kongl. Mayt. nu saaledis var iført sin Kongelige habit, og Regalierne haffde til sig tagen/ præsenterede hans Mayt. sig dermed udi sin anticamera under en rød Fløyls Himmel/ paa een der til særdelis bered Kongl. Stoek.«³⁵

I offentlighedens øjne var det vel stadig den kronede konge, der fangede opmærksomheden – salvingen måtte jo opfattes som kongens dybt personlige anliggende – og det kan derfor heller ikke undre, at det er den kronede monark, siddende på den trone, der her blev benyttet for første gang, og med de regalier, som var fremstillede til lej-

ligheden, der affildes på titelkobberet i Wandals salvingsbeskrivelse. Men da salvingsbeskrivelsen udkom i 1671 var der intet titelkobber, det kunne først indsættes fire år efter. Også pendanten, forestillende Charlotte Amalie, er tilkommet senere, hvilket er mindre bemærkelsesværdigt, da dronningen jo ikke deltog i selve ceremonien, men blot var tilskuer. Kobbersticket af kongen, der sandt at sige ikke er noget mesterværk, er dog stort set en korrekt gengivelse af kongen, som han har siddet i kirken, kun baldakinen mangler og er erstattet af et vældigt draperi. Lambert von Havens direkte forlæg kendes ikke. Det er ikke identisk med nogen af de skitser som findes i Kobberstiksamlingen, der adskiller sig fra sticket ved at fremstille kongen siddende bag et bord, hvorpå ligger en opslået bog. De er skitser til forlægget for Hubert Schatens stik fra 1687 i »Kong Christian Den Femtis Norske Lov«.

På dem alle flankerer Abundantia og Justitia tronen, hvorved fremstillingen får et apoteotisk præg, som dog i endnu højere grad karakteriserer det maleri af »kroningen«, som formentlig er identisk med det som kongen erhvervede fra Michael von Havens bo i 1696. Vel er baldakinen over tronen korrekt, men den bæres, eller støttes her af fire »vildmænd«, hvoraf de bageste fortoner sig i mørket og de to forreste er slet proportionerede, og er i øvrigt næsten indhyllet i skyer og befolket med svævende amoriner. Øverst, i kraftigt glanslys, svæver Fama med sin basun, medens Abundantia og Justitia holder kongens hermelinsforede kåbe på begge sider af tronstolen.

Med sine skærende farvekontraster, sin frontale, sceneagtige opbygning med vekslende helt dunkle og skarpt belyste partier, har det stærk lighed med malerierne af arvehyldingen og af salvingen.

Selvom stillingen som kontrafejer i Sorø blev bekræftet den 30. maj 1671, og selvom Michael 1675 blev udnævnt til hofmaler og i 1676 omtales som kontrafejer ved Frederiksborg, så var hans lønmæssige status dog ganske uafklaret og hans økonomiske forhold i øvrigt så pauvre, at hans indflydelsesrige broder, generalbygmesteren, måtte skrive til overhofmarskallen H. O. von Winterfeldt, for at foranledige at Michael dog i det mindste blev optaget i hofrullen, så at lønnen kunne blive udbetalt.³⁰ Lamberts på en gang joviale og alvorlige anmodning hjalp; den 15. april 1676 blev Michael optaget i hofrullen, og vi må formode at han derefter har kunnet leve nogenlunde

betrygget i sine tre sidste leveår, hvor han, syg og nedbrudt, ikke fik udrettet meget. Sine sidste år tilbragte Michael von Haven i Ugerløse (Merløse herred), hvor han endnu ejede et par gårde fra sin tid i Sorø, og her døde han i 1679.³⁷

Ved istandsættelsen af sommersalen på Frederiksborg, der var meget medtaget efter en brand i 1665, var det meningen at Michael skulle udføre fire loftsbilleder med engle, bærende krone, scepter, æble og sværd. Kun det ene, englen der bærer kronen, fik han færdigt, resten fuldførtes af Peder Andersen. Endnu i inventaret 1737 nævnes disse loftsbilleder på deres plads i sommersalen,³⁸ men ved en gennemgribende ændring af slottes indre 1739 blev salen delt og loftsbillederne taget ned for at give plads for nye, pragtfulde stuklofter.³⁹ Billederne er således ikke gået til grunde ved slotsbranden 1859, medmindre de da var opmagasinerede på slottet.

Med forbløffelse vil den besøgende imidlertid på Frederiksborg konstatere, at der siden 1949 i sommersalens loft er anbragt fire malerier, som svarer til beskrivelsen af Michael von Havens og Peder Andersens loftsbilleder, erhvervede fra Gaunø. I 1737 var Otto Thott deputeret i rentekammeret, som har udarbejdet Frederiksborg slots inventarium i samme år – 1737 – som Thott erhvervede Gaunø. Det kan være mere end en tanke, at Thott 1739 har erhvervet, eller snarere fået, de kasserede loftsbilleder fra Frederiksborg, måske i den hensigt at anvende dem i sit nyerhvervede slot, men det er ialfald Otto Andrups fortjeneste, at Michael von Havens og Peder Andersens malerier, omkring to hundrede år efter at de blev vragede til gunst for en mere prangende dekoration, er vendt tilbage til deres oprindelige bestemmelsessted.

HENVISNINGER OG NOTER

For tilskyndelse til at skrive denne artikel og for mange værdifulde oplysninger takker jeg museumsdirektør, dr. phil. Povl Eller.

1. Relation aff Kiøbenhaffn/ Anlangende den Arfve=Ræt/ som hans Kongl. Majestet ... aff alle Rigens Stender ... er blefuen tilbøden og offuergiffuen/... Kiøbenhaffn/ Tryckt hos Heinrich Clausen / Kongl. Majest. oc Univers. Bogtrycker/ Anno 1660.
2. På Rosenborg 1718–32, på kunstkammeret 1732–1812, på Frederiksborg 1812–36, derefter igen på Rosenborg (kat. 1970 nr. 2400).

- E. F. S. Lund. Danske malede Portrætter, II. 1897 s. 261 (geng.).
3. Først udgivet af J. H. Bang 1881-84.
  4. Kat. 1970 nr. 2404. I inventaret 1718 og siden da på Rosenborg. Lund.D.m.P.II. s. 26 (geng.).
  5. C. O. Bøggild Andersen i Da. biogr. Leks. VII, 1936.
  6. Københavnske Skildrere og Contrafejere under den første Enevælde.
  7. I Da. biogr. Leks. IX. 1936, og Weilbachs Kunstner Leksikon I. 1947.
  8. Kgl. Kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian V's Tid, udg. ved E. Marquard 1918, s. 475: m. Friderich v. Haven for trei skilderier om hyldingen, salvingen og kroningen. 100 r.
  9. G. Boesen i Weilbachs Kunstner Leksikon, I. 1947.
  10. Se note 21.
  11. Se A. Bugge, Elias Fiigenschoug i K. Aa. 1921-23, og Carl W. Schnitler. En Gruppe norsk fødte Kunstnere ... sstds. og i Norsk Kunsthistorie, I. 1925. H. Grevenor. Norsk Malerkunst, 1928.
  12. Årstallet kan idag ikke med sikkerhed konstateres, således som E. F. S. Lund i D.m.P.VIII. 1902, s. 72 har ment at kunne gøre det. Portrætterne tilhører kammerherreinde Caritas v. Folsach, Gjesinggaard, og er geng. i D.m.P.anf. sted.
  13. A. Bugge i K. Aa. 1921-23 s. 38 ff. A. Bredius. Künstlerinventare, III. s. 793, i: Quellenstudien z.holl. Kunstgeschichte, VII. 1917.
  14. R. A. Sj.registre, 2.1. 1650, og Sj.tegn. s. dato.
  15. Frederiksborg kat. 1943, nr. 3057.
  16. Se note 21.
  17. Ny kgl. S. 387c betegn. M. Hauen fecit. Geng. i Ch. Christensen o. P. Linde. Vor gamle Hovedstad, 1929 s. 216.
  18. Michael von Havens »Stambog« m. egenhændige familieoptegnelser i Sorø Kunstmuseum.
  19. Frederiksborg kat. 1943 nr. 3093.
  20. Privilegiet i Kbhvns. Stadsarkiv. Stik af A. Haelwegh. Copia aff ... Kiøbenhaffns Nye Privilegier med hosføyede ougerede Vaben 1661«. Kgl. Bibl.
  21. R. A. Sj.tegn. 1070, 8.8.1659.
  22. P. Eller. Kongelige Portrætmalere ... 1971 s. 55 o.s. 79, geng. s. 490.
  23. Eller. Kgl. Portrætmalere s. 341 ff.
  24. Sorø. Klostret - Skolen - Akademiet gennem Tiderne, I. 1924 s. 477 ff og 539 ff.
  25. Stambogen, Sorø Kunstmuseum.
  26. R. A. Skatammeret 1660-79. Afregn. 216-272. XII og 216-279. XIV. Rammerne udleveres på dronningens befaling.
  27. Rosenborg kat. 1970 nr. 9151. Lund.D.m.P.II. s. 228 som formentl. malet af d'Agar. (geng.). I inventaret 1718 og sandsynligvis tidligere se H. Holck. Det kgl. Konst-kammer... samt Rosenborg Slots Inventarium fra Christian den Femtes tiid. Kbhvn. 1775 s. 133.
  28. R. A. Højesterets dombog 4.7.1670. P. Eller. Kgl. Portrætmalere s. 371.
  29. R. A. Rentekammeret, kgl. resol. 20.1, 24.8 og 24.10. 1671.

30. R. A. Sj.registre 30.5.1671.
31. R. A. Sj.tegn. 10.2.1676.
32. R. A. Sj.tegn. XLI. nr. 271, 28.7.1675 og nr. 181, 15.2.1676.
33. Rosenborg kat. 1970 nr. 2574. Lund. D.m.P.II, s. 298 (geng.). I inventaret 1718. Skitsen i Kgl. Bibl. Kort- og billedsml.
34. Joh. Wandal. Den Stormægt. og Hoyb. Arffve-Konnings og Monarchs Her Christian den Femtes kongelige Salvings... Beskrifvelse som udi Frederiksborg Slotz-Kircke bleff høytideligen holden den 7. Junii 1671.
35. På Rosenborg i al fald siden 1718. Lund D.m.P.II. 1897, s. 261, geng. s. 272.
36. R. A. Rentekammeret. Hofetatens bestallingsbog 1669-75 s. 230.
37. Ugerløse sogns kirkebog 1645-79. Kristen Boers. Af Ugerløse Sogns Historie. Sorø 1940 s. 105.
38. R. A. Rentekammeret. Sj. Stifts renteskriverkontor 1679-1771. 241. Frederiksborg Slots Inventarium 1737-39.
39. F. Beckett. Frederiksborg... II. 1914. s. 211.

KINESERIER PÅ ROSENBORG

Om hollandske lakerere i København i det 17. århundrede
og deres forbilleder

AF GUDMUND BOESEN

Med portugisernes opdagelse af søvejen til Indien 1498 og især efter oprettelsen af de første vesteuropæiske ostindiske handelskompagnier i England 1600 og i Holland 1602 skete der en voldsom forøgelse af importen til Europa af østasiatiske luksusvarer som porcelæn, silkestoffer, lakarbejder m. v. fra Kina og Japan, der tidligere kun i beskedent omfang var nået frem ad de lange karavaneveje gennem Asien. De æggede yderligere begæret efter kundskab om rigerne i det fjerne østen, der for europæernes fantasi århundreder igennem havde stået i en særlig glans. De importerede genstande indgik først især i kunstkammerne – eksempelvis nævnes der allerede i 1596 i Ferdinand af Tirols berømte kunstkammer 233 porcelænsgenstande;¹ 1642 omtales flere kinesiske sager i Ole Worms samling,² og 1673 var der i det kgl. kunstkammer i København et særligt »ostindisk kammer« med genstande, der registreredes som ostindiske, indianske, kinesiske og japanske – man brugte i datiden disse betegnelser nogenlunde i flæng og skelnede endnu ikke skarpt mellem oprindelseslandene.³ Man benyttede efterhånden også tingene som dekorationsgenstande, det exotiske gled så rigtigt ind i barokkens brogede verden. Prins Christian af Anhalt så i 1623 i et værelse på Rosenborg japanske våben og billeder m. v. og i et lysthus i Kongens Have japanske lakarbejder,⁴ og hollænderne smykkede deres rum med kinesisk porcelæn (og deres egne imitationer deraf, Delfter-fajancerne) – gerne bl. a. på kaminhylder. Interessen for tingene fra det fjerne østen medførte også, at man søgte at lave efterligninger. Det franske ord Chinoiserie bruges i nyere tid på flere sprog som fællesbetegnelse for de udslag dyrkelsen af kinesiske forbilleder gav sig i europæisk dekorativ kunst under forskellige former især i sidste halvdel af det 17. og igennem det meste af det 18. århundrede. Herhjemme taler vi i samme betydning om kineserier. Et af de ivrigst dyrkede områder inden for kineseriet var udførelsen af møbler og andre genstande i lakarbejde efter kinesisk eller japansk

forbillede. De tidligste vesteuropæiske eksempler kendes fra England og Holland o. 1620. Th. H. Lunsingh-Scheurleer, der i Holland har udført den grundlæggende forskning vedrørende dette emne, har påvist, at der allerede 1610 bestod et »Compagnie van Lackwerken« i Amsterdam, et slags gilde af lakarbejdere.⁵ Med udgangspunkt i Holland bredte lakererkunsten sig sidst i århundredet over de omliggende lande gennem udvandrede kunsthåndværkere. Et af de få kendte navne er Gérard Dagly, der var født først i 1660'erne i Spa, havde lært kunsten af sin fader og 1687 muligvis gennem Oraniernes slægtskabsforbindelser blev knyttet til den store kurfyrstes hof i Berlin som »Cammerkünstler« og arbejdede dér i en lang årrække.⁶ Samtidig udkom både i Holland og England lærebøger i lakererkunst, mest kendt John Stalkers »A Treatise of Japanning and Varnishing«, der udkom i Oxford 1688.⁷ (De engelske lakarbejdere kaldtes japanners og man talte om lakarbejde som japanned work). Da man i Europa oprindelig ikke kendte og senere i al fald heller ikke kunde skaffe det stof (saften af træet *Rhus vernicifera*), hvoraf østens hårde og blanke lak fremstilledes, fandt man frem til forskellige teknikker til opnåelse af en noget lignende virkning. Tove Clemmensen har redegjort herfor i en fortrinlig oversigt over lakimitationernes historie i Danmark i forbindelse med en omtale af lakerede møbler fra det 18. århundredes begyndelse på Clausholm.⁸

I Holland nøjedes man ikke med at udføre møbler og mindre genstande med kinesiske dekorationer i lak, men man skabte også hele kinesiske interiører, hvor væggene dækkedes af lakerede paneler. Hvor tidligt dette er sket, vides ikke sikkert, og ingen sådanne rum fra det 17. århundrede er nu bevaret i Holland. 1683 så en rejsende på lystslottet Honselaarsdijk ved Haag (opført i 1620'erne og 30'erne for Frederik Henrik af Oranien) »ein kostbares Zimmer vom alten japanischen Lack«. Det blev da ikke mere beboet og har altså formentlig været af ældre dato. Nic. Tessin omtaler det som dekoreret med guld på sort bund i sin rejsedagbog 1687 og fortæller videre i forbindelse med et besøg i Binnenhof i Haag »Der Printzessin kostbahres Cabinet von Chineser Arbeit undt kleinen Schildereijen kunte man nicht sehen, weillen es meist wahr verstört umb verbessert zu werden«. ⁹ Også dette kabinet må da antages at have været af ældre dato, siden det nu skulde »forbedres«. I Tyskland omtales sådanne kinesiske

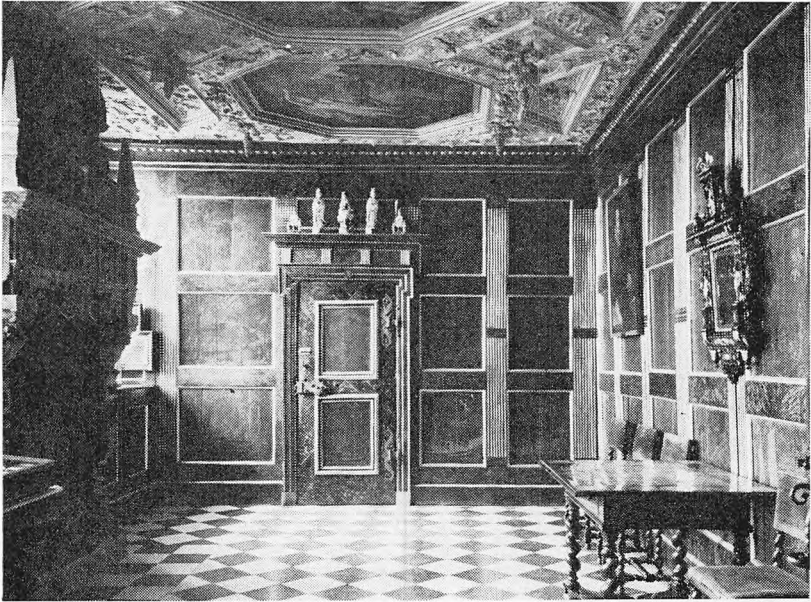

Fig. 1. Christian IVs sengekammer på Rosenborg. L. Larsen fot. 1976

rum omkring 1700 og enkelte er bevaret fra begyndelsen af det 18. århundrede. På Rosenborg eksisterer der imidlertid to lakerede værelser, der går tilbage til det 17. århundrede. Siden 1930'erne er det ene af disse blevet omtalt i det meste af den internationale litteratur om kineseriets historie i Europa med ganske speciel interesse. På de følgende sider skal der redegøres for nogle resultater af mange års beskæftigelse med dette rums dekoration.

Rummet kaldes siden 1930 Christian den Fjerdes sengekammer.¹⁰ Det er beliggende i vestsiden af slottets stueetage bag den lange stengang, der langs østfacaden forbinder to store gavlsale, og det støder op til den nordlige af disse. Efter alt at dømme har det sammen med denne sal («vinterstuen») og det tilstødende kammer i nordøsttårnet (nu kaldet voldtårnet) udgjort Christian IV's egentlige private »lejlighed« på Rosenborg. Rummet har to vinduer mod vest og i alt tre døråbninger – i de to af dem sidder der dobbelte døre. Væggene er fra gulv til loft beklædt med træpanel dannet af et rammeværk med

glatte fyldinger i tre rækker over hinanden. Dørene har på samme måde hver to fyldinger over hinanden. På gesimshylden over de to hoveddøre står kinesiske porcelænsfigurer. Fyldingerne (i alt 73 foruden nogle små supraporter) er dekorerede med kinesiske fremstillinger hovedsagelig udført i en gylden stregtegning på grønlig eller turkisfarvet lakeret grund. Motivmæssigt kan dekorationerne (med enkelte undtagelser) opdeles i tre serier, forneden en række billeder af kinesiske skibe, derover landskaber med små bygninger (bl. a. pagoder) og små kineserfigurer og i øverste række en slags genrebilleder med større figurer i interiører eller i haven ved huset. På enkelte felter ses tegn, der er forvanskede gengivelser af kinesiske skrifttegn. Rammestykkerne er malede som skildpadde med forsøvede lister om fyldingerne.¹¹ Det hele leder tanken hen på et af det 17. århundredes fine kabinetsmøbler med skildpaddefinering og søvlister om skuffer og lågernes fyldinger, her sat op i stor målestok med anvendelse af imitationer.

Panelværket og dørene er utvivlsomt fra Christian IV's tid (ca. 1615), medens dørindfatningerne antagelig er ændret senere i århundredet.¹² Ved nedtagning af en fodliste o. 1940 sås på panelets nederste rammestykke en af fodlisten dækket nedre halvdel af en rankedekoration i sort og rødt, hvis øvre del var dækket af skildpaddebemalingen. Antagelig har rammeværket fra første begyndelse stået i egetræets naturlige farve med malede ranker, der nok har skullet imitere indlægninger.

Fyldingernes bemaling er overalt ret afslidt, på sine steder afskallet, måske til dels ligefrem brændt af solen. De afskallede partier er for en del blot udbedret ved overmaling i grundfarven og tilføjelser af nogle gule streger, men visse steder synes der også at kunne øjnes en tidlig udført optrækning af den gyldne stregtegning hvoraf i øvrigt oftest kun guldgrunden er tilbage.¹³ Den teknik, der oprindeligt er anvendt ved fyldingernes udsmykning, beskrives bedst ved at citere rapporten om en restaurering af en af dørene mod vinterstuen, som Rosenborgsamlingen i 1965 lod udføre på Nationalmuseets konserveringsanstalt under ledelse af Ole Alkærsig. Det hedder her, at en farvesnitsundersøgelse af fyldingernes bemaling viste: »Lag 0: Egetræ med et kraftigt lag fernis eller lim i overfladen. Lag 1: Kridtgrund. Kraftigt lag. Lag 2: Kraftigt blå lag, en kemisk reaktion viste, at pigmentet er Azurite. Ingen snavsoverflade. Lag 3: Kraftigt fernislag muligvis pigmenteret

med grønt, i dette fernislag er guldornamentikken påført«. Og det tilføjes »Det kraftige lag i træets overflade kan betyde, at døren har stået umalet og udekoreret nogle år inden farvelag 1–3 bliver påført«.

Rummet kaldes i Rosenborgs ældste i original bevarede inventarprotokol fra 1718 Dronningens lakerede Gemak, og det oplyses her, at væggene er beklædt med panelværk lakeret med allehånde »indianske figurer«. I inventaret omtales også de kinesiske porcelænsfigurer på hylderne over dørene. Efter at slottet i 1830'erne var blevet museum og man begyndte at sætte tingene ind i historisk sammenhæng, fremkom formodninger om, at den »japanske« udsmykning af det, der nu kaldtes Christian IV's arbejdsværelse, kunde sættes i forbindelse med Christian IV's udsendelse af Ove Giedde til Ostindien i 1618–22.¹⁴ Først Bering Liisberg så 1914 i sin bog om Rosenborg rummet som led i den europæiske kineseri-mode.¹⁵ Ud fra bevarede regnskaber mente han at kunne påvise, at dekorationerne måtte være malet af en af Christian IV ofte benyttet maler Samuel Clausen i 1616, altså før Ove Gieddes rejse. Han fandt dateringen bekræftet derved, at Prins Christian af Anhalt i sin rejsedagbog i forbindelse med et besøg på Rosenborg (som ovenfor kort refereret) omtaler Ein klein Cabinet, in welchem etliche Japanische Säbel, Messer und Teppich, auch gemälde und bilder.¹⁶ »Gemälde« skulde da betyde paneldekorationerne og »bilder« porcelænsfigurerne over dørene. Dermed kunde Bering Liisberg tillægge værelset en særlig betydning som et af de allerførste »Kinesiske Gemakker« i Europa. Selvom Vilhelm Wanscher i 1930¹⁷ udtrykte tvivl om, at de kinesiske stafferinger var jævngamle med panelværket (o. 1615), og antydede en formodet datering til Frederik III's tid, blev Bering Liisbergs opfattelse dog i virkeligheden uantastet i næsten et halvt århundrede.

Den japanske kunsthistoriker Chisaburo Yamada omtalte 1935 i sin bog »Die Chinamode des Spätbarock« rummet på Rosenborg fra 1615–16 som det ældste eksempel på de såkaldte kinesiske værelser, der senere blev mode i Europa, og han skrev om kunstneren »einen gewissen Maler Samuel Clause«, at han måtte have været temmelig fortrolig med kinesiske motiver.¹⁸ »Die Figuren sind richtig in chinesischer Kleidung dargestellt, ebenfalls richtig eine typisch chinesische Begrüssung«. Malemåden (»in ganz einfachen Linien ohne Schattierung«) viste efter Yamadas mening, at maleren ikke havde arbejdet

direkte efter lakarbejder, men efter enkle kinesiske tuschskitser, undertiden dog med indføjeelse af europæiske stiltræk og motiver. Forfatteren tilføjede, at man ikke vidste, om der allerede havde eksisteret forbilleder for denne udsmykning i Holland eller om bygherren havde ladet sig inspirere af de netop via Holland indførte lakarbejder til at lade udføre noget lignende.

Yamada havde selv set sengekammerets kineserier i begyndelsen af 1930'erne. Gennem hans bog gik Bering Liisbergs opfattelse i Yama-

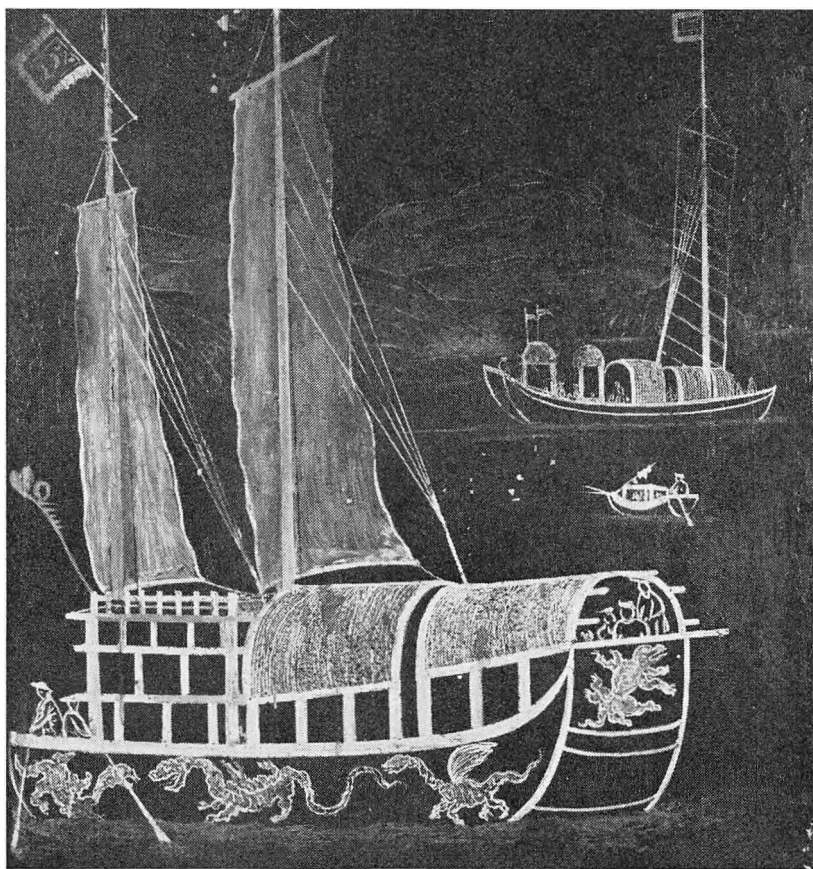

Fig. 2. Lakeret panelfylding med kinesiske skibe i Christian IV's sengekammer (felt nr. 30)

das formulering over i den følgende tids udenlandske litteratur, og kunstneren »Samuel Clause«, der senere blev udnævnt til at være holdlænder, blev et navn i europæisk kineseris historie.¹⁹

I 1957 havde Rosenborg besøg af Th. Lunsingh Scheurleer, der som før nævnt bl. a. har været førende i forskningen af det 17. århundredes lakererkunst i Holland. Efter besøget gjorde han mig opmærksom på, at skibet på en af panelfyldingerne, der var gengivet i Yamadas bog, var direkte kopieret efter et stik i en hollandsk beretning fra 1665 om en Kina-rejse. Det gav mig anledning til at gennemgå en række bøger om rejser i Kina, der udkom i 1600-årene. Det viste sig, at der for mange af skibsbillederne i panelværkets skibsserie fandtes direkte forbilleder i den bog, Scheurleer havde henvist til. Det var Jan Nieuhofs beretning om et hollandsk gesandtskabs rejse til kejseren af Kina 1655–57, først udgivet på fransk i Leiden 1665, men derefter hyppigt genudgivet, alene i årene 1666–70 i mindst fem udgaver på forskellige sprog.²⁰ Nieuhof havde selv deltaget i rejsen som hovmester og havde efter sine egne tegninger ladet bogen illustrere med o. 150 kobberstik af kinesiske byer, personer i forskellige stænders dragter, dyr, planter m. v. På mange af byprospekterne ses skibe af mange typer liggende på vandet i forgrunden, og panelværkets maler har i regelen valgt enkelte af disse til gengivelse og kun i et enkelt tilfælde hele kobberstikkets motiv. Selvom ikke alle panelværkets skibe er genfundet hos Nieuhof, er der næppe tvivl om, at også de ikke-identificerede i det mindste er parafraser over typer og detaljer i kobberstikkene.²¹

Ved litteraturgennemgangen viste det sig, at også en anden bog havde været benyttet af panelværkets maler, nemlig Athanasius Kirchers »China . . . illustrata«, trykt på latin i Amsterdam 1667. Kircher var en tysk jesuit, knyttet til jesuitterkollegiet i Rom og på sin tid anset som en af de lærdeste mænd i Europa bl. a. inden for naturvidenskab og sprogforskning (Ole Worm lagde f. eks. megen vægt på at høre hans mening om guldhornsindskriften).²² Han havde ikke selv været i Kina, men sammenskrev sit værk på grundlag af beretninger fra medarbejdere i den missionsvirksomhed, jesuitterne havde drevet i Kina siden 1557. Forskellige af disse må også have leveret forlæg for bogens kobberstukne illustrationsmateriale, der er overordentlig heterogent både i indhold og form. Panelværkets maler har her fundet

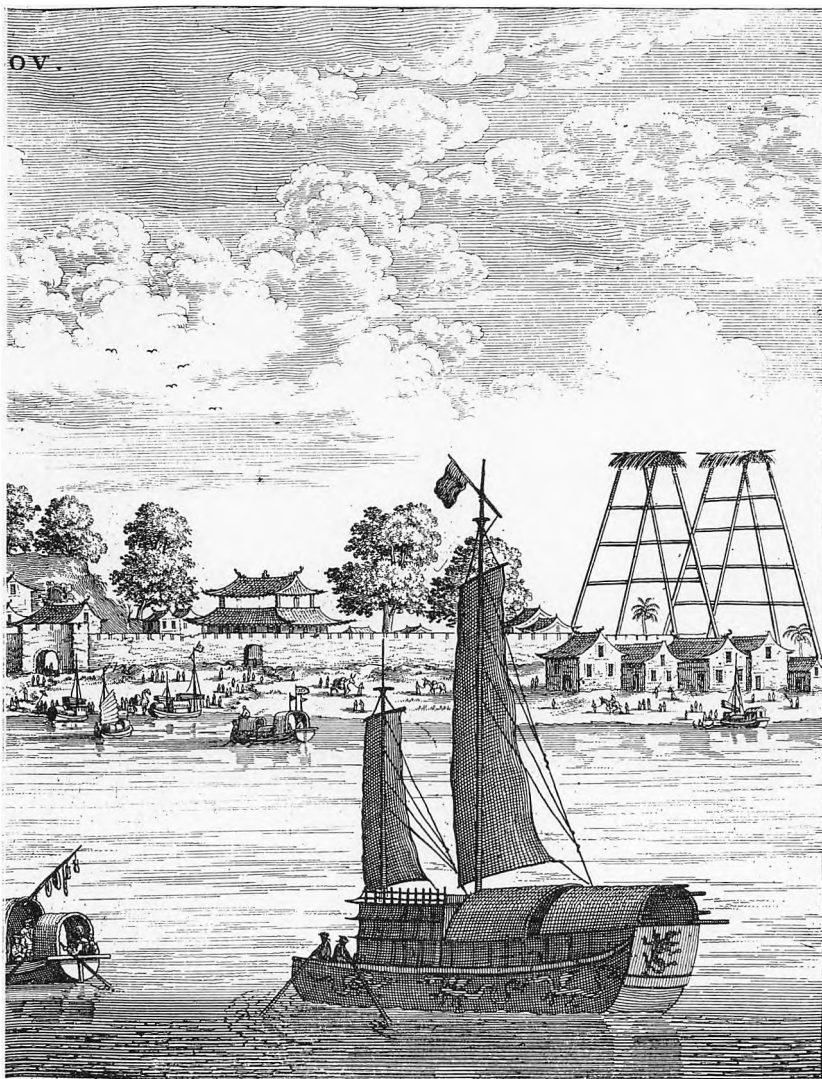

Fig. 3. Udsnit af kobberstik i Nieuwhofs rejseberetning (fransk udgave 1665, foran side 127), forestillende en kinesisk by, Tonglov. Det her afbildede skib genkendes på det som fig. 2 viste panelfelt. På stikkets ikke gengivne venstre halvdel ses et mindre skib, der har tjent som forbillede for skibet i panelfeltets baggrund

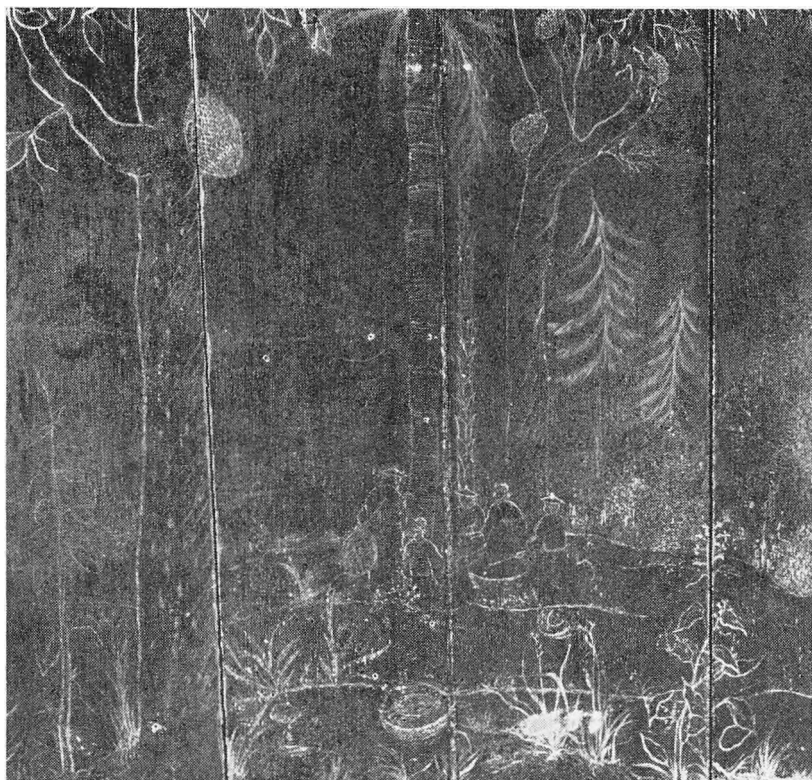

Fig. 4. Kinesisk landskab med persongruppe på lakeret panelfylding (nr. 38) i Christian IVs sengekammer

forbilleder til serien af kinesiske landskabsbilleder.²³ Også her er der kun undtagelsesvis kopieret et helt motiv, i regelen kun udsnit af et kobberstik, og mange af landskabsbillederne er formentlig sammenstykket af enkelte planter m. v. fra Kirchers illustrationer (måske tillige med elementer fra Nieuhof). Også et billede hos Kircher af en fornem kineserinde med en fugl på hånden stående i et interiør med et indrammet kinesisk skriftegn på væggen genfandt på panelet – denne gang i en af genrescenerne i øverste fyldingsrække, der dog i øvrigt vedblev at være gådefuld.²⁴ Derimod kan maleren have hentet panelets øvrige skriftegn hos Kircher, der i sin bog giver en del prøver på kinesisk skrift.

Fig. 5. Kobberstik i Athanasius Kircher: *China monumentis ... illustrata* (Amsterdam 1667, s. 186). Forlæg for den som fig. 4 afbildede paneldekoration

Selvom der ikke var fundet forbilleder for panelets tredje motivrække, lå det dog nu klart, at kineserierne måtte være malet efter 1667. Men af hvem? – og når? – I 1660'erne ændredes et andet af rummene i Rosenborgs stueetage helt ved at væggene dækkedes med kunstmarmor og der opsattes et barokt stukloft. Bering Liisberg mente, at Marmorgemakket, som det kaldes, først blev færdigt efter Christian V's tronbestigelse 1670, fordi hans monogram er malet på en af dørene.²⁵ Han formodede, at loftet var udført af den italienske stukkator Francesco Bruno, der var kommet hertil 1667 og omtales i København endnu i 1670, og at marmorvæggene skyldtes Francis de Bray, der 1663 fik kgl. bestalling som »Vores Mamorerer« og 1670 af kongens kasse fik betalt 300 rigsdaler »for det kammer i haven hans restans«. Imidlertid findes der på Rosenborg et bord med plade af kunstmarmor, signeret Francesco Bruno Napolitanus, og kunstmar-

mor (af farvet gips) var netop en særlig italiensk teknik (kaldet Scagliola), så man spurgte sig selv, om ikke Bruno snarere var mester for kunstmarmorvæggene. Denne tanke bestyrkedes af, at det viste sig, at de Bray (der nævnes sidste gang i København 1671) fra 1673 i en årrække havde arbejdet i Sverige for Magnus Gabriel de la Gardie ved indretningen af Karlbergs Slot og der havde udført ikke kunstmarmor, men malet marmorering på paneler og døre, der stadig eksisterer og i øvrigt minder påfaldende om den malede marmordekoration på Marmorgemakkets døre.²⁶ Måske har han malet denne dekoration, men 300 rigsdaler vilde være en alt for høj betaling for et sådant arbejde, tilmed da beløbet opføres som en restbetaling. Da han endvidere i en regnskabspost fra 1671 omtales som »laxcerer« var det nærliggende at tænke sig, at den store slutudbetaling kunde vedrøre de lakerede kinesiske dekorationer i Dronningens lakerede Gemak. Kongelige regnskaber fra årene nærmest før 1670 er ikke bevarede, men »Det Mærmlerede Cammer« omtales faktisk allerede 1668²⁷ – da kan de Bray altså have færdiggjort de marmormalede døre og derefter i det følgende par år fået à conto udbetalinger for arbejde i det lakerede gemak. Da der i øvrigt ikke i en lang årrække efter 1670 i de vel bevarede kgl. regnskaber forekommer poster vedrørende større dekorative arbejder på Rosenborg, og da det havde vist sig, at de Bray ikke som af Bering Lüsberg formodet var fransk, men født i Haarlem og altså måtte have lært sit marmorerer- og »laxcerer«-håndværk i det Holland, hvor de første kinesisk-lakerede interiører må være blevet til, følte jeg mig næsten sikker i min sag.²⁸ Ved et møde i Selskabet for dansk Kulturhistorie i 1958 gav jeg en meddelelse om nydateringen af det »kinesiske« værelse på Rosenborg, dekorationernes forbilleder og formodede ophavsmand, og da jeg nogle år siden hen skulde revidere min artikel fra 1944 om Rosenborg i Danske Slotte og Herregårde til 1964-udgaven af samme værk, rettede jeg dateringen til »Sandsynligvis udført o. 1670, måske af hollænderen J. de Bray«.²⁹

Året efter, i 1965, bragtes en af sengekammerets døre med to af de mest interessante kinesiske fyldingsbilleder til Nationalmuseets konserveringsanstalt i Brede for den før omtalte konservering og restaurering. Her fandt man på den nederste fylding en med det blotte øje ulæselig indskrift. Det var unægtelig en helt mærkelig fornemmelse at

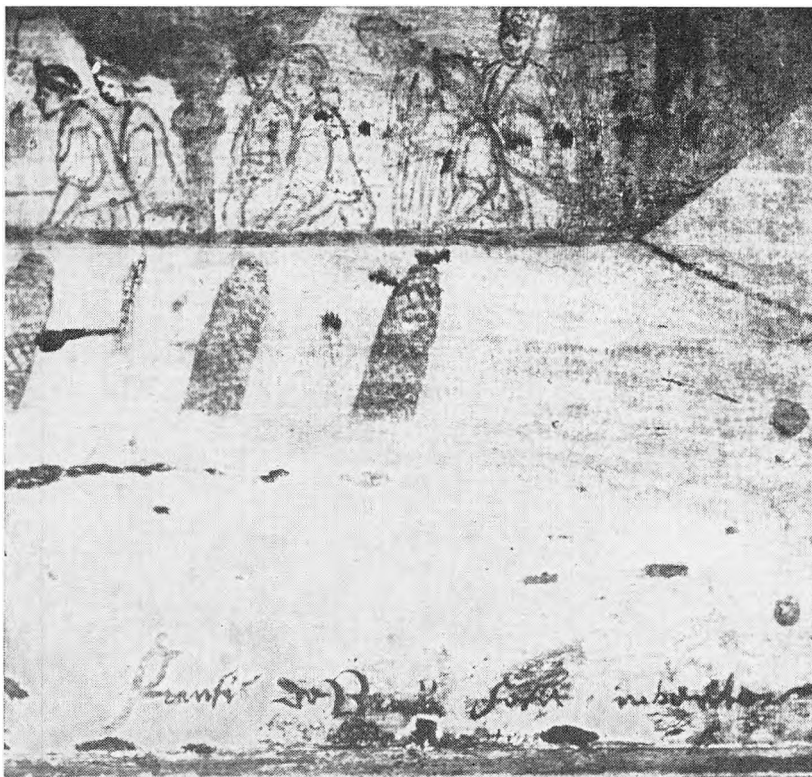

Fig. 6. Francis de Bray's signatur på lakeret dørfylding i Christian IV's sengekammer med gengivelse af et skib efter stik hos Nieuhof (fransk udg. 1665, s. 147; fyldingen afbildet som pl. 5 hos Hugh Honour – se note 19). Forneden skimtes C. Tønders tilføjede signatur 1723. Kvartsløysfoto Nationalmuseets Konserveringsanstalt i Brede 1965

se en række kvartsløysfotografier deraf (et af dem gengivet fig. 6). Selvom læsningen af enkelte bogstaver er usikker, er der ingen tvivl om hovedsagen – der står »Francis de Braü fecit . . . inventor« og derunder med en anden og mindre skrift »C. Tønder 1723« (om betydningen heraf se i det følgende).

Vi har set de Bray omtalt både som lakerer og marmorerer. At lakerer- og marmorerer-kunsten i det 17. århundrede kunde knyttes sammen får man en antydning af, når man i John Stalkers førnævnte

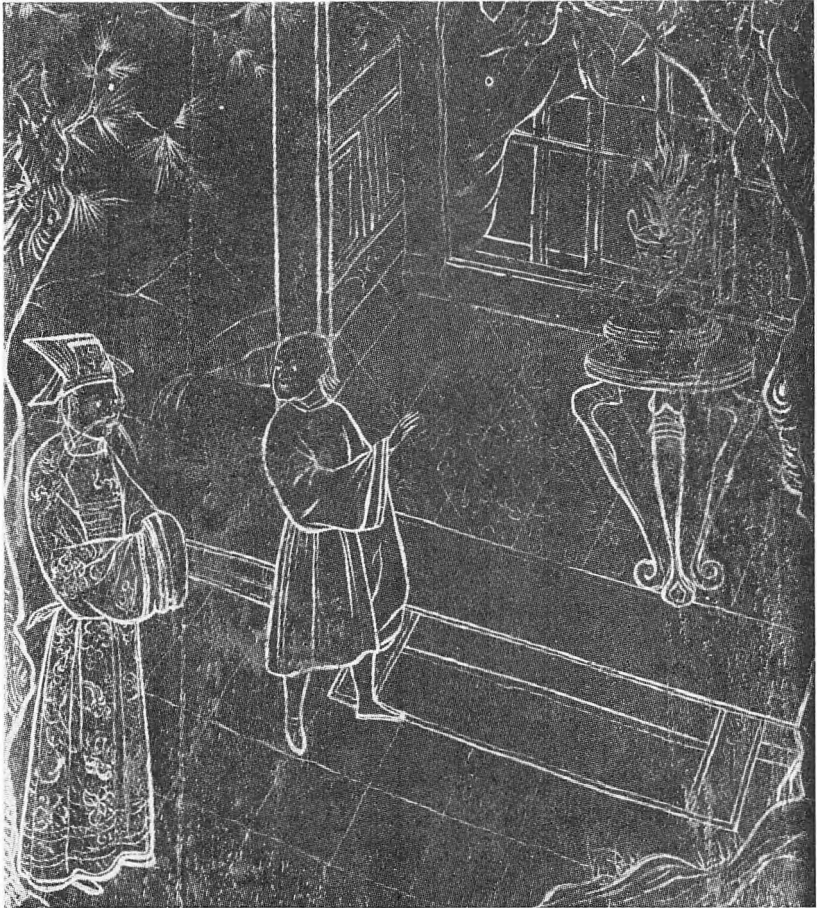

Fig. 7. Kinesisk genrescene på lakeret panelfylding (nr. 14) i Christian IV's sengekammer, øjensynlig en fornem kineser, der af tjeneren vises ind i en havepavillon.

»Treatise of Japanning and Varnishing« fra 1688 efter den grundige redegørelse for lakerekunsten finder et kapitel betitlet »To imitate and counterfeit Tortoise-Shell and Marble«. Det leder selvfølgelig tanken hen på, at de Bray også kan have malet skildpaddeimitationen på sengekammerets rammeværk. At han som forlæg for kinesierne har brugt kobberstik i europæiske Kinabeskrivelser er ikke overraskende – det har mange lakerere gjort siden og formentlig også før. Men for en

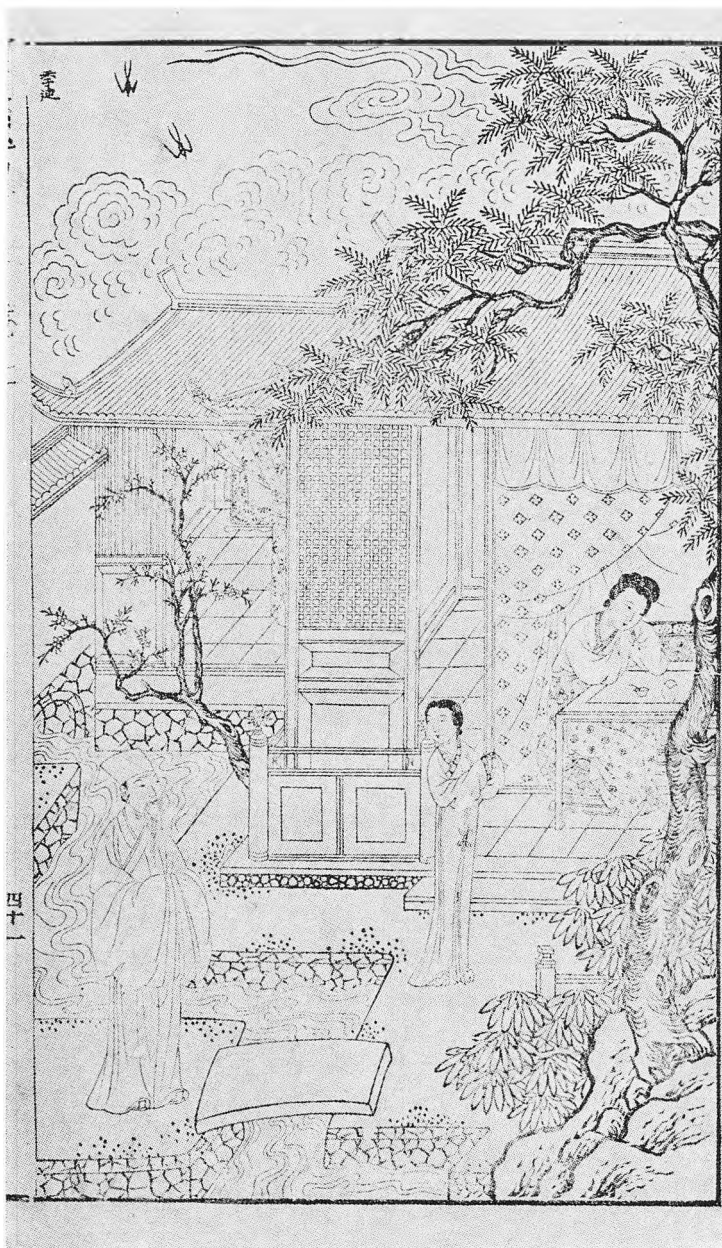

Fig. 8. Illustration i kinesisk roman fra 1617, her gengivet efter et værk om Ming-tidens bogkunst (Ch'ang Pi-teh: Ming-tai pan-hua hstian. Taipei 1969, s. 11). Illustrerende træsnit af denne type kan have været forlæg for en række gengenskener på sengekammerets panelfelter som fig. 7

stor del af serien med interiør- og genrebilleder, som ikke er nærmere behandlet i det foregående, må han nok have haft rigtige kinesiske forlæg – for denne serie synes virkelig Yamadas karakteristisk at gælde. Det er dog næppe sandsynligt, at der i København har været et så stort antal tusch-skitser, som tilfældet måtte være, hvis Yamadas teori om forbillederne holdt stik. Enkeltfremstillinger kunde derimod være taget fra kinesiske lakarbejder eller porcelænsgenstande. Men billedernes øjensynligt fortællende indhold gør det fristende at tænke sig, at forbillederne kunde findes i træsnittene i en af de illustrerede romaner, der i det 17. århundredes Kina tryktes i store oplag.³⁰ I moderne kinesiske værker om denne illustrationskunst findes i al fald gengivelser, hvis stil kunde lede tanken hen på Rosenborgs billeder, men det vilde være noget af et tilfælde, om man skulde finde frem til de direkte forbilleder.³¹ Om en sådan bog har fundet vej til København før 1670 kan man selvfølgelig heller ikke vide, men Christian af Anhalt så allerede i 1623 i universitetsbiblioteket en kinesisk bog (måske den samme som 1668 nævnes blandt seværdighederne i biblioteket) og i Ole Worms samlinger nævnes der 1642 og 1653 kinesiske bøger, så muligheden kan ikke afvises.³² Selvfølgelig er der i panelbillederne træk, der viser, at de formentlig kinesiske forlæg er set gennem europæiske briller, og i enkelte tilfælde er europæiske motiver af maleren måske omdigtet i kinesisk ikklædning.

Da det nu var lykkedes at blive klar over både kunstner, omtrentlig datering og i al fald delvis forbilleder for udførelsen af kinesierne i Christian IV's sengekammer, følte det nødvendigt at afrunde billedet med en undersøgelse af også det andet hidtil noget oversete kinesisk lakerede rum på Rosenborg. Det er et tårnkammer på første sal i det før nævnte voldtårn. Her er både vægge og loft beklædt med træpanel, ligesom i sengekammeret dannet af et rammeværk med indfældede fyldinger, der også her på væggene sidder i tre rækker over hinanden. Rammerne er røde, fyldingerne har sort bund. På den nederste fyldingsrække består decorationen af dyr og planter malet på den glatte grund med gyldne streger og skravering. På de to rækker fyldinger derover er hoveddecorationen udført i lavt relief på den sorte grundflade, såkaldet ophøjet lakarbejde, malet i farver eller dækket af brillantlakering (lak med tætte gyldne bittesmå metalskæl, i en regning fra 1721 kaldet Streugold).³³ På den midterste række ses atter

Fig. 9. Prinsessens kinesisk lakerede tårnkammer på Rosenborg. L. Larsen fot. 1976

dyr og planter, på den øverste personer, enkeltvis eller i grupper. I dyrenes øjne og i frugter og blomster er i relieffet indsat stykker af perlemor, farvede stene eller efterligninger deraf.

I Rosenborgs inventar fra 1718 beskrives rummet således: »Prinsessens chinesisk lakerede Cabbinet. Dette Cammer haver Kong Frederik den Tredie saaledes ladet forfærdige og Malningen med adskillige steene og Perlemor bepydet hvor af et Parti er borte. Anno 1716 haver Hans Kgl. Maj. Allemaadigst ladet udbedre dette Cabinet ved Lakerer Christian van Bracht«. I marginen er tilføjet »1723 da det kgl. Herskab var her resenderende er nogle af de sten som er indfattet udi Panelet bortkommen«. Men der kendes en tidligere omtale – det må være dette rum, der i den også i det foregående citerede rejsejournal fra 1668 nævnes blandt seværdighederne på Rosenborg: »Det chinesiske Cammer med historier og alle slags figurer indlagt med ametister, Christ. rub. perler«. ³⁴

Rummet er nu i temmelig dårlig stand. Mange fyldinger har slået sig og er helt krumme, en del af det ophøjede lakarbejde er bortsprængt og lakeringens kridtgrund revnet – og resten i al fald stærkt krakeleret. Omkring 1930 er der foretaget forsøg på en istandsættelse, en del af afsprængningerne er reparerede, måske også nogle farver opmalede og alle fyldingerne overtrukket med et lag klar, nu eftermørknet lak. I hullerne efter de manglende stene er der samtidig blevet indsat muslingeskaller, strandsten, perler af segllak o. a. imitationer. ³⁵ Hvad der er sket ved den istandsættelse, Chr. v. Bracht siges at have foretaget i 1716, kan man jo ikke vide. Man ved, at v. Bracht har arbejdet i ophøjet lakarbejde og i meget høj grad anvendt brillantlakering, og ud fra det begreb man i øvrigt (bl. a. ud fra bevarede enkeltgenstande) har ment at kunne danne sig om hans arbejdsmåde, har man antaget, at rummets dekoration i sin nuværende form var afgørende præget af hans istandsættelse. De i dekorationen indsatte stene omtales jo imidlertid allerede i 1668, og de kan ikke have været anbragt på den flade fyldning, men kun som nu indpresset i den lakerede kitmasse, hvori det lave relief er udført; antagelig er da relieffigurerne form den oprindelige, og van Bracht har måske ikke i så høj grad som hidtil formodet ændret dekorationens karakter. Ophøjet lakarbejde med og uden perlemorsindlægning må tidligt have været kendt fra importerede genstande. ³⁶ De i de øverste fyldinger afbildede personer har kun

i ringe grad kinesisk præg – ansigterne virker europæiske og dragterne temmelig fantasifulde, som man næppe ville have afbildet dem i 1716, da man havde mere kendskab til kinesere end et halvt århundrede før. Forbilleder lod sig imidlertid i lang tid ikke finde før ved gennemsyn for nylig af en kilde, der ved den tidligere foretagne litteraturgennemgang var blevet oversprunget som formentlig irrelevant.

Fig. 10. Panelfelt fra Prinsessens kinesisk lakerede tårnkammer med persongruppe i ophøjet lakarbejde.

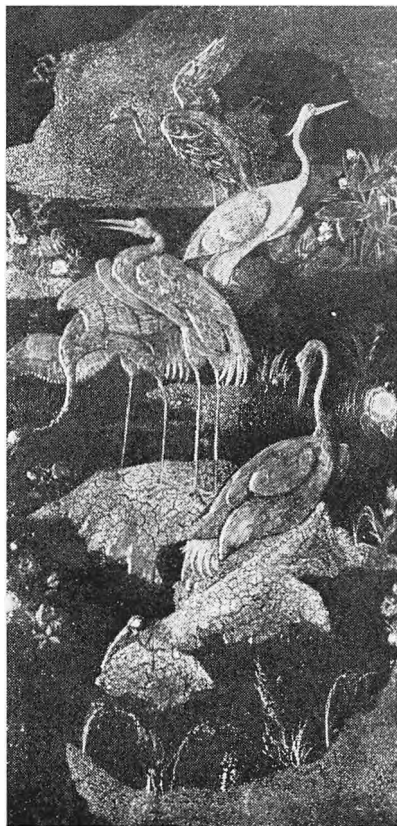

Fig. 12. Panelfelt fra Prinsessens kinesisk lakerede tårnkammer med traner og hejre i blomstrende flodlandskab. Ophøjet lakarbejde med brillantlakering og indlagt med små skiver af perlemor, antagelig med japansk lakarbejde som forbillede.

I Det kgl. Biblioteks kortsamling opbevares et stort geografisk kortværk »Novus Atlas Sinensis«, trykt i Amsterdam 1655. Det er udgivet af en lærd jesuit Martinus Martinius, der kom til Kina som missionær 1638 og døde der i 1661. 1654 var han i Europa og blev da rådspurgt af Ole Worm om en kinesisk genstand i hans samling; men hans største indsats var det netop da under forberedelse værende nævnte Atlas, der blev grundlæggende for Europas kendskab til Kinas geografi.³⁷ På hvert af bogens kobberstukne kort over Kinas enkelte provinser findes en kartouche med provinsens navn, og som staffage afbildes lænet til kartouchens ramme en eller flere personer eller dyr. Personerne er for en nutidsbetragter lidet kinesiske, men tegneren har forsøgt at iklæde dem exotiske klædebon. Og det viser sig, at mindst tre af disse personer og persongrupper og en elefant med hovedet på sned er direkte kopieret på panelet.³⁸ Flere af de andre fyldingsdekorationer er antagelig friere gengivelser samme steds fra, men nogle af dyrene (drage, traner og hejrefugle) har dog måske virkelige kinesiske og japanske forbilleder, antagelig lakarbejder,³⁹ medens en pelikan, der hakker sig i brystet foran sine tre unger (for at nære dem med sit blod), må være en kinesificeret udgave af det kendte europæiske symbol på Kristi offerdød.

Selv om Martinius' kortværk kan være kommet til København snart efter udgivelsen 1655, er det mindre sandsynligt, at panelernes lakdekoration er udført i de første år derefter, dels fordi kongen under krigsårene 1657–60 og den derpå følgende politiske krise formentlig har været for optaget af andre ting, dels fordi der simpelthen ikke synes at have været nogen i landet, der kunne arbejde i den hollandske lakteknik.

Men vi har set, at dekorationen eksisterede i 1668 (og altså sandsynligvis udført før Nieuhofs og Kirchers bøger fra 1665 og 1667 er blevet kendt her i landet), og vi ved, at Francis de Bray arbejdede for kongen fra 1663. Selv om kinesierne i sengekammeret og i tårnkammeret synes meget forskellige i karakter, beror dette nok hovedsagelig på forskellen i den anvendte teknik og de til rådighed stående forbilleder. De kan derfor godt være skabt af samme mand, og med den viden vi for øjeblikket har, lader det sig ikke gøre at pege på nogen anden mulig mester for tårnkammerets dekoration end de Bray.

Fig. 11. Navnekartouche på kobberstukket kort over provinsen Queichev (Kweichow) i Martinus Martinius: *Novus Atlas Sinensis* (Amsterdam 1655, foran s. 153). De tre staffagefigurer genkendes som forbilleder for personerne på det som fig. 10 gengivne panelfelt. I et af Det kgl. Biblioteks fire eksemplarer af atlasset (to med tysk tekst og to på latin – med ændret paginerings) har farvelæggeren fremhævet de lidet synlige kobberstukne prikker på ærmerne på manden til højre ved anbringelse af røde prikker – næsten som på fig. 10

Måske er han netop blevet indkaldt med henblik på denne opgave, fordi Frederik III kan have ønsket at indføre denne hollandske mode på Rosenborg.

Et halvt hundrede år senere trængte rummet øjensynligt til istandsættelse, og opgaven overlodes som før nævnt i 1716 til Chr. van Bracht (man mindes prinsessens lakerede kabinet i Binnenhof, der skulle »forbedres« i 1687). Om ham ved vi, at han i 1661 boede i Amsterdam, hvor han da indgik ægteskab, og at han senest 1669 var i København, hvor han fik kgl. bestalling som hofmarmorerer. Selv om han i 1660'erne har været en ung mand, må han være uddannet i den samme hollandske marmorerer- og lakerertradition som de Bray og har derfor naturligt kunnet glide ind i restaureringen af sin ældre kollegas arbejde. Forøvrigt kan man ikke udelukke den mulighed, at han før 1669 kan være kommet hertil som medhjælper for de Bray, i al

fald arbejdede de øjensynlig et par år sideordnet for hoffet, indtil de Bray forsvandt helt ud af billedet 1671. Chr. van Bracht nævnes derimod som »den hollandske lakserer« på fast løn i de kgl. regnskaber til 1706 og arbejdede for kongen med marmorering og lakering næsten til han over 80 år gammel døde i 1720. Men den hollandske lakerertradition i Danmark uddøde ikke med ham, i den må han have opdraget sine tidligt afdøde sønner og sin svigersøn Carsten Tønder, der 1731 fik konfirmeret en tidligere bestalling som hoflakerer.⁴⁰ Efterhånden synes det traditionelle lakererarbejde især at have gået ud på fremstillingen af de brillantlakerede rammer, der stadig findes om adskillige billeder fra de kgl. samlinger og altid tilskrives familien van Bracht. Men kinesierne var ingenlunde gået af mode på Frederik IV's tid, og når Carsten Tønder 1723 anbragte sin signatur under Fr. de Brays på en af sengekammerets fyldinger, må det betyde, at han som sin svigerfader syv år tidligere har kunnet påtage sig at reovere et af Rosenborgs kinesiske værelser fra 1660'erne. Måske er det hans pensel, vi har ment at kunne spore i nogle formodede tidlige opmalinger i visse af fyldingerne.

Det er fascinerende at dykke ned i det 17. århundredes Kina-interesse. Nu afløstes tidligere århundreders fantasiforestillinger af sikrere viden gennem historiske og geografiske værker og rejsebeskrivelser – og det er ganske bemærkelsesværdigt at se, hvor hurtigt i al fald nogle af disse værker er nået til Danmark. Gennem importerede genstande af mange slags fik man mulighed for håndgribelig berøring med østens kultur – også i Danmark. Selv om kineseri-indslaget i tidens dekorative kunst kan kaldes modepræget, går det dog hånd i hånd med den dybere interesse for Kina. Det er selvfølgelig umuligt at sige, hvilken rolle Frederik III personlig har spillet for boganskaffelser og for indkaldelsen af de Bray. Men med denne mands ankomst grundlagdes i al fald en hollandsk lakerertradition i Danmark, der holdt sig levende i det mindste i et par menneskealdre.

Det er helt ejendommeligt, at tre mænd, som efter hinanden bar traditionen i hoffets tjeneste, alle har haft en hånd med i dekorationerne på Rosenborg – det er som om der sluttes en ring med Carsten Tønders signatur 1723. Rosenborgs kineserier er et spændende indslag i dansk rumkunsts historie, men må også ses i internationalt perspektiv. Selv om de ikke mere kan dateres så tidligt som 1615, er de stadig

de ældste nu eksisterende eksempler på en rumudsmykningstype, der i det udgående 17. og begyndende 18. århundrede fra Holland vandt indpas på slotte og herresæder overalt i Nordvesteuropa. Deres skaber kom fra Holland og må være oplært der – derfor kan Rosenborgrummene sikkert også give et indtryk af, hvordan nogle af de forsvundne hollandske rum har set ud, der blev udgangspunktet for denne modebevægelse – og hvordan de hollandske lakerere har arbejdet også i hjemlandet.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Udstillingskatalog China und Europa. Schloss Charlottenburg. Berlin 1973, s. 48.
2. H. D. Schepelern: Museum Wormianum. 1971, s. 350, 352, 362.
3. H. C. Bering Liisberg: Kunstammeret. 1897, s. 172 ff.
4. Tagebuch Christians des Jüngeren, Fürst zu Anhalt. Herausgegeben von G. Krause. Leipzig 1858, s. 95 f. – Om import af japanske lakarbejder til Danmark i 17. årh. se i øvrigt Martha Boyer: Japanese Export Lacquers. 1959, s. 25 ff.
5. Th. H. Lunsingh Scheurleer i Oudheidkundig Genootschap. Jaarverslagen 82–83. Amsterdam 1939–41, s. 54 ff.
6. Hans Huth i The Connoisseur, 1935, s. 14 ff. – Samme: Europäische Lackarbeiten. Darmstadt 1955, s. 14.
7. I engelsk litteratur citeres en udgave med to forfatternavne John Stalker og George Parker, London 1688 (genoptrykt 1960). Den synes ikke at findes i Danmark.
8. Tove Clemmensen: Møbler på Clausholm . . . 1946, s. 34 ff. – Jfr. Hans Huth: Lacquer of the West. Chicago/London 1971, s. 23 ff.
9. O. Sirén: Nic. Tessin d. Y:s studieresor. Stockholm 1914, s. 74, 76 f., 249 note 36.
10. V. Wanscher: Rosenborg. 1930, s. 68.
11. Den oprindelige forsølvning var (antagelig i 19. årh.) blevet overmalet med gråt, i 1969 forsølvet over malingen.
12. Ved nedtagning af en del af panelet til restaurering 1968 sås bag det en ubehandlet bindingsværksvæg uden spor af, at der i stolperne har været fastgjort anden form for vægbeklædning end den nuværende. Over døren til »Mørke værelse« sås en ommuring, og panelfeltet over denne dør er udført af fyrretræ i stedet for et ældre felt af eg, hvoraf en afskåret tap var tilbage. Måske står disse ændringer i forbindelse med anbringelsen af nye dørindfatninger, muligvis ved nydekoreringen 1668–70.
13. Panelernes malning er antagelig blevet nødtørftigt udbedret ved slottets restaurering i 19. årh. I 1930'erne foretoges et uheldigt restaureringsforsøg af nogle felter ved døren til vinterstuen, hvorved

- lasering fjernedes og de gyldne tegninger blev stærkt opmalede. Om en mulig delvis opmaling i 18. årh. se senere i teksten.
14. P. Brock: Den oldenborgske Kongeslægt . . . belyst ved den chronologiske Samling paa Rosenborg. 1870, s. 31. – Jfr. dog F. R. Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. 1872–78, s. 58.
  15. H. C. Bering Liisberg: Rosenborg. 1914, s. 54.
  16. Se note 4.
  17. V. Wanscher: Rosenborg. 1930, s. 34.
  18. Chisaburo Yamada: Die Chinamode des Spätbarock. Berlin 1935, s. 17 f.
  19. Sengekammeret på Rosenborg omtales med udgangspunkt i Yamadas fremstilling bl. a. i Hans Huth: Europäische Lackarbeiten. Darmstadt 1955. – W. Holzhausen: Lackkunst in Europa. Braunschweig 1959, s. 298. – Det i note 1 nævnte udstillingskatalog. Berlin 1973, s. 85. – Hugh Honour: Chinoiserie. London 1961, s. 45, 247. – Hans Huth: Lacquer of the West. Chicago/London 1971, s. 11, 18 note 22, 102, 146, nr. 262. (I de to sidstnævnte bøger med modificeringer på grundlag af korrespondance med forf. af nærværende artikel). – I dansk litt. benyttes Liisbergs datering med antydning usikkerhed i Danske Slotte og Herregaarde I. 1944, s. 64 f. (G. Boesen) og Tove Clemmensen: Møbler på Clausholm . . . 1946, s. 24 f.
  20. Det kgl. Bibliotek ejer foruden Jean Nieuhoff: L'ambassade de la Compagnie Orientale des Provinces Unies vers l'Empereur de la Chine . . . Leyden 1665 udgaver på tysk, Amsterdam 1666 og 1669, på latin, Amsterdam 1668, på engelsk (udg. af J. Ogilby), London 1669, og på hollandsk, Amsterdam 1670.
  21. Nummereres panelfelterne væg for væg (bortset fra dørpartierne) i rækkefølge begyndende med øverste række fra venstre, først indgangsvæggen fra nr. 1 (øverst nærmest vinduesvæggen) til nr. 9, derefter bagvæggen over for vinduesvæggen nr. 10 til 33 osv., er følgende felter med sikkerhed kopieret efter stik anbragt foran eller på med s. angivne side i Nieuhofs franske udgave 1665: nr. 26 = s. 185, 27 = s. 107, 29 = s. 111, 30 = s. 127, 31 = s. 119, 33 = s. 129, 40 = s. 105, samt nr. 7 = II s. 65 og dørfylding = s. 147.
  22. Breve fra og til Ole Worm, oversat af H. D. Schepelern. II, 1967, s. 375 og passim.
  23. Bl. a. panelfelterne nr. 5, 38, 39 har forbilleder i kobberstik hos Kircher s. 181, 186, 187.
  24. Panelfelt nr. 36, se stik Dd hos Kircher efter s. 114. Jfr. det i note 1 nævnte udstillingskatalog, s. 157.
  25. H. C. Bering Liisberg: Rosenborg. 1914, s. 122 ff.
  26. Tord O:son Nordberg: Karlbergs Slott. Stockholm 1945, s. 61 og 138, pl. 8, 43 og 45.
  27. Johannes Lilienskiolds Reisejournal 1668–70. Udg. af Chr. Sommerfelt. Christiania 1916, s. 7.
  28. Om de Bray se Weilbachs Kunsterleksikon I. 1947, s. 149. Regnskabsposter i E. Marquard: Kon-

- gelige Kammerregnskaber. 1918, især s. 58 og 73.
29. Danske Slotte og Herregårde. Red. af Aage Roussell. II, 1964, s. 93. J.deB trykfejl for F. de Bray.
30. Jfr. Gertrude Z. Thomas: The »invention« of Chinese-Chippendale i The Connoisseur. 1967 (March), s. 200 ff.
31. Se f. eks. P'an Ch'eng-pi: Ming-tai panpen t'ulu ch'u pian IV. 1941. – Ch'ang Pi-teh: Mingtai pan-hua hsüan. Taipei 1969. (Kat. sign.: Kgl. Bibl.: O.A. 102-8-40 (4) og O.A.102-8-33). Forskningsbibliotekar Kirsten Rønbøl Lauridsen har venligst bistået mig i min søgen efter kinesiske romanillustrationer.
32. Jfr. note 4. – H. D. Schepelern (se note 2), s. 362 nr. 261. – Lilienskiold (se note 27), s. 8.
33. Om disse teknikker se Tove Clemmensen (note 8), s. 36 f.
34. Se note 27. Da Lilienskiold nævner marmorgemakket og Prinsessens lakerede tårnkammer (der begge i 1668 må have været ret nyindrettede) men ikke sengekammeret, må dettes kinesiske dekorationer antagelig først være påbegyndt efter 1668 (marts).
35. Arbejdet udførtes af konservator Emil Petersen og malermester Vald. Hansen. Mundtlig overlevering, ingen beretning kendes.
36. Jfr. note 4. Tidligste kendte daterbare europæiske efterligninger af ophøjet lakarbejde (fra 1675-95): Hans Huth (se note 8), pl. 53 og 166-68. Huth omtaler tårnkammeret kort smst. s. 102.
37. H. D. Schepelern (se note 2), s. 197. – Det i note 1 nævnte udstillingskatalog, s. 129.
38. Efter kort i Martinus Martinus: Novus Atlas Sinensis, Amsterdam 1655, foran s. 149, 153, 77 og 161 er udført fyldingsdekorationer i tårnkammeret henholdsvis: i øverste række feltet t. v. over døren, nr. 1 t. v. og nr. 1 t. h. for døren, samt i nederste række nr. 2 t. h. for døren (t. v. og t. h. set inde fra rummet). Muligvis vil andre p. t. vanskeligt tilgængelige felter kunne identificeres med afbildninger hos Martinus, men nogle synes friere konstrueret. En frygisk hue og en kinesisk hat, der bæres af et par personer, ses også på stik af »kinesere« i J. H. van Linschoten: Itinerario . . . Amsterdam 1596, der kan have været brugt som kilde.
39. Jfr. Boyer (se note 4), pl. 13 b og 52 b.
40. Om Christian van Bracht og Carsten Tønder se Weilbachs Kunsterleksikon I, 1947, s. 139 og III, 1952, s. 439.

STENHUGGERNE G. W. BÆSECKE OG J. P. PFEIFFER

Indblik i Amaliegade 15 og 17

AF TORBEN EJLERSEN

Det er festligt at passere Amalienborg Plads og lade øjnene glide fra rytterstatuen i midten og hen over de kongelige palæer. Kolonnaden bliver da en højtidelig afsked med det åbne pladsrum, hvorefter alt igen føles mere snævert og dagligdags. Og dog, et par facader på højre hånd genopliver stemningen fra før et øjeblik; de tilhører gårdene Amaliegade 15 og 17. Disse bygninger er ofte afbildet og deres udseende beskrevet og analyseret i den topografiske og kunsthistoriske litteratur, og det har for længst været formodet og er senere blevet bevist, at Nicolai Eigtved har ansvaret for den arkitektoniske udformning.¹

Mindre kendt er imidlertid bygherrerne, selvom det er blevet sagt, at de gennem den rige sandstensudsmykning synes at ville gøre omverdenen opmærksom på deres håndværksmæssige formåen som stenhuggere.² Denne profession gemmer sig bag de pågældendes initialer, som kan læses i kartoucher indsat i begge bygningers midterfag; på Amaliegade 15 GWB, Georg Wilhelm Bæsecke, og til højre på Amaliegade 17 JPP, Johan Peter Pfeiffer. Det turde være umagen værd at trække disse så godt som glemte håndværkere frem i lyset, så meget mere som der er tale om bygherrerne til de »mest raffinerede borgerlige Huse i Danmark fra det 18. Aarhundrede«.³

1. Et par stenhuggere bliver mestre

Da det netop ombyggede Københavns Slot var revet ned, og det nye Christiansborg stod under opførelse i 1730'erne, blev der hårdt brug for bygningshåndværkere, langt flere end landet selv kunne skaffe. Det gjaldt ikke mindst stenhuggere. En af de ledende kunstnere ved byggeriet, franskmanden Louis Augustin le Clerc, blev derfor belønnet med 100 rdl. af Christian VI for hver sten- eller billedhugger-svend, som han kunne lokke op til den travle byggeplads fra udlandet.

Den samme spore fik nu ikke Jacob Fortling, der stammede fra Tyskland og fra 1739 virkede som stenhuggermester på Christiansborgs stilladser.⁴ Denne foretagsomme mand, der skulle blive matadoren i Kastrup på Amager, tog sig af det grovere stenhuggeri, hvortil det var knap så vanskeligt at finde folk, omend de måtte hentes sydfra, mens Didrich Gercken og hans mandskab blev overladt det mere billedhuggerprægede, som omfattede kapitæler, vinduesrammer og andet af bygningsskulpturel art. Det mest udsøgte i træ og sten var forbeholdt le Clerc; deraf den kongelige belønning.

Jacob Fortlings lønningsregnskab over svende og lærlinge afsætter sig på denne tid som præcise lag med millimetertynde mellemrum i Slotsbygningsskommissionens bilagspækker. I ugen fra den 22. juni til den 27. juni 1739 ses da blandt 45 svende »Petter Pfeiffer« at have arbejdet i halvanden dag ved slottets hoved- og tårntrapper. Johan Peter Pfeiffer, der var indvandret fra Umstad i Hessen-Darmstadt i Midtjylland og født i 1718, kan følges på den store byggeplads fra uge til uge i den kommende periode med enkelte afbrydelser, nu og da med ekstra arbejde.⁵ Senere dukker den 31-årige »Wilhelm Besche« op på den lange navneliste, nemlig den 17. april 1741, da forårets byggeri på Marmorbroen blev indledt. Georg Wilhelm Bæsecke stammede fra Braunschweig.⁶ I juli nævnes begge svende for første gang sammen i et ugeregnskab. Ved Frederiksholms Kanal har de lært hinanden at kende, måske fundet samme logi og i fællesskab deltaget i de bataljer, som gang på gang udspillede mellem de rivaliserende, fremmede håndværkssvende på den kongelige byggeplads.⁷ Forskelle i nationalitet og faglig tradition satte gemytterne i kog, men tillige var svendene sig bevidste, at de var en mangelvare, og »vilde strejker« hørte derfor til dagens orden, når de fandt deres forhold utilfredsstillende.

Hvad fik en stenhuggersvend til at forlade sin fødeegn og drage over Østersøen? Det eventuelle personlige motiv unddrager sig analyse, men håndværkernes skik at tage arbejde en tid i udlandet, i nogle tilfælde resten af livet, var rodfæstet, og en sikker dagløn er vel svar nok. Under Christiansborgs opførelse fik en læredreng udbetalt 24 sk. pr. dag, en svend modtog fra 24–32 sk. og mestersvenden 56 sk.; dette var vintertaksten fra oktober til marts. Om sommeren, hvor håndværkerne var i sving 10 timer daglig, udgjorde aflønningen hen-

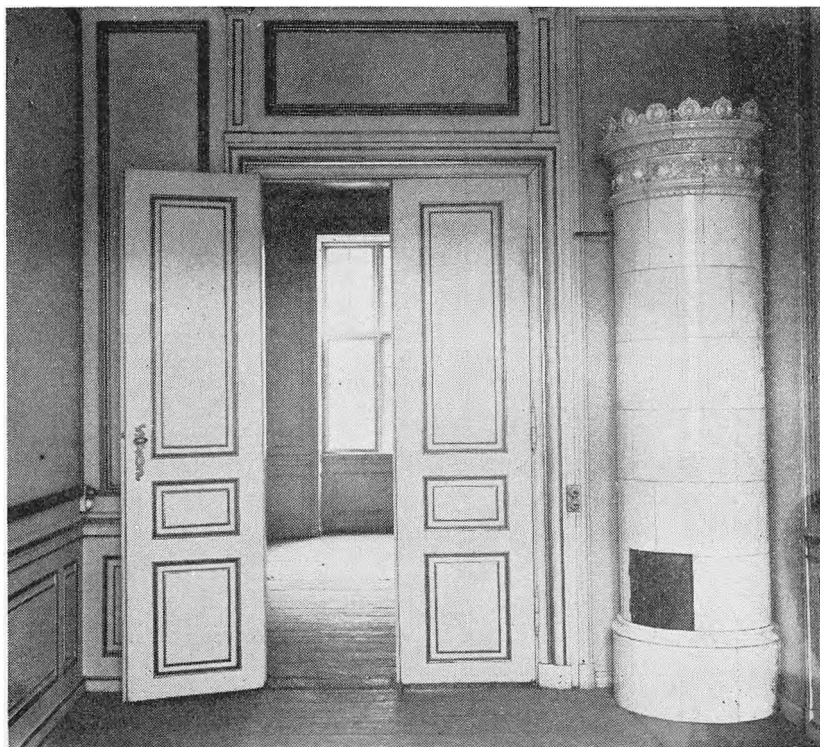
holdsvis 24, 32-40 og 72 sk.⁸ Men årsindtægten? Bæseckes ugeløn kan opsummeres for årene 1742 og 1745; andre år kan ikke følges helt igennem, da lønningsregnskabet ikke er tilstrækkelig udspecificeret med navne. Til sammenligning er nogle stenhuggerkollegers indtægter beregnet for de samme år, idet kun en enkelt, Besser, kan følges i 1742 og 1745.⁹

Tabel 1. Stenhuggersvendenes konstaterede indtægter 1742 og 1745

1742								
Navn	Dage	Dagløn i alt		Gnm.snit pr. dag i sk.	Akkordløn i alt		Årsløn	
		rdl.	sk.		rdl.	sk.	rdl.	sk.
G. W. Bæsecke	181,5	67	58	35,8	0	0	67	58
Besser	246	96	0	37,5	0	0	96	0
J. Hansen	155,5	49	29	30,4	0	0	49	29
W. Jensen	184,5	76	2	39,6	0	0	76	2
Schleicher	250	97	92	37,6	0	0	97	92
Gennemsnit	203,5	77	36,2	36,2	0	0	77	36,2
1745								
G. W. Bæsecke	162,5	63	44	37,5	47	60,5	111	8,5
Besser	192	75	28	37,6	3	90,3	79	22,3
Eberling	197	77	12	37,6	19	58,1	96	70,1
Hegner	141	54	76	37,3	49	66,4	104	46,4
Holtzach	158,5	62	0	37,6	16	39,4	78	39,4
Gennemsnit	170,5	66	51,2	37,5	27	43,7	93	94,9

Såvel antallet af dage som pengebeløbene i Tabel 1 udtrykker det, som med sikkerhed kan konstateres. Sætter man det årlige antal mulige arbejdsdage til 300, har stenhuggersvendene i 1742 i gennemsnit kun været beskæftiget ca. 68 pct. af tiden. For 1745 må akkordarbejdet lægges til det kendte antal arbejdsdage; dividerer man gennemsnitsakkordlønnen med daglønsgennemsnittet bliver resultatet 70 dage, hvilket må ligge i overkanten, eftersom en dag med akkordarbejde normalt kan forventes at indbringe den arbejdende en større indtægt

Interiør fra stueetagen Amaliegade 15. Foto 1921 i Nationalmuseet

end indsatsen under daglønnen beskæftigelse. I 1745 lå det reelle antal arbejdsdage følgende på ca. 230 eller 77 pct. af de 300 årlige.

Der har næppe været andre indtægtsmuligheder for stenhuggere, heller ikke i december 1742 og januar-februar 1745, hvor arbejdet på slottet lå stille. Uroen blandt håndværkerne, som kunne bevirke arbejdsnedlæggelse, har utvivlsomt reduceret den ellers opnåelige årsindtægt, og sygdom og dårligt vejr må også have spillet en rolle.

En stenhuggersvends gennemsnitlige dagløn varierer en smule fra 1742 til 1745, nemlig fra 36,2 sk. til 37,5 sk., hvilket dels skyldes et skiftende forhold mellem antallet af vinter- og sommerdage, hvor tariffen var forskellig, men også at svendene var underlagt en form for anciennitet, hvis nærmere baggrund ikke er søgt klarlagt. Sam-

menligner man med en arbejdsmand under Københavns magistrat, der i de samme år havde 16,0 sk. i dagløn, lå de kongeligt beskæftigede stenhuggersvende i forhold hertil ca. 130 pct. højere; de var faglærte og desuden en efterspurgt arbejdskraft. Murersvendene var i denne periode i arbejde 75 pct. af året, hvilket indbragte dem 87,5 rdl.¹⁰ En smule derover ligger stenhuggersvendene i 1745, hvortil så må føjes, at det ikke er afgjort at dette år er repræsentativt for Jacob Fortlings ansatte. Denne mester fik i øvrigt 300 rdl. i fast årsgage ifølge Slotsbygningsregnskaberne, og det var ikke hans eneste indtægtskilde, eftersom han var begyndt at optræde som leverandør af byggematerialer. Noget af mestersalæret har han tilmed kunnet stikke i sin egen lomme.

Det kan imidlertid konkluderes trods forbeholdene, at stenhuggersvendenes indtægter afviger betydeligt fra hinanden, og at den enkelte langt fra bærer det samme hjem i lønposen hvert år. Endelig må akkordarbejde have betydet en ganske væsentlig og sikkert kærkommen forøgelse af årsindtægten.

Bæsecke forblev hos sin arbejdsgiver i resten af årtiet og avancerede til mestersvend, mens Pfeiffer i 1745 deltog i anlæggelsen af Fortlings marmorbrud i Norge og i det hele taget synes at have haft forskelligartede arbejdsopgaver.¹¹ De to stenhuggere fik også tid til at stifte familie. Hvornår Pfeiffer giftede sig, har det ikke været muligt at opklare, men hustruen, som er forblevet anonym i kirkebogen, blev begravet i 1752; derimod er det sikkert, at Bæsecke den 12. maj 1747 førte Margaretha Michelsdatter til brudeskammelen. Blandt vidnerne til højtideligheden, som på grund af brudgommens tyske herkomst fandt sted i Sankt Petri kirke, sås også Fortling.

I begyndelsen af oktober 1747 måtte Bæsecke og hustru følge deres førstefødte til graven, kun 8 uger gammel. Samme triste handling gentog sig i sommeren 1750, da en søn var død; »Schlag« noterer præsten kort i begravelsesprotokollen. Ved dette barns dåb havde Fortling stået fadder sammen med blandt andre snedkermester Johan Friderich Hännel, en bekendt håndværker fra denne tid. Et tredje barn, Catharina Margaretha, som blev døbt i 1751, fik Nicolai Eigveds hustru til gudmoder, mens hofbygningsinspektør Georg David Anthon og Pfeiffer overværede ritualet som faddere. Denne datter skulle overleve sine forældre. Kort efter mistede Bæsecke sin ægte-

fælle, da hun døde i barselseng.¹² Til at klare husholdningen og passe den lille datter havde han de følgende år en kokkepige og en tjenestepige i sit brød.

Forinden havde Bæsecke og Pfeiffer etableret kompagniskab. Den 23. januar 1751 indsendte de to stenhuggersvende næsten enslydende anmodninger til kongen om at blive optaget uden betaling i det københavnske murer- og stenhuggerlav. De forklarede begge, at de på tilfredsstillende måde havde arbejdet hos Fortling. Ønsket begrundede de med, at der var behov for flere stenhuggermestre både ved den kongelige byggevirkomhed, men også den private; således var det deres hensigt at akkordere med grev Christian Frederik Levetzau i forbindelse med dennes opførelse af en »Palais-Gebäude«, et af de fire Amalienborgpalæer. Kabinetssekretæren, August Volrad von der Lühe, gav et par dage senere Københavns magistrat besked om, at Frederik V havde imødekommet de vordende kompagnoners begæring efter at have indhentet hofbygmester Nicolai Eigtveds udtalelse derom. Den kongelige resolution formidlede magistraten derefter til oldermanden for murerlavet, og den 1. februar 1751 meddeltes Bæsecke og Pfeiffer borgerskab.¹³

De to havde imidlertid foregrebet begivenhedernes gang, da det nyoprettede stenhuggerfirma den 29. januar underskrev entreprisen hos Levetzau. Den nævnte dag indgik de kontrakt med den grevelige bygherre om stenhuggerarbejde til et beløb af 11.050 rdl. Kompagnonernes indsats, som i det væsentlige gjaldt hovedbygningens og de to omgivende pavilloners facader – ikke de kunstneriske detaljer, som var overladt til andre – synes at være bragt til afslutning sidst på året 1755 uden større afvigelser fra det aftalte grundlag; dog måtte firmaet give afkald på et ønsket tillæg på 213 rdl. for de »6 Colloner«, som af »norsk Marmor ere forfærdigede« til palæets midtrisalit, da dette materiale var anskaffet af »Mangel paa Bræmer Steen, som ved Contracten var loved«. Regningens endelige udseende, som Pfeiffer havde besvær med at slutte overenskomst om med enkegrevinde Levetzaus byggekommissær, regimentskvartermester og senere justitsråd Emanuel Thygesen,¹⁴ blev i hvert fald på 13.275 rdl., hvad denne tilbød, mens stenhuggermesteren mente sig berettiget til at forlange 14.043 rdl.

Nørregade og Skt. Petri Kirke. Kobberstik af H. Quist 1763 i
Pontoppidans danske Atlas

Bæseckes skifte, hvorfra disse oplysninger stammer, kaster således en smule lys over dette Amalienborg palæts næsten ukendte bygningshistorie, og det modificerer Knud Voss' opfattelse, at Jacob Fortling også for denne bygnings vedkommende tilhuggede søjler, gesimser, balustrader og vindues- og dørchambranler.¹⁵

Stenhuggerfirmaet havde fra starten fuldt at gøre, og endnu en opgave påtog det sig, da Bæsecke og Pfeiffer ved kongelig resolution af 10. marts 1752 blev overdraget arbejde med sandstensbeklædningen på Frederiks Hospitals facader, blandt andet trekantgavlene til Dronningens Bredgade, som det undertiden hed, og Amaliegade. Overslaget havde de udarbejdet før jul det foregående år og forlangt 3.880 rdl.¹⁶ Her som alle andre steder, hvor de skulle håndtere deres værktøj, var det kunstneriske betroet andre.

Der var følgelig brug for svende til udsavning, hugning og opsætning af sandsten, og arbejdskraften måtte som tidligere for den kongelige residens vedkommende hentes fra udlandet. Bæseckes broder i »det Hannoverske« fungerede som et bedre anvisningskontor, idet

han formåede at bevæge tyske stenhuggere til at bryde op, slænge randsele på nakken og rejse til København og lattede dem beslutningen ved at give hver 1 dukat på hånden.¹⁷

I august 1751 var 18 svende beskæftiget hos Bæsecke og Pfeiffer, men det kneb unægtelig med at fastholde styrken; alle undveg, hvad der ikke var tilladt, blev pågrebet og idømt mulkt og fik besked om at blive ved arbejdet. Hofbygmester Nicolai Eigtved greb da ind – hans pligter omfattede meget andet end at skitsere rocailler og tegne lisener – og kaldte de forskellige mestre sammen og fik dem til i enighed at vedtage, at løb en svend fra sin mester, skulle dennes kolleger ikke stå med åbne arme og tage imod den pågældende, hvilket ofte havde været tilfældet.¹⁸

Det blev snart galt igen, og atter måtte hofbygmesteren tage affære; i denne egenskab havde Eigtved det øverste tilsyn med det arbejde, som stenhuggermestrene skulle udføre for kongelig regning ved Frederiks Hospital. Problemet var nu, at Fortlings og Gerckens svende tilsyneladende bevidst forsøgte at få Bæsecke og Pfeiffers nyankomne arbejdskraft til hurtigt igen at forlade pladsen. På Eigtveds foranledning blev der optaget politiforhør, og her kom det frem, at en anonym skrivelse, hvori stenhuggermestrene blev sværtet til, havde cirkuleret på Materialgården blandt svendene.¹⁹ Eigtved forlangte, at brevet »offentlig af Bødelen bør brændes«, og at tre implicerede skulle straffes; den ene på vand og brød i Rådhuset, den anden med 1 års arbejde i jern på Citadellet og den sidste blot nøjes med 4 uger det samme sted. Poli- og kommercekollegiet til hvis ressort sådanne sager hørte, og som Eigtved havde forelagt det passerende, tog dog ikke stilling. Måske er sagen blevet henlagt eller opgivet uden at noget skriftligt har nedfældet sig, og det fremgår i øvrigt ikke, hvad man fra svendeside havde at udsætte på Bæsecke og Pfeiffer.

Endnu en skærmydsel skulle gøre livet surt for de nyetablerede. Sent på sommeren 1752 havde de fået løfte om 18 svende fra Braunschweig. Da de 8 var ankommet til København, blev de straks efter opsøgt af svenden Christopher Ferdinand Wittlinger, der var ansat hos Fortling, og opfordrede til snarest at fordufte. Ja, selvom det skulle komme til at koste Wittlinger 600 dukater, havde denne sagt, ville han og hans fæller prøve at forhindre nyankomne svende i at fortsætte hos det i denne kreds åbenbart upopulære stenhuggerfirma. Wittlinger

hånede de håndværkere, som var tilfredse med deres arbejdsplads, ved blandt andet at gå ind til dem i deres »Spiise Qvarter, som er hos een Barbeer navnlig Frantz i Lille Strand-Strædet«, og rive dem i næsen, at de gik som slaver og ikke kunne »dricke et Glas Øll med andre Svenne«.

Myndighederne så med alvor på den fortsatte uro, og Wittlinger belønnedes for sin ihærdighed med 3 måneder i jern og blev desuden pålagt at udrede sagens omkostninger.²⁰ Kan Bæsecke og Pfeiffer have været vanskelige som arbejdsgivere, så befordredes den diciplinære slaphed hos svendene af det lette i at finde arbejde hos andre mestre; Frederiksstaden var én stor byggeplads i disse år.

Bæsecke og Pfeiffers forhold til lavet rummer de sædvanlige medlemssynder. Som »Mæster Stenhuggere« skyldte de tidepenge for 1750, hvilket de tog ganske roligt og først betalte i slutningen af 1752, hvor Bæsecke tillige måtte punge ud med 1 rdl. til lavets fattige, fordi han var udeblevet fra »Mester Anders Mikkelsens Liigs Bortbæring til Jorden«. Begge tog sig ligeledes en anden kollegas »Liigbærren« let, og de fattige kunne denne gang glæde sig over det dobbelt beløb.²¹

Først ved årsskiftet 1754-55 lod Bæsecke og Pfeiffer indskrive et par lærlinge i lavet med den sædvanlige læretid på 5 år; til gengæld skulle den længstlevende af mestrene nå i løbet af 1760'erne at »løsgive« 22 nye svende.²² I et enkelt tilfælde fungerede Bæsecke som synsmester.²³ Sammen med Fortling vurderede han Gammel Strand 48, hvor den omfattende sandstensudmykning krævede specialister.

Pfeiffers ekspertise lå heller ikke brak. Den blev taget i brug af Eigtved, da denne forberedte anlæggelsen af et sandstensbrud i Norge, hvorfra han håbede, at de københavnske byggepladser kunne forsynes til lavere priser end de tyske leverancer over Bremen. I den forbindelse afsejlede stenhuggeren den 26. april 1751 fra Helsingør med »Skipper Terchel Bay, førende Monsr Toftes Galioth«. Rejsemålet var Nærud ved Mjøsén, hvor sandstensforekomster syntes lovende.²⁴ Her kom Pfeiffer for en tid i vanskeligheder, omend på Eigtveds vegne, da han »uden Ejerens Forlov, og uden at han blev tilkaldet. . . loed tage et Situations Cart . . . og det tillige havde været rettest, det Sr Pfeyfert nøje havde erkyndiget sig før han paa anden Mands Grund ville anlægge slig Verk«. ²⁵

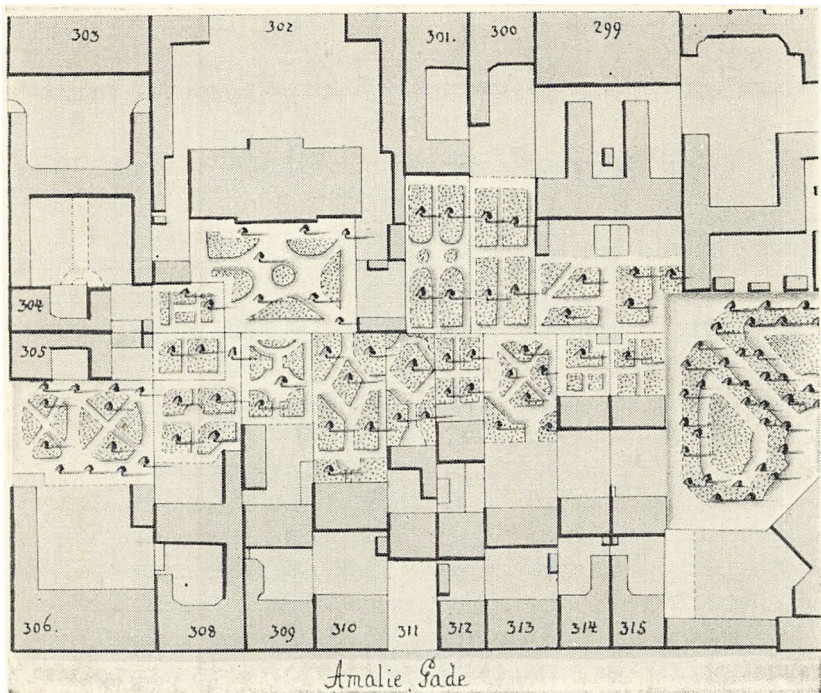
Pfeiffer returnerede hen på sommeren gennem Sverige, men i slutningen af september gik turen atter nordpå. Denne gang ønskede Eigtved »self til Norge at opreise for Tingene nøyeste at undersøge og fastsætte«, og ledsaget af Pfeiffer, en fuldmægtig, en tjener og med kusken på bukken af en »Chaise«, trillede selskabet af sted langs den svenske Kattogatkyst. Efter fornyede analyser af det mulige byggeomne ved Mjøsen, vendte ekspeditionen tilbage i november 1751.

Det var et hovedformål for Eigtved at sikre sig leverancen af sten til det netop igangsatte byggeri af Frederikskirken. Han konkurrerede med Fortling, og diskussionen i kirkebygningskommissionen, hvor den allestedsnærværende overhofmarskal, grev Adam Gottlob Moltke, var den ledende, gik i 1752 på kirkens udvendige beklædning. Skulle Eigtveds sandsten eller Fortlings marmor foretrækkes? Til afklaring af spørgsmålet indkaldte kommissionen udtalelser fra billedhuggerne Johan Christoph Petzhold, le Clerc, Simon Carl Stanley, A. Gercken samt Bæsecke og Pfeiffer.²⁶ Nogle holdt på Fortlings norske marmor, andre vaklede, og for Bæsecke og Pfeiffer var der ingen tvivl. De anså ifølge Eigtveds referat »den norske Sandsteen meere durable til udvendig Arbeide, hvor den har at bære, end den norske Marmor, siden Marmoren er foranderlig, og det grove løse sig fra de haarde Aarer, separerer og ellers mange Stik der udi forekommer«. Bearbejdelsen af sandstenen ville blive $\frac{1}{6}$ billigere. Som en temmelig uforpligtende venlighed over for den tidligere principal, erklærede Pfeiffer om Fortlings byggemateriale, at »wann der Marmor rein und ohne Flinten wäre, der Marmor wol der beste seye dürfte«.²⁷

Marmoret løb af med sejren, men ikke til Eigtveds skade. Han var leveringsdygtig også i denne stenart, fordi han i 1750 havde erhvervet det marmorbrud, der fandtes i Lier ved Drammen, og som – ironisk nok – oprindeligt var anlagt af Fortling, og konkurrenterne fik hver halvdelen af leverancen.²⁸ Men denne form for beklædning af kirkemurene skulle blive til dens ruin, da omkostningerne tårnede sig op.²⁹

Stenhuggerfirmaet var alt i alt engageret i stort og småt. Udover de allerede nævnte entrepriser og opgaver benyttedes Bæsecke og Pfeiffer flittigt overalt i Frederiksstaden, og sjældent forlod de denne travle byggeplads.

De udførte arbejde ved indkørselsportene til det Brockdorffske palæ på Amalienborg og tilhuggede de huller, som facadens altangelænder

Udsnit af Geddes kort 1757. Skt. Annæ Øster kvarter 314 og 315
= Amaliegade 15 og 17

af jern skulle forankres i. A. G. Moltke bestilte til sin residens tværs overfor et par kaminer af italiensk marmor, som endnu står i riddersalen, idet Bæsecke og Pfeiffer tog sig af det stenhuggermæssige og Bogislav Løffler det kunstneriske. I samme fornemme rum dækkedes nu forsvundne konsolborde af marmorblade fra firmaet.³⁰ En »Hr. Stub« rekvirerede ligeledes nogle »Tischblætter«, næppe så fine, til 6 rdl. stykket. Marmorblokkene på Frederikskirkens oplagsplads fik indhugget numre, så man kunne holde styr på det veritable stenbjerg, som her rejste sig. Trappen samt vestibulegulvet hos baron Frederik Ludvig Dehn på hjørnet af Frederiksgade og Bredgade blev bragt i orden og poleret for 100 rdl., og et beløb på 540 rdl. som samme byherre indbetalte til Bæsecke og Pfeiffer, gjaldt det forudgående arbejde med opsætning af trappen samt sandsten til 4 døre. Rivende af-

sætning fandt ovenfødder til beskyttelse af trægulvene; tobaksspinder Ole Høgild erhvervede 20 til sin gård i Amaliegade og gav 32 sk. pr. stk., og han var ikke den eneste. Endelig gjorde stenhuggermestrene en mindre afstikker til Børsen.

Kompagniskabets princip var ligetil; Bæsecke og Pfeiffer erklærede at stå »in einer Societet«, hvor de »auf gleichen Gewinn – und Verlust die Materialien einkaufen und die Arbeit fortsetzen«. Citatet er taget fra et dokument dateret den 3. januar 1756, hvor mestrene gjorde deres indbyrdes regnskab siden 1751 op. Deres udestående fordringer beløb sig da til 4.351 rdl. og 31 sk., mens gælden androg 18.162 rdl. 5 sk.; det sidste gjaldt næsten udelukkende låntagningen til opførelsen af deres dobbeltgård Amaliegade 15 og 17, hvor de også slog halv skade. Dokumentet bygger på »unser bisher geführte Casse-Rechnungen«, og det ville have været interessant at kunne blade i disse papirer. Men Bæsecke og Pfeiffer har ikke ønsket at blive set over skuldrene; regnskabsbilagene er forsvundet. I øvrigt er det ualmindeligt, at private firmaers forhold har ført til et dækkende nedslag i de offentlige arkiver. Det er derfor umuligt at præcisere stenhuggermestrenes indtægtsforhold. Nogle overslag, kontrakter og regninger fra deres virksomhed rundt om i hovedstaden lyder ganske vist på betydelige beløb, opgaverne var mange og svendeholdet heller ikke ringe, men en stor omsætning betyder ikke nødvendigvis et tilsvarende stort overskud. Tilbage står da kun skiftearkivaliernes oplysninger, men herom senere.

2. Amaliegade 15 og 17

Da Georg Wilhelm Bæsecke og Johan Peter Pfeiffer var blevet mestre og havde fået stenhuggerarbejdet overdraget på det Levetzauske palæ i slutningen af januar 1751, modnedes ønsket hos dem om også selv at blive bygherrer og samtidig få bolig og værksted under eget tag. Den 12. februar overtog de i fællesskab en mindre grund nord for Levetzau med kortsiden til Amaliegade. Den havde kleinsmed Morten Nielsen Farum indtil da haft rådighed over, men han var nu blevet fordrevet ved magistratens hjælp.³¹ Levetzau havde lagt pres på myndighederne for at undgå kleinsmedens naboskab, hvorimod greven næppe kunne føle sig generet af, ja måske direkte har

udvirket, at netop Bæsecke og Pfeiffer blev grundens nye ejere, hvilket kunne være praktisk under opførelsen af hans palæ.

På arealet blev der tømret nogle skure sammen, sandsynligvis til redskaber og materialer, men et par år efter var det stenhuggernes tur til at fortrække. Myndighederne besluttede sig til at føre en ildelugtende spildevandsledning hen over grunden for derved at undgå, at den ellers på en skæmmende måde skulle passere Amalienborg Plads. Stenhuggermestrene fik det opførte erstattet med 150 rdl., meget var der ikke blevet sat på grunden, og de blev så anvist en anden byggeplads. Denne gang blev det syd for Amalienborg Plads efter Moltkes palæ, hvilket stadig betød greveligt naboskab og facade til Amaliegade; her blev de.³²

Målebrevene til de nye pladser – arealet var dobbelt så stort som før og bestod i praksis af to byggegrunde – blev udarbejdet af stadsconductøren den 24. marts 1753, og skøderne blev underskrevet af Bæsecke og Pfeiffer den 16. april, men først tinglyst året efter den 18. marts.³³ Grundene lå side om side, begge med 22 alen til gaden og 131 alen dybe. De blev betalt med 1 rdl. pr. alen til Amaliegade, hvilket var den nærmest symbolske sum, som de byggende i Frederiksstaden skulle erlægge ifølge bestemmelserne. Endvidere slap grundejerne for indkvarteringsskat i 30 år; til gengæld forpligtede man sig til at lade grundene bebygge inden 5 års forløb. For at fremme byggelysten havde kongen bestemt, at den nye bydels grundejere skulle nyde fri indførsel af nødvendige udenlandske materialer.³⁴ Dokumenterne, som fremkaldtes af denne generøsitet, rummer en række vigtige oplysninger, da Rentekammeret skulle se overlag og tegninger for at tage stilling til toldfriheden.

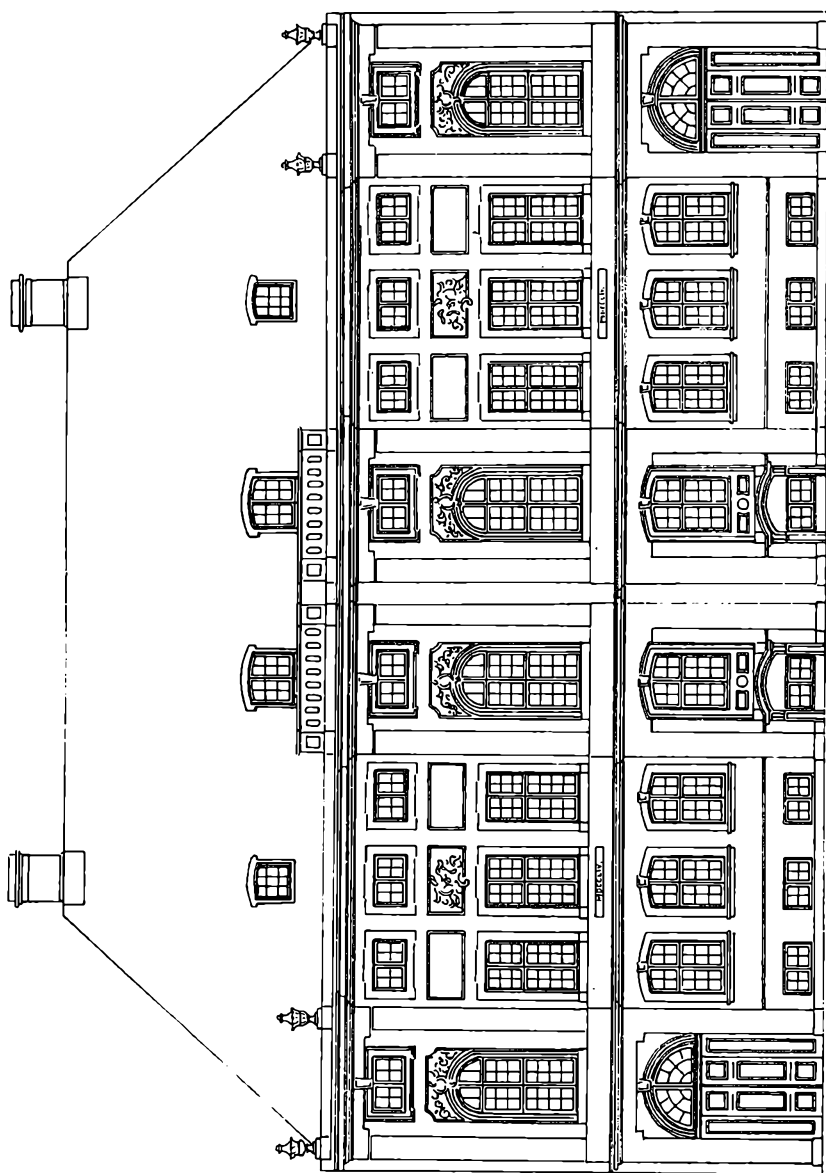
Bygningshistorikeren erfarer herfra, at Bæsecke og Pfeiffer sammen planlagde at rejse en 44¾ alen lang og 22 alen bred, grundmuret bygning på 3 etager med kælder; en bygning bagved ligeledes 44¾ alen lang men 15 alen bred på 2 etager også i grundmur; en »Stok Bygning« til værksted af samme udstrækning som den netop nævnte og kun på 1 etage; endelig et godt skærmende plankeværk 44¾ alen langt og 5½ alen højt. Kunsthistorikeren sikrer sig af de samme dokumenter ophavsmanden til facaden, idet denne var »forfated ved Hr. Oberste Eigtwed« den 25. april 1753. Der var kort og godt tale om to sammenbyggede gårde, hver på 5 fag og med spejl-

vendte grundplaner samt 2 parallelt stående bagbygninger – alt meget passende for at par »tvillinger« som Bæsecke og Pfeiffer.

Tømremester Joseph Zuber leverede overslaget til bjælker, planker og pæle, snedkermestrene Harms og Lütgen fastslog mængden af finere træ, og stadsbygmester Banner Matthiesen attesterede overensstemmelsen mellem overslag og tegninger. Derpå var det magistratens tur til den 9. maj 1753 at anmode Rentekammeret om at udfærdige ordre til den toldfrie indførsel, hvilket skete et par uger senere.³⁵ Da der den 30. juni indlagdes 1 portion vand hos grundjerne, tør man formode, at den praktiske side af byggeriet kunne sættes i gang.³⁶

Nogle håndværkerregninger er bevaret og kan oplyse en del om byggeriets fremadskriden og lidt om gårdenes udsmykning. Mindst karrig med datoer er glarmester J. Høyer, og han giver derfor godt følgeskab rundt på byggepladsen. Den 16. august 1753 havde han indsat glas i den lave bygning nederst på arealet, hvor der var værksted i midterfagene og beboelse i gavlpartiet og på kvisten. Det var ikke nogen usædvanlig måde at begynde bagest på en grund,³⁷ og det var naturligt for de to stenhuggermestre hurtigt at få værkstedet rejst. Gennem denne mur- og bindingsværksbygning, hvor det er muligt at den ene bygherre, Bæsecke, midlertidigt kan være flyttet ind, var der adgang til en have mod bagskallet. Her var glarmesteren i sving ved 2 sammenbyggede lysthuse i vintermånederne 1753–54. Det er derfor ikke mærkværdigt, at en gartnerregning er stilet til Bæsecke og Pfeiffer og dækker nogle indkøb i foråret 1754. Den henviser til udplantning af levkøjer og hollandske nelliker, som sammen med et stort antal aurikler og to slags liljer flammer op bag tømmerstabler, stenbunker, læsket kalk og mursand. 6 lave frugttræer og et par større er ligeledes blevet anskaffet sammen med noget havefrø og andre planter. En hilsen fra baroktidens franske have sender »2 Bux Figurte Piramiden« – 2 rdl. stykket – samt endnu 3 af disse stedsegrønne vækster i baljer.

I sommeren 1756 omtales denne »Hauge Plads« på Bæseckes grund omgivet af 18 fag spalier; noget tilsvarende gælder Pfeiffers. Christian Geddes kort over Sankt Annæ Øster kvarter viser haverne i 1757, og her er lysthusene tydeligt markeret.³⁸ Om Geddes arran-

Rekonstruktion af Amaliegade 15 og 17 baseret på opmåling fra 1870 samt brandtaksationer, prioritetsvurderinger og håndværkerregninger. Målestok ca. 1:175

gement af bede og havegange står til troende, er en anden sag, selvom de forekommer tilpas individualiseret.

Glarimester J. Høyer dukker først frem igen på scenen i august 1755, og da ved hovedbygningen mod Amaliegade. Denne havde stenhuggermestrene sat i arbejde i 1754, hvilket også fremgår af facadens romertal, men det kan kun være råhuset, som stadsbygmesteren sigter til, når han i sin årsberetning for 1754 til Bygningskommissionen meddeler, at Bæsecke og Pfeiffer den 1. maj havde præsteret »hver for sig, som en Bygning satt op till hinanden paa Amalienborg i Amaliegaden, grm. til alle 4re Sider«. ³⁹ Hvis dette tidlige tidspunkt på året er korrekt, er hovedbygningen måske påbegyndt allerede i 1753?

3. etape indledtes i september 1755 med »de af os nu agtende grund-muurede, Siide- og Baghus-Bygninger«. ⁴⁰ Sidebygningen, som ikke blev omtalt i overslaget fra 1753 og ret utypisk ikke opførtes samtidig med hovedbygningen, stod i direkte forbindelse med denne og rummede køkkenerne til gadelejlighederne. Glarimesteren nævner da også ved udgangen af 1755 sit arbejde med spisekamrene. Baghuset, som ikke må forveksles med værkstedsbygningen fra 1753, blev sandsynligvis først påbegyndt i 1756, hvor det 1. juli hedder, at »den forreste Muur er opført 3 Allen høj, dend ene Gaul 3½ Allen. Bagsiden og dend 2den Gaul 2½ Allen høj. Til hvilken Bygning, Bielkerne og Sparreværket tildeels er afbunden«. ⁴¹

Først i 1757 er hele komplekset bragt til afslutning, Amaliegade 15 i løbet af sommeren, Amaliegade 17 den 24. oktober, da Pfeiffer oplyser, at ved »min ny opbygte Gaard . . . nu og saa Baghuset er sat i fuldkommen beboelig Stand«.

Bagbygningerne er for længst erstattet med andre, men dobbeltgården mod Amaliegade og det senere forlængede sidehus står tilbage. En forhøjelse i 1871 af mezzaninen på Amaliegade 15 til fuld etage kronet med 4 vaser og en forandring omkring 1892, hvor Amaliegade 17 fik påsat en balustrade over alle 5 fag pyntet med et lignende antal vaser, har dog forstyrret symmetrien. ⁴²

Hvordan så gårdenes facader oprindelig ud? Nicolai Eigtveds tegning er forsvundet, og det nærmeste man med sikkerhed kan komme, fremgår af en opmåling fra 1870 før ombygningen, hvor Amaliegade 15 og det halve, sydlige yderfag af Amaliegade 17

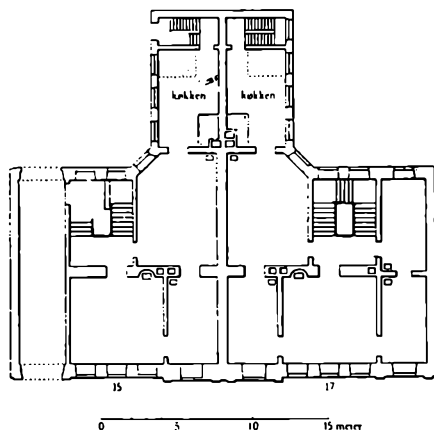
vises.⁴³ De to sammenstødende fag på gårdene er her ens. Denne opmåling kan sammenholdes med beskrivelserne fra opførelsestidspunktet, og særlig oplysende er synsmestrenes besøg i Amaliegade 15 den 1. marts 1757, hvor det i brandtaksationen hedder: »Paa Bygningen er 2de Forlegge hver paa et Fag, over det eene een Alctan, Paloestraden af Gullandsk Sandsteen, over det andet Forleg staar 2de Vaser«. Om Amaliegade 17 fastslår en prioritetsvurdering fra den 28. oktober 1757, at der er »en Allitan over 1 Fag, Baloustraden er af Gullans Sandsteen, 2de Vaser af Gullans Sandsteen, staar paa Soklerne«.

Der kan ikke være nogen tvivl om, at rekonstruktionen viser et korrekt billede af den ældste hovedgesims, hvor en balustrade over 2 fag knytter gårdene sammen, og 2 vaser på hver sit yderfag skaber balance. De to kældervinduer under midterfagene stammer fra en forandring 1802, hvor de afløste de oprindelige nedgange hver med dobbelte kælderdøre. Disses udseende kan ikke fastslås.⁴⁴

Men taget? Opmålingen fra 1870 afspejler langt fra den oprindelige afdækning på gårdene og deres kvistforhold. Der var på den nyopførte dobbeltbygning valm ved begge gavle. En brandtaksation fra 1849 er ganske vist den ældste, skriftlige kilde, som nævner noget herom, men det gælder blot for Amaliegade 17, hvor der var »Heeltag som er valmet til den ene Side«. Der må dog have været det samme på Amaliegade 15, dels for den yndede symmetris skyld, men også for at være i overensstemmelse med Eigtveds forkærlighed for denne tagtype.

Johan Jacob Bruuns tegning fra 1756, der har Moltkes palæ som hovedmotiv, bekræfter rekonstruktionen.⁴⁵ Valmets hældning og skorstenenes præcise placering og udseende kan blot ikke bestemmes med sikkerhed; ligeledes er kvistenes nøjagtige form ikke kendt. Ifølge håndværkerregningerne fra 1756 bar dobbeltgårdens tag til gaden 2 store og 2 små kviste. De store var hver forsynet med »2 dobbelte Glase Thüren unten mit Füllungs«, og i hver dørføj fandtes 6 ruder. Man kunne kort sagt træde ud i det fri bag balustraden og nyde udsigten. De små kviste fik lys fra vinduer med 9 ruder. Alle kviste var halvrunde og dækket med blik.

Nicolai Eigtved har som nævnt komponeret facaden, for som én bygning bør stenhuggergårdene opfattes. Den er 5-delt; 3 risaliter,

Plan af stueetagen Amaliegade 15 (tv.) og
1. salen Amaliegade 17. Rekonstruktion ved
Harald Langberg (Danmarks Bygningskultur
I, s. 302, 1955)

hvoraf den midterste over 2 fag er trukket nogle tommer længere frem end endepartierne og derved betoner centrum, omgiver to tilbagetrukne afsnit. Balustraden, som yderligere markerer bygningens midte, erstatter den lave trekantgavl, som ellers var reglen på Eigtveds borgerhuse i Frederiksstad. Sammen med den rige sandstensudsmykning og murfladens raffinerede relief festliggør vaser og balustrade bygningens facade, der af valmtaget samles under ét. Arkitekten har her skabt et usædvanligt borgerhus – selvom typen med balustrade over midten ikke var helt ukendt i bybilledet – og har været stillet overfor bygherreønsker fra kyndige, selvbevidste stenhuggermestre, som han tilmed kendte fra anden byggevirksomhed og for Pfeiffers vedkommende fra sit norske engagement; endelig forpligtede Amalienborgs nærhed.

Hvilke håndværkere deltog i byggeriet? Naturligvis har Bæsecke og Pfeiffer selv forestået stenhuggerarbejdet, måske også mejslet decorationen over de halvrunde vinduer samt kartoucherne. Den mulighed foreligger, at billedhuggerne J. C. Petzhold, Anton Heinrich Gierach eller en af deres svende har bidraget med det kunstneriske; stenhuggermestrene kendte dem fra arbejdet på Frederiks

Hospital og fra Amalienborg.⁴⁶ Bæsecke og Pfeiffer overlod opmuringen af bygningskomplekset til hofbygningsinspektør G. D. Anthon, som i 1751 havde fået borgerskab som murermester.⁴⁷ En enkelt bevaret, men ganske vist beskeden murerregning på 44 rdl. viser Anthon's tilknytning til byggeriet, og derudover dokumenterer hans revers på 1000 rdl. til stenhuggermestrene, at han finansielt var involveret i Amaliegadegårdene. Anthon stod i øvrigt som allerede nævnt fadder til Bæseckes yngste datter. Tømrerentreprisen tilfaldt hof-tømrermester Joseph Zuber, der havde udarbejdet overslag til den toldfrie indførsel. Et par regninger sikrer hans nærværelse. Zuber optrådte endvidere som kautionist for Bæsecke og Pfeiffer i forbindelse med to lån i 1754 og 1755 på i alt 15.000 rdl.⁴⁸

Snedkerarbejdet var lagt i hænderne på hofsnedkermester Claus Harms og Johan Lütgen, hans kompagnon, der netop havde afsluttet store opgaver i Moltkes palæ ved siden af.⁴⁹ De deltog også i overslaget fra 1753. Vindueskarmer, døre og paneler, porte, skabe og anretterbænke samt trapper og gelænderværk udfylder deres regning. Glarmesterens besøg er omtalt, og de nødvendige beslag, hollandske hængsler, låse, nøgleskilte og dørgreb af messing – dette materiale kun til de fornemme rum – påtog kleinsmed Jens Jacobsen Ørslev sig at montere ind imellem sit arbejde på det Schackske palæ.⁵⁰ Om Eigtved gav retningslinier for interiøret, siger de undersøgte kilder ikke noget om.

Urban Berg og Johan Georg Schmidt, begge hofblikkenslagere og på samme tid beskæftiget i det nævnte palæ,⁵¹ tumlede deres »duppelten verzinten Blech« på bygningernes skotrender og nedløbsrør – og kvistene. De dyppede også penslerne i rødbrun oliefarve. Under trappeløb og lofter var det gipser Christoforo Lorenzo Fossati, som regerede. Denne italiener, hvis onkel Giovanni Battista Fossati deltog i udsmykningen af Moltkes riddersal, og hvis titel af hofstukkator nevøen overtog – sammen med enken⁵² – ønskede sin betaling pr. kvadratalen, hvilket for hver gård androg 1766 kvadratalen. Hos begge bygherrer opsatte Fossati »ein Logement mit Ornamenten«; det må være beletagens to 3-fags sale til gaden, hvor brandtaksationerne registrerer »Stocketur Arbeide«.

Det blev malermester Peter Karmarchs tur. Han anstrøg skorstenene 3 gange med en lys »Steen Kollør«, det indvendige træværk

fik »Perle Farve« naturligvis, men der er ikke tale om forgyldning. Den dukker først senere op i bygningen. Karmarch fik desuden tid til et bord »massered og mahlet med Blomster«. Informator, det vil sige tegnelærer, ved Kunstakademiet siden 1751 Ernst Heinrich Löffler præsenterede sin regning for »Tapehten Mahlerey« i 2 »Stuben«, hvor han udførte »6 grosse und 6 kleinere welche den Bezug ausmachen«. For »4 Dier (Dør?) Sticke« forlangte han sig betalt med 3 rdl. stykket.⁵³ Forinden havde tapetserer Niels Jensen opsat voksdug og ubleget lærred.

Det er førende håndværksmestre, flere med hof titel knyttet til navnet, som sætter hinanden stævne bag Amaliegadefacaden. Og det er langt fra det eneste sted; gang på gang arbejder de ved samme byggeri eller hos hinanden, hvorved Frederiksstaden får en helt provinsiel tone. En Eigtved-klige tilmed, som Pfeiffer kunne følge fra sin lejlighed på 1. sal hos bødker Jan Jansen i Amaliegade 11, mens Bæsecke sandsynligvis holdt til i baghuset ved Amaliegade 15.⁵⁴

Byggeriets omkostninger kan ikke beregnes eksakt for Amaliegadegårdene. De bevarede regninger angår blot det, som stod i forbindelse med boopgørelsen efter Bæsecke i 1756, og bliver for begge gårde ca. 5500 rdl. Hvad der tidligere er blevet betalt af bygherrerne kan ikke konstateres, og deres egen arbejdsindsats kan heller ikke udmøntes i rigsdaler og skilling; dertil kommer, at Amaliegade 15 blev gjort færdig af en ny ejer, således at regnskabet yderligere sløres. Men en brandtaksation og en prioritetsvurdering giver den omtrentlige byggesum: 15000 rdl. for Amaliegade 15 og 17500 rdl. for Amaliegade 17. Dermed var gårdene rykket op i den dyrere klasse.⁵⁵ Stenhuggermestrene lånte i fællesskab 15000 rdl. til opførelsen i Landmilitæretatens Pensionskasse; det var her Joseph Zuber kautionerede.⁵⁶ Pfeiffers svigermøder, Anna Sophia Wachsmuhten, stillede 1200 rdl. på højkant til byggeriet, mens Pfeiffer alene fik 800 rdl. fra Holmens Kirkes Fattigskoles midler.⁵⁷ For det resterende kan der ikke gøres rede, men det klarede bygherrerne vel af egen lomme.

3. juledag 1755 blev Bæsecke syg, og der måtte tilkaldes læge. Trods dennes anstrengelser gik det sikkert ned ad bakke med stenhuggermesteren, og det har måske fremkaldt regnskabsopgørelsen af 3. januar 1756. Svindsoten bed sig fast, og den 16. marts måtte Pfeiffer an-

mode Skiftekommissionen om at indfinde sig i Amaliegade 15 for at udføre forseglingsforretning efter hans kompagnon, der var død samme dag. 4 dage senere førtes Bæsecke i en alder af 46 år til graven på Sankt Petri gamle kirkegård på bedemanden Jens Staunings »Den beste Ligvogn«, mens 7 andre køretøjer skumplede bagefter gennem hovedstaden med de sørgende samt 12 studenter på bænkerne; tilbage stod en halvfærdig og mennesketom bygning. Skiftearkivalierne giver imens nøglen til Bæseckes bolig.

»Stuen til Gaden« og et »Portkammer« viser vej til hjemmet, som følgelig var indrettet i hovedbygningens stueetage.⁵⁸ Nogle få trin fra porten er nok op ad den italienske trappe med »udkehlet Dukverk«. 3-fags salen til Amaliegade rummer en indlagt dragkiste, 6 guldlæderstole, et forgyldt spejl, sikkert over konsolbordet med marmorplade. Ydervæggen har panel fra gulv til loft; ellers er der brystpanel, hvorover væggene er betrukket med »malet Tapetzerie«. Brandtaksationen den 1. marts 1757 specificerer det til »mahlede Landskaber paa Læret«, og det må være E. H. Løfflers værk. »Daglig Stuen« er forsynet med 1 gardin og kan derfor ligge enten til gaden eller baggården. Den er møbleret med et »Ege Skriv Chatoll med Dragkiste under«, en lænestol og 6 ryslæderstole, et thebord og et sammenklappet bord samt andre stole. »Nogle Frugt Støkker« fra Løfflers hånd hænger over døren. Flere skilderiers plads kan ikke bestemmes, blandt andet et i forgyldt ramme »med et Fruentimmer«, men det forestiller måske den forlængst afdøde hustru, der kan have betjent den spinderok, som også står i lejligheden. At ovnene har stenfødder og står på marmorfliser er en selvfølge dette sted.

Køkkenet er udstyret med husgeråd til en mindre husholdning, den netop afdøde håndværker, hans 5-årige datter og to tjenestepiger. Det har det traditionelle, nagelfaste udstyr og en »Vadsker Rende af Sandsteen«. Privatlivets fred skal hvile over resten, efter at det er konstateret, at rokokoherrens »Peruquer«, en »rød Skarlagens Kjol«, en »blaa Klædning med forgylte Knapper« samt et par »Silke Strømper« og en sølvkârde nu ligger uvirksomme hen.

Skiftet rummer intet om huslejeindbetalinger til dødsboet, og da håndværkerregninger og en auktionsvurdering samt brandtaksation viser, at man stadig arbejdede med indretningen af de øvrige etager i bygningen, boede der ikke andre i Amaliegade 15 i foråret 1756.

2-milepælen på Geels Bakke. Ødelagt af frost i 1942. Udført af J. P. Pfeiffer efter J. Wiedewelts tegning. Foto 1919 i Nationalmuseet

Bæseckes gård blev solgt på auktion den 25. juni for 9002 rdl. til sukkerraffinadør og prokurator Jochum Friedrich Buus,⁵⁹ efter at Pfeiffer ved en tidligere lejlighed havde budt 7210 rdl., hvilket var 10 rdl. mere end auktionsvurderingen. Da dødsboet var gjort op, kunne der udbetales 123 rdl. 2 mk. 2 $\frac{4}{5}$ sk. til enearvingen Catharina Margaretha; Bæseckes jordiske regnskab gav dermed lidt mere end en stenhuggersvends årsløn i overskud.

J. F. Buus færdiggjorde Amaliegade 15, og der var senest i 1762 fuldt udlejet også i nabogården.⁶⁰ I Amaliegade 15 befandt ejeren sig i stueetagen med hustru, 2 børn, en søster samt tjenestepige. Den preussiske gesandt havde på 1. sal netop afløst sin svenske kollega.⁶¹ En enkefrue af borgerskabet sad i kælderen med tjenestepige og med 2 murersvende som logerende. Amaliegade 17 husede den atter gifte Pfeiffer, hustru, 2 døtre, 2 tjenestepiger – og Bæseckes da 11-årige datter, en rørende fortsættelse af kompagniskabet! Også gehejmerådinde Destignon, 2 »Frölein« samt 8 andre personer boede der; fruene uden tvivl på 1. salen. Under valmtaget med de glaserede sten til gaden fandt kort og godt forskellige sociale lag husly, men ikke uden en vis orden i placeringen.⁶²

3. J. P. Pfeiffers senere virksomhed

Mens 1730'ernes og 1740'ernes københavnske byggeaktivitet havde haft sit centrum ved Slotsholmen, forskubbedes den i de følgende årtier til Frederiksstadten, hvor tre hver på sin måde omfattende projekter søgtes realiseret i så at sige bredde, højde og intensitet, henholdsvis det adelige og borgerlige boligbyggeri samt hospitalet, den nye kirke og endelig Frederik V's rytterstatue midt i det hele. Alle steder fandt Pfeiffer beskæftigelse.

Efter arbejdet på Levetzaus palæ og Frederiks Hospital, som også Bæsecke nåede at deltage i, synes Pfeiffer at være kommet i vindstille. I juli 1759 greb han da til den traditionelle udvej og stilede et brev til majestæten, hvori han i yderst underdanige vendinger, som det var tidens brug, anmodede om at blive tildelt noget stenhuggerarbejde ved Frederikskirken, som på dette tidspunkt havde stået under opførelse i en halv snes år. Pfeiffers bistand havde som bekendt tidligere kun været af konsulentmæssig art, da man drøftede murværkets beklædning. Pfeiffer begrundede sit ønske med, at han dels

skulle sikre det daglige brød, dels at gården i Amaliegade krævede sit ved terminerne. Stenhuggermesteren forudså i sit bønsskrift sin fuldstændige forarmelse og fordærv – og det øjeblikkelig.

Frederik V tog det med passende majestætisk ro, og først i september lod kongen Pfeiffers ansøgning forelægge Frederikskirkens bygningskommission. Inden dennes forestilling om sagen kunne udarbejdes, havde man også inddraget kirkens arkitekt, Nicolas-Henri Jardin, uden at Pfeiffer synes at være kommet i klemme ved december termin 1759. Jardin frygtede strid mellem Fortling, som hidtil havde været alene om det stenhuggermæssige, og Pfeiffer, eller mellem deres svende. Jardin foreslog dog efter nogen overvejelse, at Pfeiffer blev overdraget $\frac{1}{3}$ af arbejdet ved kirken, hvilket fik kongelig godkendelse; men skortede det på den »fornødne Eenighed og Storlighed«, står der i resolutionen, måtte ansøgeren se i øjnene, at han fra »Friedrichs Kirkes Steenhugger Arbejdets Nydelse, een for alle Gang afviises«. ⁶³

Af kirkens bygningsregnskab fremgår det, at Pfeiffer og hans mandskab lagde ud den 22. april 1760. ⁶⁴ Da det allerede få uger efter blev konstateret, at svendene løb fra den ene mester til den anden og derved skabte uro, præciseredes Pfeiffers trediedel af arbejdet til højst at måtte omfatte 15–16 svende. I juli forhøjedes hans andel af stenhuggerentreprisen imidlertid til halvdelen, og kongen må således være blevet tilfreds med den nyansatte mester. ⁶⁵ Samme holdning gav sig endvidere udslag i Pfeiffers udnævnelse til hofstenhugger den 26. november 1761, måske befordret ved hofstenhugger Fortlings død i juli. ⁶⁶ I øvrigt var Pfeiffer ikke alene på byggepladsen, da også August Braun var blevet tildelt den fornemme titel.

År efter år op igennem 1760'erne sled nu Pfeiffer ved Frederikskirken; men han var ikke deltager i nogen himmelflugt. Uendelig trægt hævdede marmormurene sig, thi nu var det ikke kun en beklædning med dette materiale, for omsider i 1770 at blive bragt til standsning i godt 20 meters højde. ⁶⁷ Det var, som om bygningen kun sank, når de talrige murere, stenhuggere og udskrevne soldater lagde blok på blok. Den 30. november 1770 klatrede Pfeiffer, hans polerer, 16 svende, 4 »store« og 3 »små« lærlinge ned fra stilladserne til et af dansk bygningshistories mest ambitiøse projekter. ⁶⁸

Der blev undervejs budt på andre opgaver. Postvæsenet ønskede i 1760'erne at forbedre forholdene for den kørende post i Slesvig-Holsten og oprettede i den anledning blandt andet kontrakt med Pfeiffer.⁶⁹ Han skulle til hertugdømmerne levere 37 helmilepæle og et lignende antal halvmilepæle, alle hugget i norsk marmor, som kunne afhentes frit ved Frederikskirken. Denne byggeplads virkede i lige så høj grad som materiallager for andre kongelige og private byggeaktiviteter, hvilket må tages i betragtning, når man forbavses over kirkens astronomisk store forbrug af sten fra norske og bornholmske stenbrud; til nogen nytte blev kirkeprojektet da.

Pfeiffer forpligtede sig ifølge kontrakten til at benytte modeller, som var vedhængt Johan Hartvig Ernst Bernstorffs segl; udenrigsministeren var medlem af Generalpostkommissionen. Billedhuggeren Johannes Wiedewelt gav tegningen til »Mille-Støtterne«, idet han venligt føjede til, at den var således »inrettet at Stenhuggerne derudi umuligen kan feyle«.⁷⁰ Pælene skulle prydes med en krone samt poststationernes navne. En helmilepæl bestod af en 4 fod høj sokkel, hvis kvadrat var 2 fod 9 tommer. Ovenpå placeredes en »Obliscum« – nyklassicismen satte naturligvis sit spor – af 10 fod 4 tommers højde med et kvadrat på 2 fod 3 tommer. En halvmilepæl skulle stenhuggermesteren kun gøre 6 fod 10 tommer høj og 2 fod 1 tomme i kvadrat og stille på en sokkel af 3 fod 1 tommes højde med kvadratet 2 fod 7 tommer. Prisen aftaltes til 60 rdl. for en helmilepæl, 54 rdl. for den mindre type, og leverancen skulle være afsluttet Mikkelsdag 1765, hvorefter postvæsenet selv ville foranstalte transporten til de sydlige landsdele.

Milepælene kom imidlertid ikke så langt. Postvæsenet ændrede planer, og gik man i vinteren 1773 fra Amaliegade ind gennem porten til Pfeiffers gård og videre tværs over den første baggård til den inderste, kunne man betragte »7 Stkr. uforarbejdede« helmilepæle, 8 i samme tilstand af halvmilepælene samt nogle færdighuggede postamenter. Det ville knibe for den nysgerrige at fastslå det præcise antal af de sidstnævnte, da en del marmor og sten her »med Sneer var afdækket«.⁷¹ Hvor lå det øvrige? Allerede i juni 1771 hobe »133 Stück, theils Pyramiden theils Postemente« sig op midt på Amalienborg Plads ved den endnu ikke færdige rytterstatue af Frederik V, og hvorfra Asiatisk Kompagni nu ønskede dem fjernet.⁷²

Vase på Frydenlund. Udført af J. P. Pfeiffer
sandsynligvis efter N.-H. Jardins tegning

Derfra baksede Det kongelige Ingeniørkorps' mandskab de forskellige marmordele over på et ledigt hjørne af den nærliggende, tidligere tømmerplads.⁷³

Men Pfeiffers milepæle kan følges endnu et stykke. Generalitets- og kommissariatskollegiet, under hvilket de netop påbegyndte nye vej-anlæg over Sjælland sorterede, bad den 29. juni 1771 overvejspektør Jean Marmillod, den i 1764 indkaldte schweizisk fødte vejbygger, der havde gjort karriere i Frankrig, beregne, hvor mange af mile-pælene, der kunne rejses langs vejene til Fredensborg og Roskilde.⁷⁴

En uge senere svarede overvejspektøren med sin »Raport relatif aux Pyramides ou Bornes Militaires«. Hvis man lod Københavns centrum Kongens Nytorv være udgangspunkt, ville der langs ruten til Fredensborg over Hørsholm være behov for 6 store og 15 små pæle. Fra samme torv over »Damhuuse á la Porte de Roeskild«

skønnede Marmillod videre, at 4 store og 12 små sten ville være tilpas.⁷⁵ Han regnede åbenbart med endnu mindre enheder end halve mil. Det var desuden en verdensmand, som førte ordet; mens de gamle milepæle over Sjælland havde indledt deres række ved Københavns volde, skulle de nye starte i hovedstadens midte, hvad der netop fra gammel tid havde været tilfældet i Rom og allerede i 10 år i Paris. Milepælen på Kongens Nytorv burde smykkes rigere end de øvrige med figurer og relieffer samt passende inskriptioner. Den skulle Marmillod gerne selv give udkastet til om ønsket!

Det kom han dog aldrig til, og det står nu tilbage at vende København ryggen og begive sig ud ad Roskilde Landevej eller nordpå ad Kongevejen rustet med en tommestok og fortrolighed med norsk marmor. Umiddelbart syd for Helsingør 5½ mil fra hovedstaden rejser en fuldt bevaret halvmilepæl sig i grøftekant. Ønsker man at se den endnu højere helmilepæl fra stenhuggerværkstedet i Amaliegade, må turen lægges til Sorø 10 mil fra udgangspunktet. Enkelte andre fuldstændige samt nogle postamenter findes den dag i dag,⁷⁶ mens resten af de nyttige monumenter nedbrudt af vind og vejr er havnet i skærvebunken. En anden ødelæggende kraft gjorde L. M. Wedel allerede i 1803 opmærksom på under sin »Indenlandske Rejse«, da han skrev, at »De smukke Milepæle, baade for hele, halve og fjerdedel Mile ere meget morsomme for den Rejsende, men Skade, at kaade Drengene bedærve noget af Marmorets skønne Udhugning.«

Hofstenhugger Pfeiffer blev betroet arbejde, som fra starten skulle placeres på Sjælland. Til Fredensborg leverede han i begyndelsen af 1760'erne en kamin af bremersandsten,⁷⁷ og på samme tid fik værkstedet ordrer i forbindelse med Frydenlunds haveanlæg. Dette lystslot havde Frederik V overladt kronprins Christian (VII) i 1760, hvorpå det gennemgik en istandsættelse; herunder fik parken en ansigtsløftning.⁷⁸ En havebænk af bornholmsk sandsten blev transporteret fra Amaliegade⁷⁹, men Pfeiffer indgav også et overslag til havevaser med sokler på Jardins ordre, hvorfor man tør slutte, at franskmændene leverede tegningen. Der var tale om sokler og pillekapitæler ligeledes af bornholmsk sandsten i to udgaver samt 6 vaser, hver 2 fod 1 tomme »in Diameder . . . an denen Wasen sind Ornamenten angebracht und von nordischen Marmor verfertigt.« Vaserne

blev slebet, og Pfeiffer kunne skrive regningen ud den 12. juli 1763, efter at en svend havde monteret jernklammer til opsætningen.⁸⁰ Året efter suppleredes leverancen med endnu 2 vaser af samme stenart »ca 5 Fuss hoch, 34 Zoll in Diameter«.

Jardins og Pfeiffers havepynt var vidne til idyllen under Caroline Mathilde og Struensees besøg på Frydenlund, og det eksisterede i fuldt omfang i 1793, da slot og park blev afhændet; et postament var dog »formedelst i samme har været en Sandaare, af Vind og Veyer næsten rent hensmulret« og »henfalden i Gruus«, hvilket i sidste ende er alt stenhuggerarbejdes lod.⁸¹ Mål og materiale sikrer som ved milepælene identifikationen af vaserne på Frydenlund, men enkelte er fornyet.

Tilknytningen til slottet med den usædvanlige grundplan gav endvidere Pfeiffer anledning til at forarbejde 2 ligkister til overkammerherre Ditlev Reventlow, som en tid var hofmester hos kronprinsen.⁸² 2 andre sarkofager også af norsk marmor fra Frederikskirkens oplag blev bestilt af kammerherre Ludvig Christian Carl von Thienen.⁸³

Tilbage står blandt disse småbestillinger at nævne Pfeiffers postament af hvid, italiensk marmor, 3 fod høj og 18 tommer i kvadrat »aufs beste geschliffen und poliret«, hvorpå Frederik V's buste skulle stilles.⁸⁴ Endelig udførte nogle svende reparationer ved et Amalienborg palæ.⁸⁵

Frederik V's rytterstatue på Amalienborg Plads blev som Frederikskirken en langtrukken affære, men unægtelig med et bedre resultat.⁸⁶ Planen til en monumental udsmykning af det ottekantede torv fremkom straks i 1749, da Frederiksstaden blev grundlagt. Jacques-François-Joseph Saly fik opgaven og kom til Danmark i 1753; men først i 1760 blev grundstenen lagt, og det på trods af den langt fra afsluttede modellering af statuen. Pfeiffers medvirken tog sin begyndelse senest i 1761, hvor Saly kommenterer en skrivelse fra hofstenhuggeren angående mangelen på en bestemt størrelse bornholmsk sandsten til fundamentet.⁸⁷

Pfeiffer viser sig igen på stedet i 1765. Direktionen for Asiatisk Kompagni, på hvis regning statuens piedestal blev udført, var da rede til at indgå kontrakt med ham, men måtte afvente Sals ændring af udsmykningen. Hvornår aftalen blev undertegnet, vides

ikke, men Pfeiffer førte stensaven i sommeren 1766. I marts det følgende år overlod direktionen stenhuggermesteren som den »moderateste« tilbudsgiver at sørge for »dend Marmor Grund der skall lægges omkring Statuen«; 3000 rdl. var prisen for materialer og arbejdsindsats, senere forhøjet med 400 rdl. Det drejede sig om hvid, italiensk marmor, sorte, brabantse fliser og norsk marmor til afvisersten, hvilket Pfeiffer anskaffede i 1768.⁸⁸ Forinden havde han sikret sig kongens bevilling til fortsat at lade sit værktøj fremstille og sætte i stand på eget værksted i Amaliegade, efter at smedelavet havde følt sig gået for nær i dets rettigheder.⁸⁹

Mens Sally modellerede, og Pierre Gor forberedte støbningen, stillede Pfeiffer piedestalen op og kunne aflevere den færdig til Asiatisk Kompagni den 25. juli 1768, hvorpå direktørerne hastede med dagen efter at fortælle generalforsamlingen, at det var »et Arbeide af dend største Fuldkommenhed«.⁹⁰ Den opmuntring var dem vel undt! Statuen kunne derefter under stor festivitas og med opbydelse af sand teknisk snilde transporteres til Amalienborg og placeres på sit fundament. Skjult her bag brædder og materialer – og milepæle – ciselede man rytter og hest, mens stenhuggerne lagde gangens mosaik. Det forløb ikke uden gnidninger mellem Saly og Pfeiffer; denne ønskede ikke fortsat at være under franskmandens overopsyn, hvilket direktionen blot ikke kunne tage til følge.⁹¹

Samarbejdet mellem den selvbevidste kunstner og håndværkeren, der nu syntes svækket på helbredet,⁹² fortsatte, men Pfeiffer skulle ikke opleve det færdige kongemonument, ej heller det pinagtige opgør i Asiatisk Kompagni, da statuens pris kom for dagen. Enkemadam Pfeiffer påtog sig ved sin mestersvend den resterende brolægning omkring piedestalen samt opsætningen af 32 afvisersten.⁹³

Købmandsdatteren Anna Hedevig Wittrog og Johan Pfeiffer var blevet viet den 24. januar 1761. Det blev hans 2. ægteskab og ikke barnløst som det tidligere. Brylluppet stod i Amaliegade, hvor bruden dagen efter nedkom med en datter. En søn og endnu en datter øgede familiens tal. For disse børn stod købmænd og skrivere faddere, mens Bæsekefamilien mest havde søgt kontakt med folk fra byggevirksomhed.⁹⁴

Familielivet i disse år og de forskelligartede arbejdsopgaver krydredes af et par tvistigheder, som blev pådømt ved Borgretten til Pfeiffers fordel.⁹⁵ I det ene tilfælde stod striden om nogle stenblokke, som den tidligere nævnte billedhugger A. H. Gierach ikke ville betale; det andet gjaldt en vekselobligation, som »Postmester Thomsen« tøvede med at indfri.

53 år gammel døde Pfeiffer i 1771. »Abzehende Krankheit« nedbrød den virksomme stenhugger. Hr. Münter fra Sankt Petri foretog jordpåkastelsen den 19. april, og afdøde bisattes, hvor han havde ønsket det.⁹⁶ Han havde trods sit travle liv ikke glemt det hinsidige og derfor sikret sig et dobbeltgravmæle nr. 9 på Sankt Petri gamle urtegård ved muren langs med Nørregade.⁹⁷ Det var et fornemmere sted passende for en hofstenhugger – og kun få meter fra Nicolai Eigtved. I det stykke svigtede han sin gamle kompagnon, der var stedt til hvile på en billigere plads. Pfeiffers enke fulgte ham dagen før nytårsaften 1772.⁹⁸

Anna Hedevig Pfeiffer, der havde ført virksomheden videre, boede ved sin død i mellembygningen over vognremise og hestestald, mens der var lejet ud i hovedbygningen til Amaliegade. Afsavnet ved denne beskednere placering opvejedes af en rigeligere lejeindtægt, som kunne være nødvendig for en enke; nogle lånesedler fra Assistenshuset gennem det meste af dødsåret peger mod en stram likviditet for madam Pfeiffer. Så vidt det kan konstateres, boede familien i stenhuggermesterens sidste år også i mellembygningen, hvorfra en senere tid har efterladt nogle erindringer.⁹⁹

Hvad betalte en lejer om året for at lade sig skærme af Eigtveds sandstensfacade? August Tiende, hvis profession ikke er røbet, gav 28 rdl. for kælderen i hovedbygningen, mens »Frøiken Hein« rådede over stueetage og noget af mezzaninen for 130 rdl. Gehejmerådinde Destignon, der også var bosat her i 1762, sad på 1. sal naturligvis – denne gang arkivalisk sikret – samt resten af mezzaninen til 170 rdl.¹⁰⁰ Her var ikke plads til stenhuggersvende!

Det vil føre for vidt at gennemgå Pfeiffers bolig nærmere; en del var der. Stenhuggermesteren nærrede som sine samtidige en lidenskab for spejle, som i stort tal hang overalt, endda anbragt hos lejerne, hvor tilmed en glaslysekron blinkede. Over opholdsrummene lå »Tegne Lofted«, men mere interessant er et kammer til baggården,

hvor et skab med »Staaltraad Dørre derudi een Deel Bøger«, var blevet forseglet. Ved registreringsforretningen blev seglet brudt og indholdet vurderet af studiosus S. Stolpe. Titlerne vidner om et religiøst gemt hos sin køber; de fleste var af opbyggelig art. Det samme kan på sin vis siges om følgende 3 folianter og en bog i kvart: J. Jacobus de Rubeis, *Insignium Romae Templorum Prospectus* . . ., Rom 1684; L. C. Sturm, *Kurtze Vorstellung der ganzen Civil-Bau-Kunst*, Augsburg 1745, 2. udg.; J.J. Schübler, *Weitere Eröffnung zur gründlichen Säulen-Ordnung von neu inventirten Garten-Portalen mit façonirten Gatter oder Spreng-Wercken*, Nürnberg 1732 samt L. J. D. Suckow, *Erste Gründe der Bürgerlichen Baukunst* . . ., Jena 1751. L. C. Sturm er et velkendt navn.

Nogle af disse værker har Pfeiffer måske konsulteret, når han udarbejdede tilbud på grundlag af Eigtveds, Jardins eller andres tegninger. Hos Bæsecke gav et »Ridse Bestik« og 1. del af Lauritz Thuras Den danske Vitruvius et vink om hans profession, mens den beskedne bogsamling ellers bestod af blandt andet Clausbergs *Rechen Kunst*. Denne håndbog købte Pfeiffer i øvrigt på auktionen over Bæseckes dødsbo og indlemmede i sin samling.

Godtager man den påstand, at en bog generelt er købt i eller kort efter trykkeåret, viser Tabel 2, at Pfeiffer i de nærmeste år efter at være blevet mester anskaffede en del flere bøger end tidligere. Det bratte fald i den følgende 5-års periode, ville det være fristende at

Tabel 2. J. P. Pfeiffers bøger efter emne og trykkeår

Trykt	Jura, økonomi, arkitektur m. m.	Historie	Skønlitteratur	Religion, moral, filosofi	I alt
Uden år	1	0	1	30	32
- 1740	3	0	1	1	5
1741-45	2	0	0	3	5
1746-50	2	1	0	4	7
1751-55	3	2	2	12	19
1756-60	1	0	1	2	4
1761-65	6	1	3	14	24
1766-70	5	3	2	7	17
I alt	23	7	10	73	113

sætte i forbindelse med den afmatning i hans aktivitet, som gav sig udtryk i ansøgningen om arbejde ved Frederikskirken i 1759. 1760'erne er atter travle år med mulighed for øget bogindkøb. Der blev ikke sat nye bind i bogskabet i Pfeiffers dødsår, 1771. Om nogen forandring i stenhuggermesterens litterære interesser tillader det spinkle materiale næppe at slutte, men hvem tør drage i tvivl, at J. Lockens *Von Erziehung der Kinder*, Leipzig 1761, hurtigt fandt vej til hjemmet i Amaliegade, hvor der lød spædbørnsklynken i 1761, 1762 og 1763?

Status for ægteparrets fælles dødsbo lader sig ikke fastslå, da kilderne hertil er forsvundet, men Amaliegade 17 forblev i de tre umyndige arvingers eje indtil 1780, da formynderne afstod ejendommen. Derefter sad A. G. Moltkes efterslægt på begge stenhuggergårde til langt op i det 19. århundrede.¹⁰¹

Det blev forsøgt i det foregående at udfylde initialerne på et par facader i Amaliegade. To håndværksmestres profiler står en smule skarpere end før. Naturligvis er det ikke med den prægning, der tegner deres store samtidige, arkitekter og kunstnere som Eigtved, Thura, Jardin og Saly, hvis ordrer de fulgte; men Georg Wilhelm Bæsecke og især Johan Peter Pfeiffer, hvem et længere liv blev forundt, tog energisk del i opførelsen af de fleste af rokokkens og den tidlige nyklassicismes betydeligste, københavnske monumenter, Christiansborg, Amalienborg, Frederiks Hospital, Frederikskirken, Frederik V's rytterstatue og – Amaliegade 15 og 17.

HENVISNINGER OG NOTER

L.A. = Landsarkivet for Sjælland m. v. R.A. = Rigsarkivet. S.A. = Københavns Stadsarkiv. Rtk. = Rentekammeret. Pk. = Partikulærkammeret.

Alle trykkesteder er København.

Hvor ikke andet er nævnt henvises der til L.A. Brandtaksationer og S.A. Prioritetsvurderinger af Skt. Annæ Øster kvarter 151 og 152 = Amaliegade 17 og 15. L.A. Københavns Skiftekommission. Konceptskifte 1757, nr. 155, G. W. Bæsecke, som rummer håndværkerregninger, kopier af forseglings-, registrerings- og auktionsforretninger m. v.

1. C. Elling: Palæer og Patricierhuse fra Rokokotiden, 1930, s. 25, 84.
2. V. Lorenzen: Gamle københavnske Huse, 1927, s. 66
3. Se note 1, s. 25.
4. C. Nyrop: Kjøbenhavns Murer- og Stenhuggerlav, 1907, s. 130 ff.
5. R.A. Pk. Slotsbygningskommission. Bilag til bygningsregnskab 1739, nr. 412. S. A. Rådstueprotokol 1.2.1751.
6. Samme to kilder, henholdsvis 1741, nr. 238 og 1.2.1751.
7. Se note 4, s. 139f.
8. Beløbene, der i regnskabet er i lybske skilling (1 rdl. = 48 sk.), er her omregnet til danske (1 rdl. = 96 sk.). Det skønnede mestersalær på 8 sk. er fratrukket hver arbejderkategori, se P. Thestrup: The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800, 1971, s. 92.
9. Se note 5, 1742 og 1745. Vedrørende 1745-akkordlønnen i Tabel 1: Da mesteren til sig selv har beregnet 8 sk. af de 48 sk., som han fik udbetalt pr. svend pr. dag, hvilket er den hyppigste svendetakst i dette år, er akkordlønnen fratrukket samme brøkdelen for at nå til svendenes egen, men følgelig tilnærmede akkordløn.
10. Se Thestrup, s. 95, 278.
11. S.A. Kollegiebrev nr. 10, 23.1.1751. R. A. A. G. Moltkes privatarkiv. Frederikskirken. Læg med Kirkebygningskommissionens skrivelse 10.2.1753, dokument »C«, 25.11.1752.
12. L.A. Skt. Petri. Begravede 6.8.1747, 13.7.1750, 12.7.1751, 16.11.1752. Døbte 29.1.1749, 27.3.1751. Viiede 12.5.1747.
13. S.A. Kollegiebrev nr. 10, 23.1.1751. Magistratens resolutionsprotokol 1751, s. 217. Borger-skabsprotokol 1.2.1751.
14. R.A. Rtk. Københavns civiletats kontor. Journalsag 9.7.1751, nr. 11006.
15. K. Voss: Arkitekten Nicolai Eigtved, 1971, s. 344.
16. R.A. Pk. Frederiks Hospital. Bilag til bygningsregnskab 8.12.1751. Regnskabsprotokol 1752-1759, s. 210.
17. S.A. Kollegiebrev nr. 49, 15.4.1752.
18. Samme, nr. 156, 11.9.1751.
19. Samme, nr. 63, 24.4.1752.
20. S.A. Politi- og Kommercekollegiet. Domsager 11.9.1752. Domsprotokol 12.9.1752.
21. S.A. Murerlavet. Regnskabsprotokol 31.8. og 21.12.1752.
22. Samme, Lavsprotokol 1749-1861, fol. 60 b, 64 b.
23. C. Elling i Historiske Meddelelser om København, 3. rk. 3.bd., 1939, s. 88.
24. R.A. Pk. Bilag til regnskabet, nr. 1663, 1755. O. v. Munthe af Morgenstjerne: Nicolai Eigtved, 1924, s. 85 f.
25. L.A. Københavns Skiftekommission. Skifte nr. 57/1, 1797, Nicolai Eigtved. Skrivelse til Eigtved 14.8.1751.
26. R.A. A. G. Moltkes privatarkiv. Frederikskirken. Læg med Kirkebygningskommissionens skrivelse 10.2.1753 med bilag.
27. Samme, dokument uden dato 1752.

28. Se Munthe af Morgenstjerne s. 81f.
29. F. J. Meier: Marmorkirken fra 1749 til 1772, 1883, s. 58ff.
30. C. Elling: Amalienborg-Interiører, 1945, s. 39, 41.
31. J. Erichsen: Frederiksstaden, 1972, s. 131f.
32. S.A. Kollegiebrev nr. 1, 1.5.1753. Kæmnerregnskab 1753, s. 142. – Kommissionen af 25.8.1752 angående vandfaldet ved Amalienborg Plads; jeg takker fuldmægtig Egil Skall for henvisning til denne kilde.
33. L.A. Skødeprotokol 1754, nr. 12, s. 43. Skibsreder Andreas Bjørn ejede grunden i 1749 uden at bygge den, se Munthe af Morgenstjerne, s. 140.
34. Se Erichsen, s. 187f.
35. R.A. Rtk. Københavns civiletats kontor. Journalsag nr. 1828, 1753, med bilag.
36. R.A. Bygningskommissionen. Indkomne sager 20.1.1755.
37. Se Erichsen, s. 83.
38. Stadskonduktøren: Geddes Kort 1757, 1940, Skt. Annæ Øster kvarter nr. 314 og 315.
39. R.A. Bygningskommissionen. Diverse dokumenter 1738–1772, 14.1.1755.
40. L.A. Obligationsprotokol 15.9.1755, s. 537.
41. J. F. Buus overtog gården efter Bæseckes død i marts 1756, se nedenfor.
42. Københavns Rådhus. Byggesagsarkivet, relevante matrikler. Nationalmuseet: Historiske Huse i det gamle København, 1972, s. 19.
43. Københavns Rådhus. Byggesagsarkivet. Skt. Annæ Øster kvarter 152, opmåling 29.12.1870. Et stereoskopfoto i Det kongelige Bibliotek, 1958–1005/25, optaget af Georg E. Hansen efter 1864, men før ombygningen af Amaliegade 15 i 1871, synes at være det eneste, der viser den oprindelige tilstand; ligeledes en tegning i Øregård Museum fra kort efter 1846.
44. L.A. Brandtaksation, Skt. Annæ Øster kvarter 151 og 152, 1802. Smederegning 23.4.1756 i Bæseckes skifte.
45. J. J. Bruuns tegning fra 1756 i Frederiksborgmuseet er i øvrigt ligesom kobberstikket, der er udført samme år og gengivet i Novus Atlas Daniæ, 1761 (her benyttet i 1970-udgaven ved Sv. Cedergreen Bech, der skriver, at »Bruun sjuskede ikke med opgaven«), uden vaser. O.H.v.Lodes radering »Aftegnet og stukket... 1756« i Københavns Bymuseum har Bruuns stik som forlæg, men også det nye, at vaserne er sat op, hvilket også stemmer med, at hovedbygningen endnu var i arbejde dette år.
- C. Geddes leverede kort fra 1760–1761 i Københavns Bymuseum har ikke valmtag, men med hensyn til hustage, er Gedde langt fra troværdig; hovedbygningerne til Frederiks Hospitals patientfløj og Niels Aagesens dobbeltgård, Amaliegade 22 og 24 f. eks., vises uden valm, hvilket er forkert. Endelig forsyner P. Bansens leverede kort fra 1768 i Det kongelige Bibliotek

- Amaliegade 15 og 17 med valm, omend det bør tilføjes, at denne kilde i flere henseender er meget upålidelig og ikke kan stå alene. En noget misvisende rekonstruktion er forsøgt ved fototrick i Før og Nu, Supplement Nr. 2, 1925, s. 282, og gengivet hos andre forfattere.
46. Weilbachs Kunstnerleksikon, I-III, 1947-1952.
  47. Dansk biografisk Leksikon, I-XXVII, 1933-1944.
  48. L. A. Obligationsprotokol 18.3. 1754, 15.9.1755.
  49. T. Clemmensen og M. B. Mackeprang: Christian IXs Palæ på Amalienborg 1750-1906, 1956, s. 28.
  50. Samme, s. 30.
  51. Samme, s. 27.
  52. C. Elling: Amalienborg-Interiører, 1945, s. 76. Weilbachs Kunstnerleksikon, I-III, 1947-1952.
  53. Samme leksikon.
  54. S.A. Indkvarteringsmandtal 1755, påske-mikkelsdag.
  55. Se Erichsen, s. 173ff.
  56. Se note 48.
  57. Samme, 19.12.1757.
  58. Bæseckes skifte, kopi af forseglingsforretning.
  59. H. Hjorth-Nielsen: Danske Prokuratorer 1660-1869, 1935, s. 66.
  60. S.A. Ekstraskatten 1762.
  61. L.A. Københavns Skiftekommission. Fallitbo 113/1765, J. F. Buus.
  62. Se Erichsen, s. 145.
  63. R.A. Frederikskirken. Bilag til regnskab 1760, kgl. resolution nr. 79. Se F. J. Meiers anførte værk samt C. Bruun: Kjøbenhavn, III, 1901 s. 129ff.
  64. R.A. Frederikskirken. Bygningsregnskab 1760, s. 90.
  65. Samme, Bilag til regnskab 1760, nr. 85, 86.
  66. R.A. Rtk. Kammerkancelliets bestallingsprotokol 26.11.1761.
  67. Se F. J. Meier, s. 61f.
  68. R.A. Pk. Regnskabsprotokol 1770, nr. 299.
  69. R.A. Generalpostdirektionen. Resolutionsprotokol 13.4.1764.
  70. R.A. Rtk. Direktionen for de nye vejanlæg. Kgl. reskripter, rentekammerbreve og andre indkomne skrivelser 10.8.1765.
  71. L.A. Københavns Skiftekommission. Registreringsprotokol 4 A, 1771-1781, nr. 22, s. 170, 5.2.1773.
  72. R.A. Generalpostdirektionen. Resolutionsprotokol 18.6.1771.
  73. R.A. Rtk. Generalitet- og Kommissariatkollegiet. Kopibog 3.8. 1771.
  74. Samme, 29.6.1771.
  75. Samme, Indkomne breve 6.7. 1771.
  76. Den mageligt anlagte henvises til illustrationerne i T. Topsøe-Jensen: Ad hjulspor og landeveje, 1966, s. 164, 236 og samme forfatter: Fredensborgvejen, Hørsholm 1975, s. 32, 46. J. T. Lundbye og V. Hermansen: Roskilde Landevej gennem Tiderne, Roskilde 1927, s. 59. Kai Uldall: Lyngbyvejens milepæle, Lyngbybogen 1970-71, s. 73ff.
  77. R.A. Pk. Bygningsregnskab 1.9.1762, nr. 185.

78. E. Nystrom: Fra Nordsjællands Øresundskyst, 1938, s. 441.
79. R.A. Pk. Regnskab 3.1.1763, nr. 1204.
80. R.A. Pk. Kronprins Christian (VII). Bilag til kasseregnskab 1763, nr. 33, 18.11.1762; 1764, nr. 38, 19.9.
81. R.A. Slotsregnskaber. Frydenlund Slots inventarieregnskab 1760-1793. Fortegnelse »A«, 20.8.1793.
82. Se F. J. Meier, s. 21. C. F. Wegener: Historiske Efterretninger om Frydenlund, 1950, s. 37.
83. R.A. A. G. Moltkes privatarkiv. Frederikskirken. Pfeiffer 11.12.1762.
84. R.A. Pk. Bygningsregnskab 25.6.1768, nr. 1180. Bilaget oplyser, at postamentet 7.4.1768 indførtes i Fredensborg Slots inventarium.
85. Samme, 1767, nr. 259 (9.12.1766) nr. 260 (26.3.1766).
86. Se generelt C. Bruun: Kjøbenhavn, III, 1901, s. 251 ff. E. Salling om rytterstatuen i Amalienborg, 1973, s. 55ff.
87. R.A. A. G. Moltkes privatarkiv. Frederikskirken. Salys »Sentiment sur les Memoires du Sr Pfeiffer... 30. 9bre 1761«, 20.2.1762.
88. R.A. Asiatisk Kompagni. Direktionens resolutionsprotokol 24.8.1765, 25.7.1766, 27.3.1767, 4.9.1767, 9.8.1768. C. Bruun: Kjøbenhavn, III, 1901, s. 261.
89. R.A. Danske Kancelli. Sjællandske registre 13.11.1767, nr. 597.
90. R.A. Asiatisk Kompagni. Generalforsamlingsprotokol 26.7.1768.
91. Samme, Indenlandsk kopibog 25.1.1771.
92. Samme, 31.12.1770.
93. Samme, 31.10.1771.
94. L.A. Skt. Petri. Viede 24.1.1761. Døbte 27.1.1761, 30.3.1762, 24.3.1763.
95. L.A. Borgretten. Domme 1762-1773, 29.8.1765, 10.8.1769.
96. L.A. Skt. Petri. Begravede 19.4.1771.
97. L.A. Kirkeinspektionsarkivet. Skt. Petri. »Begräbniss Protocoll« 1767, s. 336. Peter Møllers Regnskabsprotokol 1764-1767, s. 151.
98. L.A. Skt. Petri. Begravede 30.12.1772.
99. Memoirer og Breve XVIII, 1913, s. 121. J. P. Mynster: Meddelelser om mit Levnet, 1884, s. 87.
100. For dette og følgende henvises til L.A. Københavns Skiftekommission. Forseglingsprotokol 4 A, 1771-1782, 25.12.1772, nr. 22. Registreringsprotokol 4 A, 1771-1781, 5.2.1773, nr. 22. Skiftebilagene er forsvundet.
101. L.A. Skødeprotokol 20.6.1780. Amaliegade 15 solgtes af J. F. Buus til A. G. Moltke ifølge samme kilde 21.12.1761.

MICHEL OG NICOLAI SCHRØDER

Om et københavnsk gørtlerværksted og adelige begravelser
på Frederik den Fjerdes tid

AF NIELS JØRGEN POULSEN

I 1718 døde hofmanden *Frederik Walter* på Københavns Slot. Han havde som Frederik 4.s yndling været med på begge dennes Italiensrejser 1692–93 og 1708–09 og var ved sin død overhofmester for kronprinsen. Den 10. december om aftenen førtes hans kiste fra slottet til Sct. Nicolai kirke, og takket være enken Anne Christine Knuths detaljerede regnskab¹ får vi et udmærket indtryk af den omsorg og pragt, hvormed et medlem af embedsadelen under senbarokken blev begravet.

Før den natlige procession blev liget klædt med »sukkerdun«, fint bomuldstøj, og en kone syede en ligskjorte af klosterlærred med halsklud og manchetter af netteldug. Inderkisten blev indvendig beklædt med kattun og udvendig overtrukket med baj, et sort klæde. Under processionen til Sct. Nicolai kirke førtes kisten på den dyreste ligvogn, og herefter fulgte i fire sværtede vogne 12 løjtnanter klædt med skærf af sørgeflor og fem vogne med de sørgende. Den natlige færds festlige præg understregedes af de 24 skoledrenge, der bar lygterne. Kirkeklokkerne ringede, og ved indgangen til kirken dannede underofficerer en æresvagt med deres partisaner. Kirkerummet var illumineret af mange vokslys, og de til lejligheden indkøbte alterlys var smykket med malede våben. Højtideligheden forrettedes af sognepræsten Ivar Brinck og to kapellaner.

Frederik Walters lig nedsattes i en krypt i tårnrummet.² Først fire måneder senere indgik Anne Christine Knuth en kontrakt³ om forfærdigelsen af en udsmykket yderkiste. Til udførelsen af dette arbejde valgte hun gørtleren *Nicolai Schrøder*. Han boede i Skindergade og ernærede sig ved at levere prunken til adelens pragtkister. Det havde faderen *Michael Schrøder* også gjort, indtil han 1711 døde under pesten. Nærværende artikel skal handle om dette hidtil upåagtede

københavnske gørtlerværksted, men før vi præsenterer de to gørtlere, skal gørtlerhåndværkets baggrund og rolle i forhold til den barokke gravkultur kort omtales.

I løbet af 1600-tallets første halvdel var renæssancens prægtige adelsgravsten gået af mode. En anden begravelsesskik trængte sig frem, og selve *ligkisten*, denne »læderbetrukne rejsekuffert til det hinsides« (Chr. Axel Jensen), gjordes nu så solid, at den i mange år kunne stå fremme i gravkrypter og kapeller.⁴ Kisterne blev udformet og udsmykket i overensstemmelse med tidens smag og kunne ofte være ganske overdådige, hvorfor kongemagten gennem forordninger (1624, 1654 og 1682) søgte at lægge en dæmper på den overdrevne luksus. Disse restriktioner tilstræbte at graduere ligkisternes udstyr efter stand og rang, men de synes at have fået den modsatte virkning. Fremstillingen af velstående folks ligkister gav arbejde til flere slags håndværkere: snedkere, smede, remmesnidere, guld- og sølvsmede, metalarbejdere og gørtlere. Under Christian 4. finder vi ligkistebeslag, våbenskjolde og figurer med ægte forgyldning, men herefter bliver udførelsen simple. I 1670'erne kan kisterne således kendes på de store udbankede beslag i messingblik, udført i akantusbarokkens yndede former. På Frederik 4.s tid kulminerede den barokke begravelsespragt. Kisterne fik svungne sider, tredelt, hulkelet låg, og på det sorte betræk gjorde det sig nu smukt med hvide forsøvede beslag, der støbtes i tin eller bly. Hermed kommer *gørtlerne* ind i billedet. Ved siden af fremstillingen af almindeligt husgeråd, spænder og lysestager fandt de et marked for krucifikser og basunblæsende engle. For de dygtigste af dem synes det ligefrem at være blevet en hovednæring at udfærdige kistebeslag.

At gørtlerhåndværket som de fleste håndværk er blevet rekrutteret fra Tyskland ses af de faglige udtryk. En gørtler er oprindelig en håndværker, der udfører spænder og beslag til bæltter (tysk: Gürtel). I perioden 1683 til 1719 kendes i alt 13 håndværkere, der løste borgerskab i København som gørtlere.⁵ Kun fire opgav at være født i byen, medens een kom fra Kristiania (Oslo) og to fra Skåne. Resten var tyskere, der opgav deres fødested som Danzig, Lübeck, Strassburg og Heidelberg, medens to angav henholdsvis Sachsen og Ungarn. I samme periode kendes ti håndværkere, der opnåede borgerskab som *mes-singarbejdere*, et beslægtet fag, der kan være svært at skelne fra såvel

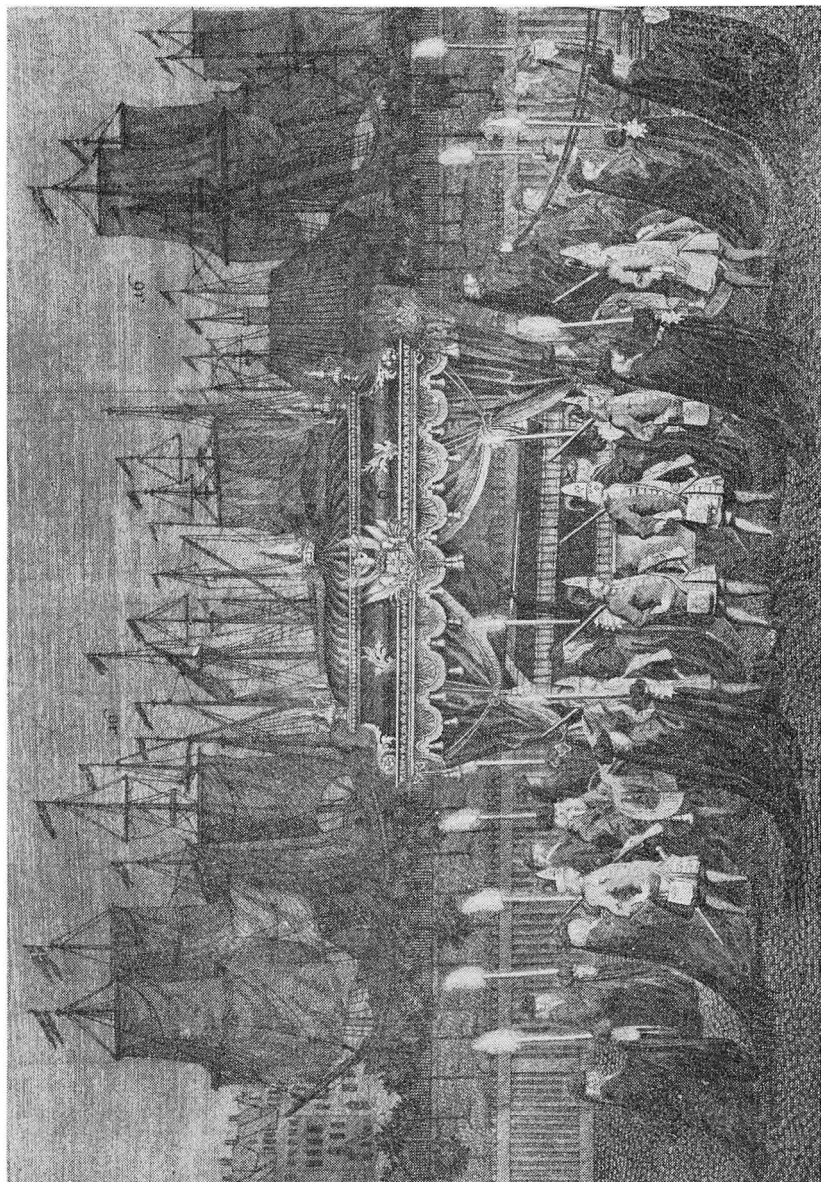

Fig. 1. Christian Gyldenløves ligfærd 1703. Kisten blev ført hjem fra udlandet, båret i land i Nyhavn og ved nattetid ført til Frue kirke. Udsnit af Andreas Reinhardts kobberstukne planche i hofpræsten Masius' ligprædiken 1709.

Det kgl. Bibliotek

gørtlere som rotgieterere. Heraf var fire tyskere af fødsel og kom fra henholdsvis Trier, Mecklenburg, Königsberg og Hamburg, medens een med det tysskklingende navn Stentzel Petersen sagde, at han var født i Rusland. Af otte *rotgieterere*, der fra 1683 til 1719 løste københavnsk borgerskab, vides to at være danskere, hvorimod tre anførte Tyskland som fødested. Forbindelsen til Tyskland synes således at være et udpræget træk for de håndværkere, der under den unge enevælde havde deres næring i København.

Vil vi vide noget om de forskellige befolkningslags ligkister omkring år 1700, er det naturligt at gå til den *forordning om begravelser*, som Christian 5. udstedte den 7. nov. 1682. Dens indhold er et typisk udtryk for enevældens omhu for detaljer, men de eksempler på overtrædelse af forordningen, vi har haft held til at finde, synes dog at vise regeringens afmagt, når det gjaldt at afvende folks forfængelighed. Statsmagten synes alt i alt at have været ret eftergivende; som det senere vil fremgå, er det en overtrædelse af begravelsesforordningen, der fører til, at de københavnske gørtlere 1719 – trods alle restriktioner – får lempeligere adgang til at fremstille ligkistebeslag.

Ved at læse den kongelige forordning kunne enhver forvisse sig om, hvor meget udstyr der måtte anbringes på en afdøds kiste: Geheimeråder, grever, friherrer, riddere og overcharger måtte lade deres kister overtrække med fløjl og beslå med messingplader, men ikke med sølv eller lade noget forsølv eller forgylde; handlede nogen herimod, skulle han bøde med 500 rdl. (art. 2). Andre rangspersoner, adelige, borgmestre og gejstlige i København, som havde murede gravsteder, måtte lade deres kister overtrække med baj (sort klæde) eller læder og bruge jernbeslag, dog uden fortinning, forsølvning eller forgyldning; forbrød man sig herimod, måtte man bøde 400 rdl. (art. 3). Alle andres yderste ligkister måtte ikke overtrækkes, og der måtte kun bruges bærehanke af jern; kistepladen skulle være af jern eller blik, og kun de, der havde murede grave, måtte anvende kister af egetræ; bøden for overtrædelse var her 50 rdl. (art. 4).⁶

En sådan forordning måtte ægge til modsigelse! Da baron Rodsteens frue, Sophie Elisabeth Charisius, i oktober 1706 bisattes i Århus Domkirke, berettede byfogden til stiftamtmanden: »Iblandt andet kunne jeg ikke ligere se, end at beslaget på ligkisten jo var forsølvvet, himmelen over låget med sølvkniplinger omkring og med hængende

flor på pillerne . . .«. Byfogden ville nu vide, om han skulle påtale denne sag, eller om måske adelen ikke var underkastet ovennævnte forordning.⁷

Fra Fåborg kendes et morsomt eksempel fra 1718, hvor en trættekær tolder i dydig indignation over en stedfunden overtrædelse af forordningen indgav en beretning til stiftamtmanden i Odense. Tolderen vidste at fortælle, at en »bøsse-mager- eller hattemagerkone« var nedsat i Fåborg kirke i en kiste med den pragt, som kun en af de tre øverste charger kunne tilkomme: »med blankt fortinnede blikbeslag« på låg og sider. På stiftamtmandens forespørgsel kunne magistraten dog oplyse, at den begravede var en byfogedenke fra Svendborg, som i sine unge år var kommet fra København, »hvor hendes fader var renteskriver og af en smuk familie«, og at hendes ligkiste af mangel på jernplader i byen var beslået med blikbeslag, som en kleinsmed havde forarbejdet. Stiftamtmanden fortolkede loven med stor humanitet og modererede bøden til 4 rdl. mod forordningens 400 rdl.⁸

Fra samme år 4. nov. 1718, foreligger en dom afsagt i Poli- og Kommercekollegiet i København. Her var enken efter en brændevinsbrænder ved politibetjentens inkquisition fundet skyldig i overtrædelse af artikel 3 og 4 i forordningen af 7. nov. 1682. Hendes mand var blevet begravet i en egekiste, beslået med adskillige »sirater af engle, billeder, løvværk og deslige . . . af hvilke sirater en del var forsøvede og en del sortmalede«. Blandt de indstævnedes var også gørtleren Zacharias Schneider, der havde udført ligkistebeslaget. Enken slap med en bøde på 10 rdl., og gørtleren frikendtes med den begrundelse, at ingen forordning forbød nogen gørtler at gøre forskel på de beslag, han skulle udføre; han kunne heller ikke vide, om den, han arbejdede for, havde fået tilladelse til at bruge mere end det almindelige sirat på sin afdødes kiste.⁹ Dommen synes dog til trods for sin mildhed at have berørt gørtlerne. På samtlige københavnske gørtleres vegne henvendte Zacharias Schneider og Frederik Holm sig til kongen og beklagede sig over, at deres næring var blevet svækket, eftersom forfærdigelsen af ligkistebeslag før havde været een af de »fornemste poster i deres håndværk til at ernære dem samt hustruer og børn«. Den 17. febr. 1719 udstedte Frederik 4. en *bevilling til de københavnske gørtlere*, hvorefter de måtte udføre ligkistebeslag af bly uden billeder, dog alene for rangspersoner samt stadens 32 mænd og andre

vederhæftige handelsmænd. Prisen måtte ikke overstige 6 rdl. for rangspersoner og 4 rdl. for andre, hvad der unægtelig virker karrigt, når man ser, hvilke pragtkister de højere embedsmænd kunne tillade sig at anvende.¹⁰

Bevillingen i 1719 er det første vidnesbyrd om fælles optræden blandt gørtlerne i København. De var som en række beslægtede fag længe medlemmer af det altomfattende smedelav. 1736 sluttede 18 af byens gørtlere sig sammen og fik det følgende år deres »societet« godkendt af magistraten. Nogle år senere, 1741, fik gørtlerne kongeligt approberede lavsartikler. Det københavnske lav stod åbent for mestre i hele Danmark-Norge og optog også gelbgiesere og klokkestøbere.¹¹

Som optakt til en istandsættelse åbnedes i januar 1775 Ove Skades krypt under kannikekoret i Roskilde Domkirke. Herved fremkom i alt 13 kister fra 1654 til 1715, der på fremragende vis belyser den udsmykkede ligkistes udvikling i baroktiden.¹² Efter en registrering for Nationalmuseets 2. afdeling fandt jeg det ønskeligt at belyse denne side af barokkens kunsthåndværk med en arkivgennemgang. Undersøgelsen koncentreredes om de *ordinære boer i Hofretten*, der fra 1682 var værneting for de kongelige embedsmænd optaget i rangforordningen. Det viste sig, at regnskabet over udgifterne ved den afdødes begravelse ofte var bevaret – til tider endog med bilag.¹³ Af arkivpakkerne fremstod således navnene på snedkere, remmesnidere og gørtlere, der fra 1690'erne til 1720'erne fremstillede ligkisterne til de kongelige embedsmænd.

Lad os tage et eksempel. Den 26. okt. 1695 døde dronningens tidligere hofdame *Ingeborg Grubbe*, 54 år gammel. Knap en måned senere bisattes hun i Sct. Nicolai kirke i København, der i 1600-tallet nød gunst som adelig begravelseskirke, men hvis gravminder næsten alle blev ødelagt under ildebranden 1795. En søster tog sig af hendes begravelse og udlagde 512 rdl. 4 mrk. og 12 sk. Snedkeren Herman Dybell modtog 28 rdl. for »tvende ligkister, den ene af godt, rent fyrretømmer, den anden af rent vognskud (knastfrit egetræ) foruden lister oven og neden på den yderste kiste«. Kleinsmeden Hans Faber fik 13 rdl. for otte »håndgreb«, remmesnideren Jürgen Jansen 30 rdl. for at betrække yderkisten med »rulæder« (ruskind), medens Michel Schrøder fik 60 rdl. for beslag på den yderste kiste. Her var altså i alt

fire forskellige håndværkere i gang. De følgende regnskaber viser det samme billede. Navnene på snedkere og remmesnidere veksler i regnskaberne, men det fremgår tydeligt, at kistebeslagene som oftest leveredes af de samme mænd: messingarbejderen eller gørtleren *Michel Schröder* (død 1711) og sønnen *Nicolai Schröder* (død 1723).

Michel Schröder boede i Skindergade 23 (i Klædebo kvarter) i samme ejendom som en Peder Andersen, der handlede på Island.¹⁴ Han kvitterede på tysk og er vel kommet hertil fra Tyskland som så mange andre af tidens håndværkere. Michel Schröder nævnes første gang i skattelisterne 1694, men det er ikke muligt at oplyse, hvornår han løste borgerskab. Han døde i »den svage tid«, i peståret 1711, og boede da stadig i Skindergade. Af skiftet ses det, at hans kone hed *Magdalene Hansdatter Brun*, og at de sammen havde i hvert fald tre børn: *Nicolai*, der som faderen var messingarbejder, *Johan*, der var guldsmedesvend og ved faderens død 21 år gammel, og en datter *Helvig*, som var gift med messingarbejderen *Nicolai Wigandt Wermundt*, der var fra Hamburg. Michel Schröders hus i Skindergade satte til 650 rdl., og alt i alt opgjordes hans aktiver til 912 rdl. mod en gæld på 877 rdl. Af bøger havde han en tysk bibel, doktor Simon Paulli's huspostil og en tysk forklaring til katekismen. Værktøjet sattes til 86 rdl., og her afsløres hans profession: »en del blymodeller« angaves til 50 rdl. Såvel datter som svigersøn blev revet bort af pesten. Året efter, den 12. dec. 1712, løste svigersønnens broder, Giødert Wermundt, borgerskab i København som messingarbejder. Han har vel overtaget broderens geschæft, men synes igen at være forsvundet fra byen.¹⁵

Michel Schröders ældste søn Nicolai fortsatte efter faderens død i dennes fodspor. Han har sikkert stået i lære og hjulpet til hos faderen, men da det er Michel Schröder, der tegner værkstedet, optræder Nicolais navn ikke i regnskaberne. Vi ved ikke, hvornår han var født, men i hvert fald fra 1702 har han arbejdet som gørtler eller messingarbejder. Det år indgraverede han sit navn *M. NIOLAJ Schröder* bag kistepladen til Anna Ramels kiste i Sorø kirke (fig. 6). Heller ikke han er nævnt i Københavns rådstueprotokol, så det er ikke muligt at oplyse, hvornår han har løst borgerskab i byen. I 1717 boede han i Skindergade 87 (i Frimands kvarter) og havde her som genbo snedkeren Johan Schumacher, som han samarbejdede med. Moderen,

Magdalene Schrøders, blev boende i Skindergade 23, og tre år senere ses Nicolai Schrøder at være flyttet tilbage til barndomshjemmet med lingsprotokollen benævnes han »fornige borger og gørtler her udi staderens værksted. Nicolai Schrøder døde den 8. sept. 1723. I forsegeden«. Af samme protokol og af skiftet fremgår, at moderen endnu levede, at han havde giftet sig med Else Jacobsdatter, der imidlertid var død (sammen havde de datteren Ingeborg Kirstine) og at Nicolai Schrøder siden havde forlovet sig med Anniche Svendsdatter.

Skifteforretningen tillader os et kik ind i værkstedet. Her var to støbeskeer, fire jerntænger, en hammer, en ambolt og nogle blyforme, men der stod også en »rød anstrøgen himmelseng med 3 stk. omhæng«. I et tilstødende værksted forefandt en skruestik, syv forskellige hamre, en gryde, et drilbor og ti stykker værktøj af forskellig slags. Nicolai Schrøders aktiver udgjorde 904 rdl. mod en gæld på 788 rdl. – en lille forbedring sammenlignet med faderens situation 12 år tidligere.¹⁶

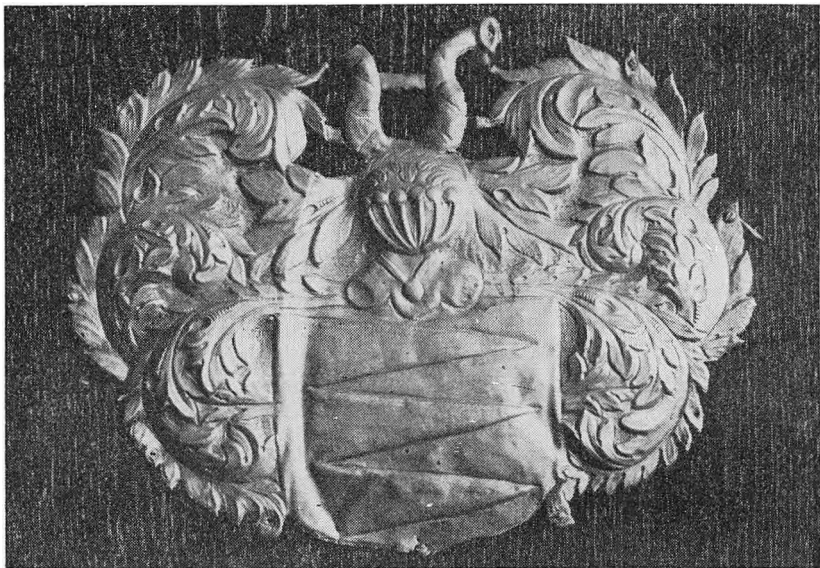
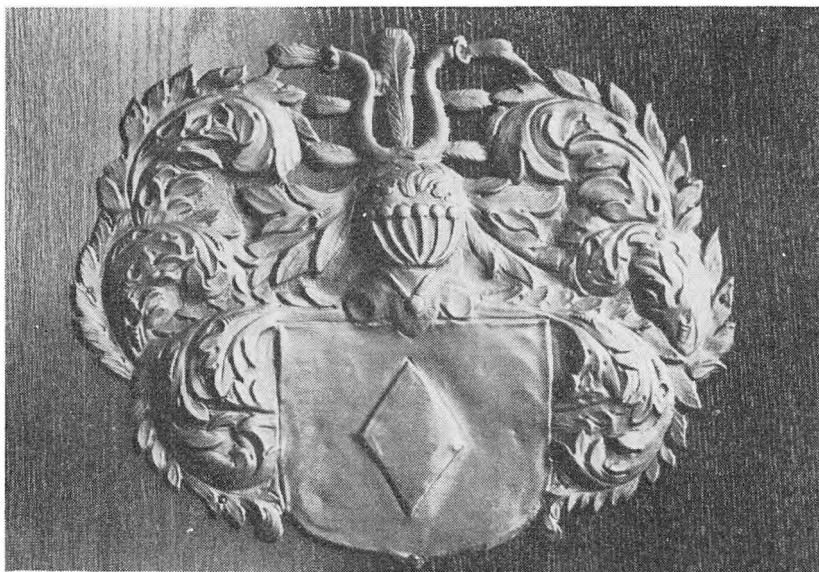

Fig. 2-3. Våbenskjolde (Grubbe og Rud) af udhamret messing. Udført af Michel Schrøder til Margrethe Grubbes († 1696) kiste i Førsløv kirke.

Ældre fot. i Nationalmuseet

Vi vil nævne de personer, om hvem det fra regnskaberne vides, at de efter deres død fik en ligkiste, der var udsmykket af *Michel Schrøder* i Skindergade. Ingeborg Grubbes kiste er allerede omtalt. I 1696 modtog Michel Schrøder 24 rdl. for beslaget af »hvidt zink« til Margrethe Grubbes kiste. Hun var enke efter rentemester Sten Hohen-dorff til Rønneholm (1625–87) og bisattes som han i Førsløvård gravkrypt i Førsløv kirke i Sydsjælland. Kisterne nedgravedes 1892, men i kirken vil man endnu kunne se indskriftpladen fra Margrethe Grubbes kiste samt hendes fædrene og mødrene våben (fig. 2–3). Disse ting er ikke af zink, men våbenskjoldene er udbanket i messingblik og udført med akantusbarokkens bladværk. I 1697 betaltes »rotgieteren« Michel Schrøder 48 rdl. for beslaget af »hvidt zink« til Beate Ingeborg Moths kiste, enken efter landsdommer Holger Parsberg (1632–92) med hvem hun bisattes i Sct. Nicolai kirke i København. Efter ritmester *Hans Arenfeldt* til Knivholt (1633–1702) er bevaret et særdeles righoldigt begravelsesregnskab. Ritmesteren døde i København den 22. maj, og nevøen Lage Arenfeldt tog sig af de praktiske gøremål i forbindelse med farbroderens ligbegængelse. Den 2.

sept. afsluttede han regnskabet, der beløb sig til i alt 353 rdl. og 12 mrk., og hvorfra vi vil citere følgende:

dend 27 May	<i>Snedkern</i> Svend Christophersen, for dend inderste Ligkiste [...]	5 Rdr. 2 Mrk.
<i>dito</i>	<i>Smeden</i> Christian From, for at beslaa bem: Kiste inden udi [...]	4 " - "
<i>dito</i>	<i>Rimme Snidern</i> Rottick Hendrich, for at overtrecke fornt: Kiste med Sort Baye [...]	2 " - "
d 17de Aug:	<i>Snedkern</i> Svend Christophersen for dend yderste Ligkiste . . . . 18 Rdr. for et fodral (futtoral) der til 2 Rdr. tilsammen [...]	20 " - "
	De som bar dend Yderste Kiste, till <i>S: Nicolay</i> Kirke, givet	- " 3 "
<i>dito</i>	<i>Smidden</i> eller Görtel Mageren <i>Michel Schrøder</i> for Beslaget, till dend Yderste Kiste, med Waaben og andet Ziratt, efter <i>accord</i> og quittiring . . .	60 " - "
<i>dito:</i>	<i>Rimme Snidern Rottich Hinrich</i> for bemeldte Kiste at overtreke, med Rue Ledder [...]	24 " - "

Michel Schrøders regning og kvittering lyder som følger:

Habe Ich zu den WolEldele gebohrt Sallig *Herr Hans Arenfeldt*
Leich Kist beschlach von Weissen Zing gemacht [.] ist bedungen
vor 60 Rrl.

Michel Schröder

Hier auss Emtfangen 31

Restier Mir 29 Rdl.

Diese Rechnung ist Mir zu allen Danck Richtig Bezallet [.] Ich
Hier mit Quitirer

Michel Schröder

Copenhagen d 17 Aug

Ao 1702

Hans Arenfeldts kiste førtes efter højtideligheden i Sct. Nicolai kirke med skib til Vendsyssel. Her stillede den i slægtens gravkapel i Åsted

kirke, hvor den stod til 1865. – 1708 blev deputeret ved Finanserne, etatsråd Hans Rosencreutz begravet i Sct. Nicolai i en krypt, som han to år forinden havde købt for 1000 rdl., efter at han så tidligt som 1697 havde sluttet kontrakt med Chr. Nерger om et prægtigt marmorepitafium til 250 rdl.¹⁷ I enken Elisabeth Evertsdatters skifte – hun døde først ti år senere – kan man læse, at Michel Schrøder modtog 64 rdl. for »ligbeslag« til et formodentlig anseeligt gravmæle. – Herudover fremgår det af arkivalierne, at Michel Schrøder også forfærdigede kistebeslaget til assessor Henrik Bladt (død 1705), til Cornelia Bickers (død 1708), enke efter handelsmanden Joachim Irgens, samt til Johanne Streuss (død 1711), enke efter kancelliråd Jochum Schæffer.

Nicolai Schrøder vides fra regnskaberne at have udsmykket ligkisterne til følgende personer: baron Peter Rodsteen (død 1714); Ingeborg Krabbe (død 1716) enke efter Holger Trolle til Rygård med hvem hun bisattes i Rye kirke nær Holbæk;¹⁸ den allerede omtalte hofmester Frederik Walter (død 1718), bisat i Nicolai kirke; højesteretsassessor Vilhelm Mule samt geheimeråd Mathias Moth (død 1719), bisat i Vor Frue kirke i København. – Af alle disse kister er kun een bevaret: baron Rodsteens!

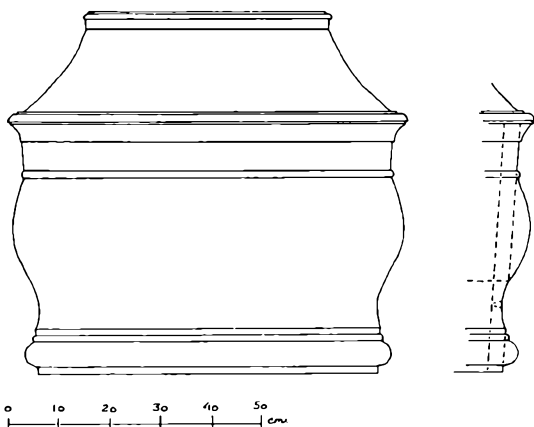

Fig. 4. Peter Rodsteens († 1714) kiste i Århus Domkirke. Snedkret af Johan Schumacher og udsmykket af Nicolai Schrøder. Fodende målt og tegnet af Niels J. Poulsen 1975

Peter Rodsteen (1662–1714) var stiftamtmand over Ålborg stift, før han 1712 tiltrådte posten som præses i admiralitetet. 1703 giftede han sig med den næsten femten år ældre Sophie Elisabeth Charisius (1647–1706), baron Constantin Marselis' rige enke. Hun oprettede samme år stamhuset Constantinborg, og i den anledning optoges Rodsteen i friherrestanden. Hans portræt ses på Th. Quellinus' monument i Århus Domkirke.¹⁹ Da Peter Rodsteen døde i København den 22. okt. 1714, synes hans bo overraskende nok at have været insolvent, og der afsattes 300 rdl. til dækning af udgifter i forbindelse med hans begravelse. Kisterne – den indre og den ydre – blev udført af snedkeren Johan Schumacher;²⁰ den 26. okt. modtog han 8 rdl. for inderkisten og den 17. nov. udstedte han regningen for yderkisten: »ein grosse auss wendigste Eichn leich Kist . . . auss die neueste mode mit ihren gesimsern«, og for den modtog han den 1. dec. 24 rdl. Remmesnideren Gabriel Kreivitz²¹ fik 26 rdl. for at betrække yderkisten med ruskind. Den 22. nov. modtog gørtleren – Nicolai Schrøder – 12 rdl. for »16 lister overtrukket med tin og siden forsølvet«, og et halvt år senere, den 23. juni 1715, fik han 26 rdl. for et »hvidt zinkligbeslag« – eller som anført i regnskabet: »våben, gravskrift og videre sirat«. Baron Peter Rodsteens kiste stod til den 19. aug. 1715 i Holmens Kirke i København, før den med skib førtes til Århus – i hvilken anledning snedkeren måtte fremstille et futteral, for at kisten ikke skulle beskadiges. Seks søofficerer bar kisten fra kirken til skibet.

I dag står baron Rodsteens kiste i krypten under Marselis' kapel i Århus Domkirke.²² Begiver man sig ned i dette mørke rum, finder man en profileret barokkiste med svungne sider (fig. 4). Ruskindbetrækket mangler tildels; og af Nicolai Schrøders beslag er der foruden kistepladen med den lange indgraverede latinske indskrift kun et hjørnebeslag og i fodenden relieffet med en »sørgende« engel, der er blevet berøvet sine vinger. Men efter studiet af baron Rodsteens kistebeslag er det muligt at tilskrive i alt *otte* andre kister til Schrødernes værksted. Det drejer sig om de to nylig fremdragne kister i Ove Skades krypt i Roskilde Domkirke, der rummer *Edele Bielke*²³ (død 1706) og hendes mand, viceadmiral *Just Juel*²⁴ (død 1715), den unge *Erik Rosenkrantz*²⁵ (død i 1714) kiste i Holckernes kapel i Vindinge kirke på Fyn, samt fem ret medtagne kister i Sorø kirke med *Anna Ramel*²⁶ (død 1702), hendes datter *Petra Sophie Reedtz*²⁷ (død

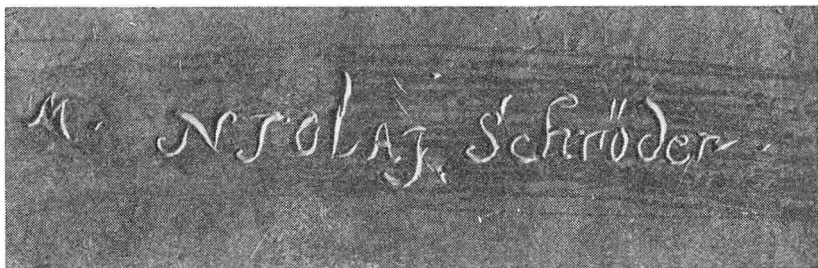

Fig. 6 Nicolai Schrøders signatur på Anna Ramels plade. Niels Elswing fot. 1976

1720) og svigersønnen *Tage Thott*²⁸ (død 1707) i krypten under Thotts kapel, og endelig forstander for Sorø skole, *Laurids Foss*²⁹ (død 1703) og datteren *Catharina Margrethe Foss*³⁰ (død 1701), der tidligere stod i krypten under munketrappen, men nu står under Friis' kapel.

De ni kister, som vi foreløbig tør tilskrive det Schrøderske værksted, har alle den samme snedkermæssige udformning. De sorte ruskindsbetrukne kister er trapezformede og en smule højere i hovedenden. Lågene er tredelte og har hulkel. De skråt stillede og sammensinkede sidefjæl er forneden høvlet til en kel og foroven forøget med et påsat bræt, der udgør det konvekse profilled, hvorved de smukt svungne sider fremkommer (jfr. fig. 4). De svungne former understreges af de vandrette forsøvede lister, der leveredes af gørtlerne.

Kistepladen på Anna Ramels kiste er signeret af Nicolai Schrøder, men for de øvrige kister må tilskrivningen til Schrøderne bero på et sammenfald i udsmykningens detaljer. At der ikke kun er tale om blotte formodninger understreges af anvendelsen af de samme støbeforme, der må tages som et tilstrækkeligt bevis for, at beslagene er udført i det samme værksted. Det vil dog kunne indvendes, at flere forskellige værksteder kan have benyttet de samme forme.³¹

Af de nævnte kister er *Edele Bielkes* og *Just Juels* i Ove Skades krypt i Roskilde Domkirke både de rigest udsmykkede og bedst bevarede (fig. 8–11). Søofficeren Just Juel (1664–1715) huskes endnu for sin diplomatiske rejse til det russiske hof 1709–11.³² Gennem den rejsedagbog, han selv førte, og den selvbiografi, som hans sekretær, den unge teologiske kandidat Rasmus Æreboe (1685–1744) skrev, får vi et meget spændende billede af en sådan envoyé til zar Peter den

Fig. 7. Erik Rosenkrantz' († 1714) kiste i Vindinge kirke. Liggende engel af for-sølvet bly. Niels J. Poulsen fot. 1975

Stores Rusland. Just Juell mistede 1706 sin 21-årige hustru, Edele. Hendes elegante kiste bærer på låget en plade indrammet af bladværk, hvorpå man læser verset:

Annam det sidste Kyss till afscheed paa din Kiiste,
 Miin fromme hustrue, Ach! at jeg dig saa maa miste,
 mit höyt bedröfued sind, forwinder ey sligt saufn,
 För jeg i Himmerig faar dig igen i faufn.

Just Juell deltog 1715 som viceadmiral i kampen mod svenskerne ved Rügen, hvor han 8. aug. blev »ihjelskudt af en tolvpunds kanon«. Selv havde han ønsket, at hans kiste måtte blive gravet ned i jorden under krypten:³³

. . . saa vil jeg, at mit Lig, naar min Siæl til Guds Rüge ved döden er Hiemkaldet, bliver lagt i een Kiste aller[e]niste (kun) overtroc-ken med Bay, uden nogen enten plade med opskrift, waaben eller anden beslag, ei heller nogen yderste Kiste der til, mens aller[e]niste udi denne inderste og Enkelde Kiste med en liden Fölge af nærme-

Fig. 8. Edele Bielkes († 1706) kiste i Roskilde Domkirke. Før istandsættelsen.
Niels J. Poulsen fot. 1975

ste paarørende bliver henført og nedsat udi Roschilde DomKircke, og der uden nogen pragt, Liigprædiken eller Parentation (minde-tale) udj jorden nedgravet, og igien med Jorden skiult Paa samme maade som liig gemeneligen udj Kirkegaarden nedgravis[. . .], paa samme sted hvor min gode Salige Hustrue og hendis Forældris Liig staar over Jorden.

Men det gik anderledes. Da Just Juel faldt i Store nordiske krig, blev han en helt og fik derfor en helts begravelse. Hele begravelsen kostede 707 rdl. og 11 sk., og hans tro følgesvend fra årene i Rusland *Rasmus Æreboe*, der i mellemtiden var blevet notarius publicus i København, sørgede for, at alt blev husket.

Ud fra Rasmus Æreboes begravelsesregnskab er det muligt i hovedtræk at gøre rede for viceadmiralens ligfærd.³⁴ Liget blev svøbt i et vokslagen, og til kisten blev der indkøbt $4\frac{1}{2}$ alen bredt kattun til dyne og pude. Ved højtideligheden i København var der udgifter til ligvogn med kusk og forrider, til 12 studenter, som satte liget af og på vognen samt til fire vogne til studenterne og seks til de sørgende. Præ-

sten i Holmens kirke fik 20 rdl. Derpå gik turen til Roskilde. Kisten førtes på en fløjlsbetrukket ligvogn, kørt af i alt fire kuske. Efter denne fulgte ni vogne med de sørgende, medens syv kuske kørte officerer med sorte vogne. Rasmus Æreboe fulgte i en chaise, og herefter kom endnu en vogn med bedemændene og een med remmesnideren. Midtvejs gjordes der holdt ved Roskilde Kro. I Roskilde spiste følget igen med deres tjenere, og Rasmus Æreboe, der i autobiografien har skildret sin egen fattigdom som pebling i Næstved og student på Regensen, gav her 4 mrk. og 8 sk. til »de fattige, som samledes om huset, der hvor sørgefolkene spiste«. Degnen i klosteret sørgede for at der blev gjort ryddeligt i krypten³⁵; Roskildeborgere bar kisten til domkirken, og for at alt måtte klappe, betalte Æreboe 4 mrk. til »pigen som løb imellem kirken og liget 2 à 3 gange for at liget kunne komme til rette tid«. Der var købt lys til alteret og malet skjolde med Juernes våben. En monsieur Lund fik 20 rdl. for begravelsesvers, domkirken og dens betjening 29 rdl. og 2 mrk. og domprovsten 30 rdl. for at kaste jord på liget.

Kistepladen på Just Juels kiste er af form som et oprullet ark og holdes af en engel med basun. Indskriften afsluttes med et hædersvers af legationssekretær Peter Falk, der giver noget af den patriotiske stemning, der herskede under Store nordiske krig:

Her hviler Justus Juel, en Helt hvis Mod og Hierte
 Var fordem Landets Værn, til Fiendens Skrek og Smerte,
 Hvis Dyd og Ærlighed, hvis död for Kongens gafn,
 Giör at de Jueler blir et ævigt Ære nafn.

I forbindelse med en istandsættelse åbnedes i 1976 Just Juels kiste. Det viste sig, at inderkisten, der almindeligvis blev fremstillet af fyrretræ, her var udført i egetræ. Inderkisten var overtrukket med sort baj – sådan som det nævnes i regnskaberne – og på låget lå endnu den påkastelsesjord, som domprovsten 1715 modtog betaling for. Der var anvendt fint, hvidt strandsand, som bringer Per Degns ord i erindring: »Vil du have fint sand, eller slet og ret jord?« Da låget løftedes af den inderste kiste, fandtes på det mumificerede lig et smukt bevis for Just Juels hengivenhed over for hustruen. Til hans ligvest var heftet en lille sølvindfattet miniature med hendes billede.³⁶

Edele Bielkes og Just Juels kister har – uden at være identiske –

Fig. 9. Edele Bielkes kiste. Fodenden. Niels J. Poulsen fot. 1975

udprægede lighedspunkter. De sort betrukne, profilerede barokkister med forsølvede lister er dekoreret med metalbeslag. På det tresidede låg hviler øverst et støbt krucifiks (fig. 8), og i hulkelen sidder et »gitterværk«, der flankerer de elegant sammenslyngede spejlmonogrammer EB og JJ. Her sidder tillige otte kartouche-indrammede aneskjolde. Hjørnebeslagene er udført på forskellig vis. De afsluttes for oven i volutter, hvorover der sidder englehoveder med vinger (fig. 9). Edele Bielkes kiste er omkring hjørnebeslagene og langsidernes kronede og ovale våbenskjolde smykket med c-formede bøjler. De samme bøjleformer er brugt omkring sidernes gitterværk. På hver langside er der fire figurer: to bevingede eroter med pile, en fakkeltærende engel med blottet bryst og hånden under kind og Tiden med le og kranium. I hovedenden timeglas og opslået bog med bibelcitater (»At være lystig og dejlig er intet, men den kvinde, som frygter Herren, skal man love«, Ordspr. 31,30); i fodenden en liggende kvinde-

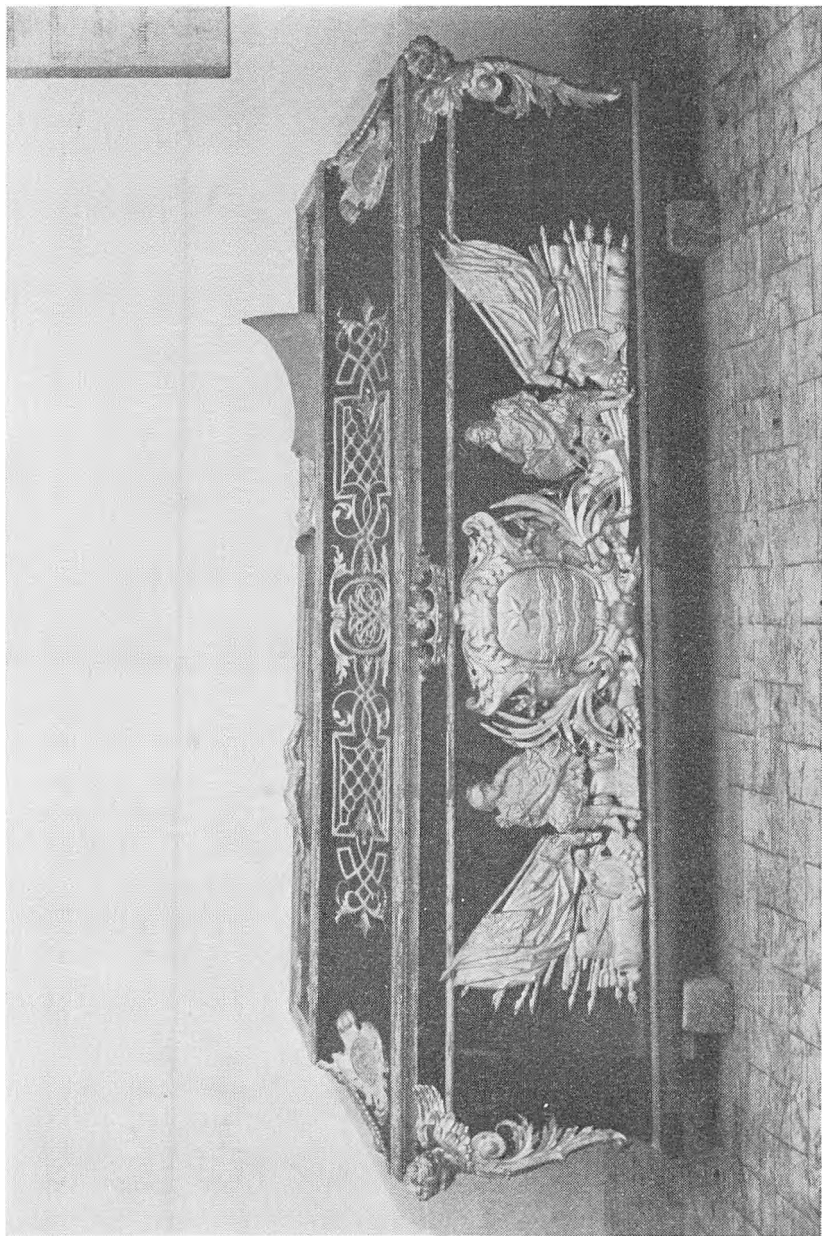

Fig. 10. Just Juels († 1715) kiste i Roskilde Domkirke. Efter istandsættelsen.
Niels J. Poulsen fot. 1976

figur, der læner sig mod en stele (fig. 9). Hun er i klassiske gevandter og har blottet bryst og udstrakt hånd. Figuren er her uden vinger, og afstøbningen er ikke helt så heldig som den, der sidder på Erik Rosenkrantz' kiste (fig. 7). Den samme figur smykker også kisterne med Peter Rodsteen og Tage Thott. – Udsmykningen på Just Juels noget tungere virkende kiste er domineret af langsidernes kronede våbenskjolde, der sidder i bladrammer omsluttet af korslagte grene, flankeret af siddende »romerske« soldater og krigsarmatur med kanonløb, krudttønder, spyd og faner (fig. 11). Våbenskjoldets bladramme og de korslagte grene er også brugt på Erik Rosenkrantz' kiste.

Vort københavnske gørtlerværksted synes at have arbejdet i flere forskellige metaller og legeringer: messing, bly, tin – og zink. Michel Schrøder benævnes ofte messingarbejder, og messing genfinder vi i det, der endnu er bevaret fra Margrethe Grubbes kiste (fig. 2–3). Undersøger vi beslægtet på de ni kister, vi nu har kendskab til, synes bly og tin og bly-tinlegeringer at være de foretrukne materialer. Med regnskaberne tilbagevendende benævnelse af kistebeslaget som værende af *hvidt zink*, er det imidlertid givet, at dette hidtil upåagtede metal er blevet anvendt; men med hvilke metaller det er blevet legeret og i hvilke forhold, står endnu ikke klart, og vil kun kunne afgøres med en metallurgisk analyse.³⁷ Tin-zinklegeringer er blødere end zink, men hårdere end tin. Visse legeringer af de to metaller anvendes på grund af deres strækkelighed til uægte bladsølv eller slagsølv.

Et spændende jordfund i Sandgasse i Lübeck af forme fra et gørtlerværksted, der har tilhørt oldermændene Jürgen Brüning (aktiv i årene 1704 til 1735) viser, at gørtlerne udover forme af sten og bly i stor udstrækning også har anvendt *gipsforme* ved støbning af ligkistebeslag.³⁸ Foruden forme til almindelige brugsgenstande: skeer, tallerkener, fade og kander er der her fremdraget forme til krucifikser, dødesymboler, våbenskjolde og engle – alt sammen af gips. Det er ikke urimeligt at forestille sig, at det københavnske værksted i en vis udstrækning har anvendt billige støbforme af gips, der forholdsvis let har kunnet fornyes. Vi ved, at Nicolai Schrøder efterlod sig *blyforme*, og af skiftet efter faderen fremgår, at der i værkstedet fandtes blymodeller, som må opfattes som *skabeloner* til nye forme. Om gørtlerne selv har frembragt deres skabeloner, eller om disse er blevet fremstillet af billedskærere, er endnu ikke afklaret. Færdigheder i at tegne og stikke

Fig. 11. »Romersk« soldat på Just Juels kiste. Niels J. Poulsen fot. 1976

har hørt til de håndværksmæssige forudsætninger for en gørtler, og vi må tro, at han som andre kunsthåndværkere har været i besiddelse af modelbøger, hvorfra han mere eller mindre frit har kunnet kopiere.

Af regnskaberne fremgår det, at Schrøderne tog sig betalt for kisteplader med *indskrifter*. Michel Schrøder fik 1705 6 rdl. for »en hvid plade på låget og skriften at skrive« til assessor Henrik Bladts kiste, og Nicolai Schrøder fik 1723 3 rdl. for en »udstukken plade med

takker rundt omkring« til Elisabeth Gudmandsd. Brochmann. Fru Anna Ramels kisteplade fra 1702 (fig. 5) er på bagsiden signeret af Nicolai Schrøder. Sammenlignet med den smukke indskrift forekommer signaturen noget primitiv. Måske har gørtleren blot villet prøve sit redskab og sit håndelag, inden han gav sig i lag med opgaven. Derfor har han brugt en blanding af store og små bogstaver og begået en stavefejl.

I indledningen omtales den kontrakt, som Anne Christine Knuth den 6. april 1719 indgik med Nicolai Schrøder om en yderkiste til hendes afdøde mand overhofmester Frederik Walter. Dette dokument giver et godt indblik i gørtlerens arbejdsvilkår og fortjener at gengives i sin helhed:³⁹

Vj underschreffne haver med huer andre Indgaait effterschrefne Contract og forEnning. Jeg *Anna Christiana von Knudten Sallig Geheime Raad* og *ober Hofmester Friderick Walter* ved det Kongl. Hoff haver indgaaet een Venlig Accordt med *Nicolaj Schröder* paa effterschrefne Maade og *Conditioner*.

1. post. Dend Sallig Herris liigKiiste af Reen Egetræ, af *fahson* effter dend overleverede forseiglet Teigning.

2. – Forschaffer ieg [Nic. Schrøder] got Sort *Ruu Cardewan* [korduan = fint skind] til Kiistens overtrechelse.

3. – Effter bemelte forseiglet teigning beslaget og forferdigelse med samme *orgimenter* og *Zirat* med Liuster og Hiörnebaand – Tillige Een Stöcher og Siidestöcher oven og Needen paa dend Sallig Herris Kiiste; Undtagen *Ridder Kieden* schal vorde forgyldt.

4. – Derimod forpligter ieg *Höy-Velbaarne Fru Geheime Raadinde Anna Christianna von Knudten* at betalle til *Nicolaj Schröder* Naar bemelte arbeyd er forRettet half andet Hundrede Rixdaller udi Klingende Mönt, Hvilchet = 150 Rdl ieg lover at betalle Ved liigKiistens forferdigelse og *Leuerrance*, Hvilchet schal vorde effter Kommet, Naar disse poster blifuer effterlefuede, Til Vitterlighed, Under Voris Hænder og Signeeter

Actum Kiöbenhafn d. 6. April 1719.

A. C. Knudt

Sl. F. Walter

Nicolaj Schröder

[Med anden hånd:]

Under schrevene Contragt icke betaled i rede penge da betaled i hal Sedeler og penge 170 rdl Siges i hal Sedeler og penge et Hunder og halfiersenstüive rdl.

den 28 juny Her opaa betalet 50 rdhler Klingendemy.

Nicolaj Schröder.

[Med tredie hånd:]

Ved offenbenefnte Kistes forferdigelse har Jeg underskreffne bekommet dend Restirende Summa 100 Rxd i Klingende Mynt, hvorfor Jeg hermed til ald tacke quittirer.

Kiöbenhaun d. 17. febr. 1724.

Magdalene Sl. Michel
Schröders

Saa snart som Min Salig Söns sager som nu er under forseigling bliver aabnede skal Originalen aff denne Contract effter de Höjedle Arvingers ordre og villie blive overleveret og om de det forlanger ligeledes quitteret.

Kiöbenhaun ut Supra

Testerer egenhendig
Magdalene Sl. Michel Schröders

Af kontrakten og dens påtegnelser fremgår det, at gørtleren i dette tilfælde selv skulle engagere og betale snedker og remmesnider. Der har foreligget en tegning af kisten, men om det er kunden eller håndværkeren, der har leveret denne, oplyses der desværre intet om; det sidste er vel det sandsynligste. Vi får at vide, at Nicolai Schröder også kunne forgylde – en oplysning der stemmer godt overens med de iagttagelser, man kan gøre på Just Juels kiste: her er en del af beslaget forgyldt. For kisten skulle Nicolai Schröder have 150 rdl., hvilket udgjorde omtrent en sjettedel af aktiverne i hans bo (904 rdl.), et stort beløb at have stående ude, når hovedparten af betalingen først forfaldt flere år efter arbejdets afslutning – i dette tilfælde først efter hans egen død. Sammenlignet med de øvrige regnskaber tør ovennævnte tilfælde dog regnes for en undtagelse.

Michel og Nicolai Schröders virke kan følges arkivalsk fra 1695 til 1723, og de arbejder, der endnu er bevaret, repræsenterer årene 1696 til 1720. Om de – som det lybske værksted – også har gjort sig nyttige

ved fremstillingen af almindeligt husgeråd, ved vi ikke, men det synes givet, at de har haft deres hovednæring ved udsmykningen af pragtkister. Beslaget fra Margrethe Grubbes kiste (1696) er endnu udført i akantusbarok, men ellers arbejder værkstedet i Skindergade i den senbarokke régencestil. Schrødernes »møbelkunst« er variationer over det samme tema: den sortklædte træ-kiste med de svungne former udsmykket med forsøvede metalbeslag, »hvidt zink«. Sådanne kister mestrede de så godt som nogen på Frederik 4.s tid. Schrøderne har kunnet komponere en kiste, og det selvom de enkelte led i udsmykningen til tider forekommer mindre fuldendte. Beslagene har kunnet varieres efter kundens smag og formåen. En række figurer har været populære og er blevet brugt igennem flere år. Støbeformene kunne fornyes – skabelonerne havde man. Værkstedets modelbøger og stukne forlæg kendes ikke – den eneste tegning, der omtales, er gået tabt – men det er nærliggende at pege på Frankrig som det land, der i første række har leveret forbilledet til profiler, beslagets komposition og de enkelte figurer. Stilformer, der var skabt af franske kunsthåndværkere i Ludvig 14.s sidste år, blev således i de tyske gørtleres arbejde med de uædle metaller overført til København.

BILAG

Reigning

Over min Salig Herre, Herr Geheime-Raad og Ober Hoffmester, Herr Friderich von Walters Begravelses bekostning, som følger.

	Klingende			Authoris:		
	Mynt			Sedler		
	Rdr.	M	s	Rdr.	M	s
I Cancelliet betalt for Kongens						
Bref ¹⁾	11	3	—	—	—	—
For begravelsen at aabne	5	—	—	—	—	—
Den beste Ligvogn	16	4	—	—	—	—
Sholen	10	3	—	—	—	—
Mag:r Brinch for Jorde paa/-						
Kastelse	16	—	—	—	—	—
Överste Capellan Herr Jacob						
Jensen	4	—	—	—	—	—
Nederste Capellan Herr						
Giemsöe	4	—	—	—	—	—

i) for tilladelse til, at begravelsen måtte foregå om aftenen.

	Klingende Mynt			Authoris: Sedler		
	Rdr.	M	s	Rdr.	M	s
Klokeren	4	—	—	—	—	—
For Ligets Indsættelse betalt til Graveren	2	4	—	—	—	—
Drikke penge til Over- og under-Graveren	2	—	—	—	—	—
Liigbören	—	4	—	—	—	—
24 <i>Discipler</i> at bære Lögterne ..	16	—	—	—	—	—
For Liig Klædet med Sölf frönzerne, som Kiisten stød paa i Liigvognen	4	—	—	—	—	—
Betalt for det fløjels Klæde at legge over Kiisten	4	—	—	—	—	—
4. ^{er} Sværtede vogne til <i>Lieutenanterne</i>	2	4	4	—	—	—
5. Overtrokne vogne til de Sörgende	6	4	—	—	—	—
<i>Marschalck</i> Stavene	2	4	—	—	—	—
Betalt til Klokeren i Kirken efter forordningen ⁱⁱ⁾	6	—	—	—	—	—
Hoff Bedemændenes <i>Salarium</i> ..	12	—	—	—	—	—
For en Overtroket vogn, som til <i>Marschalchene</i> blev brugt, da de <i>inviterede</i> til Liigbegiengelsen, betalt	2	—	—	—	—	—
Tvende Skoles <i>Discipler</i> , som fulgte med <i>Marchalchene</i> ved bem:te <i>invitation</i> , samt og om aftenen, da Liiget blev begravet, hver 4 Mrk.	1	2	—	—	—	—
Leyet floer til ermeldte tvende <i>Disciple</i>	—	1	8	—	—	—
Betalt til dend, som bar Liig-Klæderne til Slottet, og tog imod dem paa Kierkegaarden Drike/penge	—	2	—	—	—	—
For en Hyre vogn, som til ad/skillige forretninger ved Liigfærden blev brugt, betalt ⁱⁱⁱ⁾	2	2	—	—	—	—

ii) begravelsesforordningen af 1682.

iii) til tjeneren Hans Pedersen, der har ført regnskabet til og med næste post.

	Klingende Mynt			Authoris: Sedler		
	Rdr.	M	s	Rdr.	M	s
For en Sörge Kappe ^{iv)}	—	1	8	—	—	—
Til Liiget at Klæde er medgaaen fiin Suker doenv) 8 all: 3 ^{quarter} à 10 Mrk.	7	2	8	7	1	—
Et lagen af samme slag, 10 all: à 10 Mrk.	8	2	—	8	2	—
Til Liigskioerten 6 allen fiint Klosterlærret, à 3 Mkr. 8 s. . .	1	5	—	1	4	—
Til Klud og <i>manchetter</i> 2½ all: Nettel/dug, ^{vi)} à 1 Rdr.	1	2	—	1	1	—
En Ulden NattHue	—	3	—	—	3	—
Konen, som Klædde Liiget, sambt Töjet at sye og forfærdige, betalt	3	—	—	3	—	—
Til de 12 <i>Lieutenanters</i> Skierffer, sambt og til de tvende <i>Marschalchers</i> Hatter Kiøbt 84 allen sort Kruise-floer ^{vii)} à 24 s. er	10	3	—	10	3	—
de 2de <i>Capitainer</i> , og 12 <i>Lieute-</i> <i>nanter</i> til Kokens at <i>tractere</i> , der for betalt	12	—	—	12	—	—
Til begravelsen er medgaaen 15 potter Rinskvijn	4	3	—	4	3	—
15 potter Rödviin	3	4	—	3	4	—
Snidkeren for dend Inderste Kiiste betalt	3	4	—	3	4	—
Kiisten inden i at Klæde med 6½ all. <i>Catoun</i> à 28 s. sambt söm og bin/det dertil for 15 s. betalt	1	5	—	1	—	—
Stropperne udj Kiisten at over- trekke, medgaaen 2 all. Sort bay ^{ix)} à 2 Mrk.	—	2	—	2	—	—

iv) til fru Knuths søn, junker Bielke.

v) sukkerdun, blødt, fint stof (ostind. bomuldstøj).

vi) netteldug, fint, klart tøj, vævet af taverne af hedenælde.

vii) kruseflor, krepflor, sørgeflor.

ix) baj, sort klæde.

	Klingende Mynt			Authoris: Sedler		
	Rdr.	M	s	Rdr.	M	s
Til Kiisten at overtrekke 8 allen fiint sort Bay á 5 Mrk.	3	2	—	3	2	—
For Skammelen, som liiget stoed paa, paa Slottet, betalt	—	3	—	—	3	—
For Waabene til <i>Altar</i> Liuse/ne at lade male, betalt	1	—	—	1	—	—
For 3 ^{1/2} LisP: woxlius til Kierken at <i>illuminere</i> med den afften min Sal: Herre blev begravet à Pundet 3 ^{1/2} Mrk.	16	3	—	16	3	—
Tvende woxlius paa <i>Altaret</i>	5	—	—	5	—	—
32 Allen sort floer, og tvende blikplader, som samme floer blef bunden paa med vjdere	3	4	4	3	3	—
For 8 allen sort floer at binde paa <i>Under-Officerernis</i> Kaars/geivehr, ^{ix)} som stoed ved Kier/Kedören à 1 Mrk. 4 s.	—	5	—	—	5	—
For dend Sahl: Herres Liig/Kiste af Eige træ med <i>Ru/Carda-</i> <i>vans</i> ^{x)} overtrek, sambt beslag, med dessen Zirat, Effter derom sluttede <i>Contract</i> med Giörtle- ren. <i>Sig: Schröder</i>	85	—	—	85	—	—
<i>Accisen</i> af Eege-Kiisten	2	—	—	2	—	—
Summa	313	3	5	175	1	—
Er i alt	488 rdr.			4 Mrk. 5 s.		

Kiöbenhafn

A C Knuth

d 25 April 1719

Sl: F Walter

ix) korsegevær, stødvåben, partisaner.

x) corduan, fint skind.

HENVISNINGER OG NOTER

Der henvises i almindelighed til adelsårbogen, Dansk Biografisk Leksikon og Trap: Danmark.

1. Regnskabet, der findes i skiftet efter Fr. Walter (jfr. note 13), er gengivet som bilag.
2. Danmarks Kirker, Kbh.s by I, s. 612.
3. Kontrakten er gengivet i slutningen af nærværende artikel.
4. Chr. Axel Jensen: Om adelige Gravminder fra Senrenæssancens og Bruskarokkens Tid. Fortid og Nutid, XIV 1945-46 s. 119-29.
5. Jfr. J. Giersings utrykte fagregister til løste borgerskaber 1683-1719 i Kbh.s Stadsarkiv.
6. Forordningen i J. H. Schou: Register over de kongl. Forordninger, I 1777, s. 91ff.
7. Aktstykker vedk. Staden og Stiftet Aarhus, ved. J. R. Hübertz, III 1846, s. 32f.
8. Sagens akter i Landsarkivet for Fyn, trykt i G. L. Wad: Fra Fyens Fortid, IV 1924, s. 226ff.
9. Dommen findes i Politi- og Kommercekollegiets domsprotokol i Kbh.s Stadsarkiv. Zach. Schneider, der var født i København, løste borgerskab 1715.
10. Bevillingen er gengivet i Københavns Diplomatarium, VIII s. 466f.
11. Edwin Westh: Gørtlerlauget i København 1741-1941, 1941.
12. Danmarks Kirker, Kbh.s amt IV, s. 2107-12, og Niels Jørgen Poulsen: Ove Skades Krypt i Roskilde Domkirke. Nationalmuseets Arbejdsmark 1976, s. 88-100.
13. Hofrettens arkiv findes i Landsarkivet for Sjælland. Håndskreven folioregistratur (nr. 17) på læsesalen med navneregister. Arkivet indeholder hovedsagelig skiftesager 1679-1771. Fra årene 1684 til 1728 er gennemgået knap 100 ordinære boer, der i omfang varierer fra et enkelt læg til adskillige arkivpakker. Der er fundet begravelsesregnskaber eller dele af sådanne i omkring 30 af boerne. Et stort kulturhistorisk materiale gemmer sig her - som påpeget af Johan Jørgensen: Skifter og testamenter, 1968, s. 68f. *Alle de følgende eksempler er - når der ikke er nævnt andet - hentet fra Hofretten, ordinære boer.*
14. Jfr. skattemandtalslisterne 1694, 1701 og 1708 i Kbh.s Stadsarkiv. Michel Schrøder købte huset 12. juni 1693, jfr. Ramsings kvarterbog, Københavns Stadsarkiv.
15. Michel Schrøders skifte (af 1. sept. 1712) i Landsarkivet for Sjælland, Københavns magistrats skiftejurisdiktion (udrag heraf i Stadsarkivet). Wermundts skifte (af 21. okt. 1712) sammesteds; hans formue var 614 rdl. og gæld 357 rdl.
16. Kbh.s magistrats skiftejurisdiktion, Landsarkivet. Forsegingsprotokol 1723 VII, s. 188b og skiftebehandlingsprotokol 1725 II, s. 1350.
17. Danmarks Kirker, Kbh.s by I, s. 580, og G. L. Wad: Hans Hansen Rosencreutz. Personalhist. Tidsskr. 2 rk. IV, s. 211-22.
18. Skiftet efter Ingeborg Krabbe fin-

- des i Rigsarkivet, Privatarkiver 1660–1800.
19. Danmarks Kirker, Århus amt, s. 733ff.
  20. Johan Schumacher løste borgerskab i København 30. jan. 1704 og opgav da at være født i Güstrow i Tyskland.
  21. Gabriel Kreivitz løste borgerskab 1. maj 1715 og opgav at være født i Mecklenburg.
  22. Danmarks Kirker, Århus amt, s. 866. Kisten måler 205 × 84 og 78 cm, højde 76 og 69 cm.
  23. Jfr. note 12. Edele Bielke (1684–1706), der var datter af admiral Chr. Bielke, døde 15. juni i København. Hendes kiste, der har hvilet på løvefødder, måler 206 × 87 og 81 cm, højde ved hovedenden 73 cm.
  24. Kisten med Just Juel (1664–1715) måler 221 × 95 og 89 cm, højde ved hovedenden 72 cm; har hvilet på løvefødder.
  25. Kistepladen mangler, men et spejlmonogram ER gør det rimeligt at opfatte kisten som Erik Rosenkrantz'. Han døde som 17-årig 7. aug. 1714 i København og bisattes i Holmens kirke. Kisten måler 208 × 84 og 77 cm, højde 71 og 65 cm.
  26. Anna Ramel (1643–1702) var enke efter kansleren Peter Reedtz (1614–74). Hun døde 8. jan. på Turebyholm. Kisten måler 196 × 85 og 75 cm uden profillister.
  27. Petra Sophie Reedtz (1675–1720) døde 3. jan. på Næsbyholm. Kisten måler 191 × 82 og 75 cm uden profillister.
  28. Geheimeetatråd og amtmand Tage Thott (1648–1707), der døde 23. febr. på Turebyholm, var sammen med Petra Sophie Reedtz fader til statsmanden og bogsamleren Otto Thott (1703–85). Hans kiste er nu næsten sammenfaldet.
  29. Rektor Laurids Foss (1637–1703) døde 7. sept. i København. Kisten måler 208 × 85 og 73 cm.
  30. Catharina Marg. Foss døde 17. okt. 1701, 18 år gl. Kisten måler 189 × 75 og 68 cm.
  31. Kvindefiguren på Rodsteens kiste findes magen til på Rosenkrantz', Edele Bielkes og Tage Thotts kister. Hjørnebåndet på Rodsteens kiste ses også anvendt på Foss'ernes kister, hvis kisteplader er indrammet af de samme beslag, som findes på Anna Ramels kiste osv. osv. Sml. fotos af kisterne og løse beslag i Nationalmuseets arkiv. – Muligvis kan også den kiste i Trinitatis kirke, der rummer Anna Marg. Wandall (død 1700) tilskrives det Schrøderske værksted. Jfr. Danmarks Kirker, Kbh.s by II, s. 361f. Det kan derimod ikke være Nic. Schrøder (død 1723), der har leveret beslaget til den uidentificerede kiste i samme kirke, som kan gemme enten overkrigssekretær Johan Christoffer Körbitz (død 1726) eller løjtnant Johan Chr. Körbitz (død 1729). Her synes dele af beslaget at være identisk med Just Juels beslag, omend udførelsen er noget ringere. *Samstedts* s. 328. Er værkstedet blevet videreført efter mesterens død 1723? eller er støbeforme og skabeloner blevet afhændet? eller har flere gørtlere anvendt de samme skabeloner? Herom kan der kun gisnes.

32. Læs herom Jan Danielsen: Just Juels rejse til Moskva 1709–11, 1975.
33. Just Juels righoldige skifte med afskrift af testamentet (fra 1708) findes i Rigsarkivet, Søetaten II, underadmiralitetsrettens skiftebog 1715–17, fol. 3ff.
34. Begravelsesregnskabet i skifteprotokollen. Yderkisten, der først synes færdiggjort efter ligfærden, nævnes ikke heri. En post i Æreboes regnskab for viceadmiralens husførelse lyder: »Udlagt til en yderkiste som den salig herres lig skal lægges udi, til avance for samme – 50 rdl.«.
35. Just Juel var den sidste af i alt 14, der bisattes i den kun 3×4 m store krypt.
36. Nationalmuseets Arbejdsmark. 1976, s. 97f.
37. Om kandestøbernes anvendelse af zink jfr. Egil Skall: Den engelske tinfabrik. Historiske Meddelelser om København, 1965, s. 46–92 især s. 50ff.
38. Franz-Adrian Dreier: Eine Lübecker Zinngiesserwerkstatt des frühen 18. Jahrhunderts. Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde XXXVIII, Lübeck 1958, s. 142–156.
39. Kontrakten findes i Anne Christine Knuths skifte. Hun døde 10. dec. 1723 og nedsattes i Sct. Nicolai kirke i en kiste, der var udført af snedkeren Johan Schumacher, jfr. note 20.

Jeg vil gerne rette en tak til medarbejdere ved redaktionen af Danmarks Kirker og Nationalmuseets 2. afdeling for venlig interesse, tilskyndelse og gode råd.

FLÅDEMALERENS BO

Kgl. flådemaler Andreas Nielsen Bergsøe's
dødsboskifte i 1757

AF BENT BERGSØE

Slægten Bergsøe har været bosat i København i hvert fald siden slutningen af 1600-tallet. Endnu i dag er langt den største del af dens halvhundrede medlemmer bosiddende i det storkøbenhavnske område.

Stamfaderen, flådemaler Andreas Nielsen, som antog slægtsnavnet, blev født i København ca. 1690 og døde her 1757. I det følgende bringes en kort redegørelse for hans personlige og familiemæssige forhold, hans forhold som lavmester og som maler på Holmen.

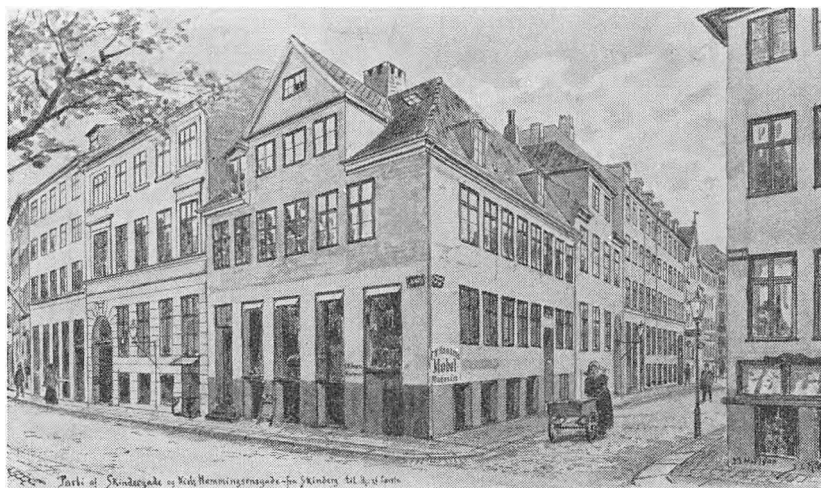
Familieforhold

Om Andreas Niensens forældre har endnu intet kunnet fremdrages, trods ihærdige kildestudier. For årene før 1700 er der, som bekendt, store lakuner i det københavnske kirkebogsmateriale. Vi må nøjes med at konstatere, at A. N. i 1715 giftede sig i Frue Kirke med den højt frugtsommelige Inger Jacobsdatter, som tjente hos muremester Hans Wiedewelt i Skidenstræde.¹ Ægteparrets første bolig var en af lejevåningerne i Skidenstræde, et af de lave enetages rækkehuse, som opførtes på spekulation af velhavende borgere og udlejedes til småhåndværkere og arbejdsfolk.

Efter et par flytninger i kvarteret købte han – vel for et par hundrede rigsdaler – i sommeren 1728 en af de 4 sammenbyggede lejevåninger i Fiolstræde, matr. nr. 186/1689 Klædebo kv.²

Sælgeren var dødsboet efter sognepræsten ved Trinitatis kirke, F. C. Rodriguetz. For en husstand, som på dette tidspunkt må have talt 5–6 personer, var den nye bolig meget beskeden. Kun een etage, 5,5 m facade over 4 fag mod gaden og en husdybde på 6,8 m, altså en samlet grundflade på ca. 37 m².³ Få måneder efter indflytningen gik huset til grunde i den københavnske storbrand, men 1731 genopstod det i bindingsværk med en grundflade på ca. 43 m². To etager med fuld kælder, og kvist over de 2 af de 4 fag, altså i alt 4 beboelses-

Flådemalerens bolig 1746–1757 på hjørnet af Skindergade og Niels Hemmingsensgade. Dette typiske ildebrandshus byggedes ca. 1735 af malerlavets oldermand Marcus Cardes. J. L. Ridter udførte sin akvarel år 1900 kort før nedrivningen. Butiksindretningen i stue og kælder har ændret den oprindelige vinduesinddeling. (Bymuseet)

lag.⁴ Brandforsikringsvurderingen af 1734 gav det 900 Rdl.s værdi.⁵ Førsteprioriteten var på 400 Rdl. anbragt i de umyndiges midler.⁶ Lånet var afdragsfrit, noget ganske sædvanligt, men det kunne til gengæld opsiges med 3 mdr.s varsel til en af de to terminer, og rentefoden var 5 pct.

I den selvangivelse, som husejere skulle udfylde i anledning af ekstraskatten af 1743, anfører A. N., at husstanden er på 12 personer: »3 Svenne, 3 Dreng, 3 Børn, 1 Pige, jeg og min Kone.« Herudover havde han nogle studenter boende. Deres navne anføres ikke, da de var skattefri.⁷

Fiolstrædekvarteret var et fattigkvarter og helt overbefolket. I nabo-
huset mage til A. N.'s boede 21 personer, foruden et unævnt antal børn og studenter på salen. Det noteres her, at kælderen var ledig; alle rum måtte altså normalt tages i brug. For en anden nabo på samme matr. nr. noteres: »Hos hannem bor alle fattige folk.«⁸

A. N.'s ægteskab blev velsignet med i alt 10 børn, men kun 5 af dem, en datter og 4 sønner opnåede voksen alder. I 1742 giftede dat-

teren – Anne Marie – sig med urtekræmmer Gabriel Gierløf i Fortunstræde.⁹ De tre sønner: Friedrich, Nicolai og Christian – blev uddannet som malere hos faderen på Holmen. Indtægterne ved flådemaleriet og ved arbejde for byens borgere tillod A. N. i 1746 at købe den anseelige ejendom matr. nr. 87/1689 Frimands Kvt. på hjørnet af Skindergade og Trompetergangen (nu den vestlige ende af Niels Hemmingsensgade) overfor den røde mur ved Ehlers Kollegium.¹⁰

Sælgeren var den tidligere oldermand for malerlavet Marcus Cardes (ca. 1675–1751).¹¹ Hans økonomi var på hans ældre dage på retur, og han blev tvunget til auktion.¹² Prisen for huset blev 1745 Rdl.¹³ Det var på 2 etager, havde fuld kælder og kvist over 3 fag. Mod Trompetergangen var der 9 fag og mod Skindergade 7 fag. Den bebyggede flade var på godt 105 m².¹⁴ Her boede A. N. til sin død i 1757.¹⁵ 2 år i forvejen var Inger Jacobsdatter afgået ved døden.¹⁶

Ved skiftet i 1757¹⁷ mødte de tre sønner; de to ældste var da mestre i malerlavet, den yngste endnu malersvend.

Datteren var imidlertid afgået ved døden og havde efterladt sig 2 umyndige døtre; den ældste i hendes første ægteskab med Gabriel Gierløf, den yngste i 2. ægteskab med bryggeren Christen Borup, som repræsenterede børnebørnene ved skiftet.

Borger og Maler

Andreas Nielsen var i 1716 ansat hos flådemaler Hans Jürgen Dichhoff,¹⁸ en indvandret tysker, født i Riga,¹⁹ og var ved Dichoffs død i 1719 hans mestersvend.²⁰ I 1721 søgte han optagelse i malerlavet, men stødte på trakasserier fra lavets side. Han havde ikke været formelt »indskrevet« i lavet som mestersvend i 1 år.²¹ Mester blev han dog kort efter, aflagde sin borgerlige ed på Rådstuen, – ved hvilken lejlighed han oplyser at være født i København – og blev optaget i lavet.²² For de følgende 15 år vides kun lidt om hans erhvervsvirksomhed, men han beskæftigede dog i 1729 1 svend og 2 drenge.²³ Vel sagtens har han som fortrolig med arbejdet på Holmen assisteret Dichoffs efterfølgere som flådemaler, men han har også i et vist omfang arbejdet for byens borgere. Blandt hans 10 børns i alt 35 faddere er der adskillige velhavende næringsdrivende, som kan have hørt til kundekredsen.²⁴ Københavns kæmnerregnskaber viser i øvrigt at

han i 1730'erne udførte forskelligt malerarbejde for Magistraten bl.a. på Rådhuset, Arresthuset og byens excercerhus på Christianshavn.

Lavet udpegede ham i 1735 som stykmester, altså som medbedømmer af mesterstykker; 2 år senere blev han kvartalsmester og dermed medlem af lavets styrelse.²⁵ På dette tidspunkt var han deltager i et formeligt oprør mod oldermændene, som havde talt ilde på værtshuse om sine lavsbrødre, »han skulle nok lære slige karle at danse efter hans pibe, når han fløjtede.« Ejheller ville han stå nogen til regnskab for lavets økonomi. Magistraten tog fat på sagen med fynd og slog hårdt ned på den selvrådige oldermænd.²⁶

Den 4. december 1738 må have været en stor dag i A. N.'s liv. Der skulle udpeges 3 oldermændsemner, som Magistraten kunne vælge imellem, og A. N. var bragt på bane. Månedens forud havde han fået fast kontrakt med sætaten om maling af flådens skibe, hvilket måtte placere ham i lavets inderkreds. Han opnåede dog kun få stemmer, og Magistraten udpegede en anden til oldermændshvervet.²⁷

I 1743 gik det hårdt til hos maleren i Fiolstræde. En svend kom fuld hjem om natten; mester måtte ud af sengen og stikke svenden »et par ørefiner«. I amtsforsamlingen klager svenden over denne fornærmelse. Adspurgt herom svarede A. N. »at sligt nødes han til for udi nattetider at have fred og rolighed i sit hus, da denne bekendte liderlige burs var fuld og gjorde klammeri med sine kammerater, som lå i deres senge, såvel som han selv måtte op af sin seng for at styre larm i huset.« Herefter »spatserede« svenden i 4 dage, måtte betale bøde på 2 Rdl. eller sidde 6 dage på vand og brød – idømt af lavet.²⁸

Husbondmyndigheden tørner her sammen med svendens »zünf-tige« æresfølelse, og der spilles på hele registeret: Drukkenskab, klammeri, ørefigner, arbejdsvægring, bøde og arrest, og sluttelig lavets formaning til svenden om at opføre sig ærlig og flittig i sin husbonds tjeneste.

Når A. N.'s navn i de senere år dukker op i lavets arkivalier, er det gerne i forbindelse med overtrædelse af lavsartiklerne, som han åbenbart så temmelig stort på; utvivlsomt har han følt sig mere som »kongens maler« end som et nidkært medlem af det københavnske malerlav. Dette lyser ud af en lavssag fra 1750. En svend er gået fra A. N. for at kaste sig i armene på en malermesterenke, som sætter ham igang med at udføre »malede historier« for borgerfolk. A. N. fordrer, at

svenden gør sit arbejde på Holmen færdigt »eftersom al ret og billighed fordrer det, og tilmed er dette kongens arbejde, hvilket efter mine tanker må gå forud for en bryggers eller skomagere.«²⁹

En tragikomisk affære fra 1746 sætter yderligere dilemmaet mellem pligten som flådemaler og lavsforpligtelserne i relief. En af A. N.'s svende havde opført sig groft usømmeligt ved en kollegas begravelse. Den overstadigt berusede svend havde ikke kunnet deltage i ligbæringen. Men ikke nok hermed. Da han i fuldmandsrørelse ville kigge ned til kisten, faldt han i den åbne grav og måtte hales op af sine kolleger. Følget brød ved dette syn ud i en høj – og højst pinlig – latter. På hjemvejen til sørgehuset generede svenden de efterladte, trængte sig ind i sørgehuset, hvor han blev balstyrisk og overfaldt sine kolleger med skældsord og trusler.

Der blev nu indkaldt til lavsforsamling efter svendenes klage, men A. N. og svenden var ikke til sinds at møde. Flådearbejdet blev anført som årsag. Oldermændene fik mester og svend trukket på Rådstuen, hvor de fik en overhaling og bøde. Derefter klagede A. N. til flådens øverste chef, F. Dannekiold-Samsøe, som ved aftale med Magistraten fik gennemført, at de lavsmestre, som arbejdede for søetaten, fremtidig skulle fritages for lavspligterne, når lovlig forhindring kunne dokumenteres.³⁰

Kongens Maler

At malerarbejdet på flådens skibe og bygninger blev udført i entreprise af byens lavsmestre og ikke af Holmens egne folk – »den faste stok« – var en gammel tradition, som iøvrigt også fulgtes for visse andre håndværksfags vedkommende. De skiftende flådemalere udførte altså arbejdet med egne folk og egne materialer mod et vist forud aftalt vederlag pr. malet kvadratfavn. Specielt bestilte arbejder som våbenstaffering, dekorations- eller forgylderarbejde m. v. blev honoreret særskilt. Vederlaget for det ordinære arbejde betaltes halvårligt bagud efter foretagen kontrolopmåling.

Siden slutningen af 1600-tallet havde Hans Jürgen Dichoff været flådens maler; men han havde dog også andet arbejde under hænder, således i 1704 malerarbejdet i den nyopførte kirke i Kastellet.³¹

I 1711 købte han et bryggeri i Magstræde,³² og han har måske fra da af overladt sin unge mestersvend tilsynet med Holmens arbejde.

I 1716 blev A. N. indblandet i en disciplinær sag på Bremerholm. Under malerarbejdet i vægtergangen på orlogsskibet »Elephanten« truede mestersvendens højlydt svenden Lars Gundersen i anledning af en væltet oliekrukke. Nogle unge officerer bliver opmærksomme på larmen. Den 23-årige månedskaptajn Caspar Wessel – en yngre brøder til søhelten – råber: »Hvad er det for hus I holder, I knægte?« Lars Gundersen giver ondt af sig: »Jeg står intet under Eders kommando, vi tjener Kongen for karle og ikke for knægte.« Caspar Wessel langer ham med sin kårde i hovedet, svenden slår om sig, og Wessel kommanderer: »Kør ham ud og giv ham på rumpen.« 2 kvartermestre hidkaldes, de binder ham til en kanon og giver ham en omgang tamp.³³

Affæren afspejler tidens sømilitære mandstugt i konflikt med svendens forestilling om hans principals – og dermed hans egen – status som civil håndværker. Man kan vel ikke undre sig over, at den iltre nordmand ikke har forstået eller villet respektere forskellen mellem byens håndværksfolk og det udskrevne militære mandskab.

Ved Dichoffs død i 1719³⁴ risikerede A. N. at stå uden arbejde ved Holmen. Han søgte overtagelse af flådemaleriet, iøvrigt i konkurrence med hofmaleren, Friedrich Holm, kadetternes tegnelærer, ridsemester Anton Günther Mule og malerlavets oldermand.³⁵

De blev dog alle underbudt af maleren Herman Schultz, som tilbød en lavere pris, end Dichoff fik før krigen. Schultz efterfulgtes nogle år senere af maleren Niels Jonsen Bradt,³⁶ og dette blev A. N.'s chance. Bradt kom hurtigt i økonomiske vanskeligheder, søgte stadig forskud og måtte forsømme malerarbejdet. Han kunne ikke skaffe sig kredit på malervarerne.³⁷

A. N., som rimeligvis havde arbejdet som en slags underentreprenør i perioden siden Dichoffs død, blev nu sat til at indhente det forsømte, og endelig den 21. november 1738 får han kgl. resolution på kontrakten med General-Kommissariatet om udførelse af »alt ved Søetaten forefaldende arbejde.« Vilkårene blev et vederlag af 60 sk. pr. kvadratfavn cinnober og 28 sk. for ordinære kulører – herunder grønt og blå. Om forgyldningsarbejde og andet, som ikke kunne udmåles i kvadratfavne, skulle særlig aftale træffes. I regningerne, som blev udfærdiget hvert halvår (1. januar og 1. juli), skulle 1 $\frac{1}{3}$ pct. afkortes for det stemplede papir og til kassen.³⁸

I 1740 skulle A. N. og Holmens chef tage stilling til en hørkræmmers projekt om maling af skibene med »begolie«, et mineralsk olieprodukt, måske ligefrem den »crude oil«, som vi idag laver benzin og petroleum af. Baggrunden var naturligvis håbet om at kunne spare på den dyre linolie. Der prøvedes med begolie og rødt, men udfaldet blev negativt. Begolien kan erstatte tjære, ikke linolie.³⁹ Ud fra merkantilistiske tanker blev der ved Pl. af 25. august 1752 udstedt forbud mod indførsel af udenlandsk okker og brunrødt, med henvisning til de jyske jordfarver. A. N. ansøgte Kongen om dispensation for flådemaleriets vedkommende og dokumenterede ved indleverede prøver, at de jyske farver faldt mørkere ud. Hans Majestæt tog prøverne i øjesyn, og skønt de sagkyndige var enige om »at inden 2 års forløb vil skibene have slet anseelse med maling«, resolverede majestæten dog mundtlig, at »ingen forandring kan accorderes«.⁴⁰

Maleren havde ført sin sag til tops og garderet sig mod fremtidig kritik. Samtidig har han måske følt sig krænket i sin faglige ærgerrighed.

Indtægterne ved flådemaleriet var stærkt svingende. Vi kan i Søetatens kassebøger år for år følge de ordinære udbetalinger. De varierede fra ca. 1100 Rdl. årligt til ca. 4700 Rdl. med et gennemsnit på 2500 Rdl. Hertil kom vederlag for specielt bestilte arbejder. På selvangivelsen for 1749 redegør maleren for sine særlige indtægtsforhold således: »Mit arbejde er for Søetaten på Hans Kgl. Majts orlogsflåde og nyder derfor ingen vis gage, men ligesom der bliver arbejde forrettet, så bliver det også betalt, og altså kan ingen facit gøres på mine indkomster, siden de er ulige.«⁴¹ Hvor kloge blev mon skattemyndighederne af dette notat, som antyder let forargelse over posekiggeriet. Det skulle være senere tiders skattevæsen beskåret på langt radikalere vis, at få borgerne til at rykke ud med sproget.

Skiftebehandlingen

Blev påbegyndt den 20. februar 1757, dagen efter flådemalerens død. På begæring af den ældste søn, Friedrich, blev der foretaget forsegling ved skifterettens folk af boets gemmer og de rum, som indeholdt beholdninger af farve og fernis til brug for flådemaleriet. Friedrich efterfulgte sin fader som maler på Holmen – på sit dødsleje havde

han skriftligt anbefalet sønnen –, og i den kommende tid fik Friedrich mod kvittering udleveret malerverer til det løbende arbejde.

Den 3. marts vurderedes boets løsøre af de dertil beskikkede vurderingskoner, madamerne Ernst og Schovert, og den 25. april afholdtes offentlig auktion. I det følgende gives et uddrag af de solgte effekter og de priser, der opnåedes. Det samlede auktionsprovenu var på 967 Rdl. 3 mk. og 11½ sk., et udtryk for boets jævne velstand.

Guld og Sølv. Heraf fremhæves en guldkæde til 46 Rdl. 2 mk. og 13 sk., et halssmykke til 20-3-12, en pitzerring (flådemalerens signet-ring) 3-4-15, et søvlommeur med sølvkæde til 12-3-0, et krus med søvlåg og med medaille i låget til 12-4-0, en sølvkârde til 10-0-10 og en hirschfænger til 5-2-0.

Tin. Boet synes selvforsynet med tinfade – i alt 15 stk. – og med tallerkener – i alt 54 stk. – Krontinsagerne blev solgt for ca. 20 sk. pr. pund. De engelske tinsager gik for ca. 30-40 sk. pr. pd.

Tinsagernes samlede vægt var ca. 120 pd. Hertil kom så flere enkeltgenstande, madspand, mælkekrukke o.s.v.

Kobber, messing, jernfang etc. Kobbersagerne var vurderet til fra 24-38 sk. pr. pd. men gik ved auktionen noget højere.

Således gik pragtstykket den 44-pundige kobberkedel for 14-4-0 eller 32 sk. pundet, mod vurderingens 28 sk. Den var velsagtens familiens vaskekedel, hvis plads var i køkkenet. Herudover fandtes 6 mindre kobberkedler. En kobberlyseform i foderal med spyd solgtes for 5-0-6. Til madlavning brugte man de ikke helt billige jerngryder; der var i alt 9 sådanne. To bliklygter, en med glas- og en med hornrude udgjorde køkkenbelysningen.

Keramikken var alene repræsenteret ved »6 adskillige stenfade« og »4 stentallerkener«, altså det dyre, hårdtbrændte stentøj. Det simple lertøj – fade, pander og stjertpotter m. v. – nævnes ikke. Værdien af disse ting, man givetvis har brugt i den daglige husholdning, har altså ligget under vurderingsminimum, som stort set lå på omkring 1 mk.

Ejheller synes familien at have anskaffet sig fajancetallerkener og andet fajanceservice, som ellers var mode. Andreas Nielsen og hans kone har været gammeldags mennesker.

Trævarer. Denne gruppes tyngdepunkt er hjemmets møblement. Det var ret beskedent og bestod stort set af følgende:

Et stort malet chatol med dragkiste under, solgt for 13-5-0, et indlagt klædeskab 10-0-0, 2 store spejle med brune rammer i alt 24-0-0, et stueur i foderal 13-4-0, et egeskrivechatol 8-1-0, et bord med 2 fløje 1-4-0, 6 ryslæders stole og en dito lænestol 5-4-9, samt en grønmalet himmelseng, vel sagtens den gamle ægteseng; den gik for 4-0-2.

Blandt det øvrige inventar nævnes en parykblok med 5 hoveder, 2 spinderokke, en garnvinde og haspe samt 5 gipsdukker. Småfigurer var på moden som samlerobjekt. De nævnes i næsten alle bofortegnelser omkring 1750. Meget ofte var de af porcelæn og af kinesisk oprindelse, Kinafarerne hjembragte dem i snesevis. Endelig nævnes blandt trævarerne en farvelade, som peger på flådemalerens system med kunstmaleri, hvorom senere.

Lintøj. Flådemalerens 11 nye hørlærredsskjorter blev solgt for 11-4-9 altså godt 1 Rdl. pr. stk., de øvrige 9 skjorter gik for lavere pris. »Kra-
vetøjet« bestod af 9 par halværmer, 5 halsklude og 3 tørklæder.

Af duge fandtes blot 2-3 billige blårlærredsduge samt »en liden fin damaskesdug« – sidstnævnte gik for 2-3-0; man har altså til daglig brug sparet på dækketøjet.

Til husets talrige vinduesfag har der været behov for mange gardiner. De fineste var »3 optrukne gardiner af netteldug med kvaster og lidser«, som solgtes for 2-4-15. For de øvrige vinduer havde man 8 røde taftes halvgardiner (1-3-13) og 16 kattunggardiner, hvoraf de 5 med kappe (8-3-10).

Lagnerne var af blårlærred, der var 17 par, som solgtes for omkring 1 rdl. pr. par. Man lå med over- og underdyne og brugte over- og underlagen. Lintøjets dyreste stykke var sirtses omhængt til den grønmalede himmelseng. Det bestod af 7 stk. og 3 kapper og opnåede en pris af 14-4-6. Der blev ikke vævet i huset, men der blev spundet garn i stor stil; af hørgarn var der 12 pd. til 38 sk. pundet, og 56 pd. blårgarn til omkring 20 sk. pundet.

Gangklæder. Det lyder ejendommeligt for vor tid, men faktisk havde man bevaret Inger Jacobsdatters selskabstøj efter hendes død 2 år før skiftet. De repræsenterede en ikke ubetydelig værdi. Hendes blå og hvide damaskes adrienne og skørt var vurderet til 12-0-0, men auktionkøberen måtte af med 34-4-0; en brungul adrienne og skørt, vurderet til 10-0-0 gik for 16-2-8.

Også flådemalerens søndagstøj: en kaffebrun klædning med rødt damaskes underfor vurderedes højt til 12-0-0; men køberen, skipper Scherning, måtte betale 39-2-0 for den. En sort fløjlsvest og bukser, sat til 10 Rdl., solgtes for 24 Rdl. En musegrå kjole og vest til 8-0-0 gik for 12-4-15, og en klædning af »Donner und Blitz« til 8 Rdl. indbragte godt 18 Rdl. Et par silkestrømper kostede omtrent 2 Rdl. og uldstrømper lidt under det halve.

Bøger. Som det var almindeligt i periodens håndværkerhjem, satte man ikke mange penge i bøger. Men Psalmebogen med sølvbeslag (5-1-0) måtte ikke mangle. Ej heller Chr. IV's Bibel (5-0-1) og Brochmanns Huspostil. En gammel tysk bibel hidrørte vel fra familien Dichoff. Det eneste verdslige værk var Ludvig Holbergs Heltehistorier i 2 bind, som kunne fås for godt 1 Rdl. Man må forestille sig, at malerfamiliens naboskab med den lærde mand i Fiolstræde har været årsag til anskaffelsen.

Skilderier. 1750'ernes københavnske borgere havde intet større behov for indrammede billeder som vægprydelse. Man foretrak vægge betrukne med lærredstapeter, dekoreret med ornamenten eller, om det gik højt, med »malede historier«. Gennemgår man 10-årets dødsboer, viser det sig, at selv velhavende borgerhjem kun ejede et enkelt eller et par »skilderier«. Normalt nævnes billedmotivet ikke, langt mindre malerens navn. Derimod vrimler det med de såkaldte »papirstykker«, som vel sagtens var beskedne træsnit. De kunne erhverves for nogle få skilling. Nu og da anføres et kobberstik.

Auktionsprisen for borgernes sædvanlige skilderier lå normalt på 2-4 mk. Prisen måtte ikke overstige, hvad et nyt skilderi kostede, altså et billede malet efter kobberstik eller kopi. En håndværkers årsløn kan sættes til omkring 100 rdl., og har han brugt en dag på arbejdet eller to fås netop en pris på 2-4 mk. Der fandtes i byen et lille antal »skildrere«, som gav sig af med staffelimaleri. De malede efter kobberstik, som jævnlig nævnes blandt deres efterladenskaber. Desuden lavede de portrætter for godfolk, ligesom de restaurerede og kopierede billeder. Ganske enkelte velhavere ejede kunstnerisk udførte billeder. Her kunne auktionen stige til opimod en halv snes rigsdaler.

Men også byens håndværksmalere var inde i billedmarkedet. De forstod sig på det, idet malernes mesterstykke ifølge lavsartiklerne af 29. april 1684 skulle bestå af en gejstlig eller verdslig historie samt af et smukt landskab. Lavet udlånte kobberstik hertil.

I vort bo var antallet af billeder usædvanlig stort, og billedmotiverne angives ofte, hvad der ligeledes var usædvanligt. Endvidere nævnes et stort antal rammer, i alt 32 stk.

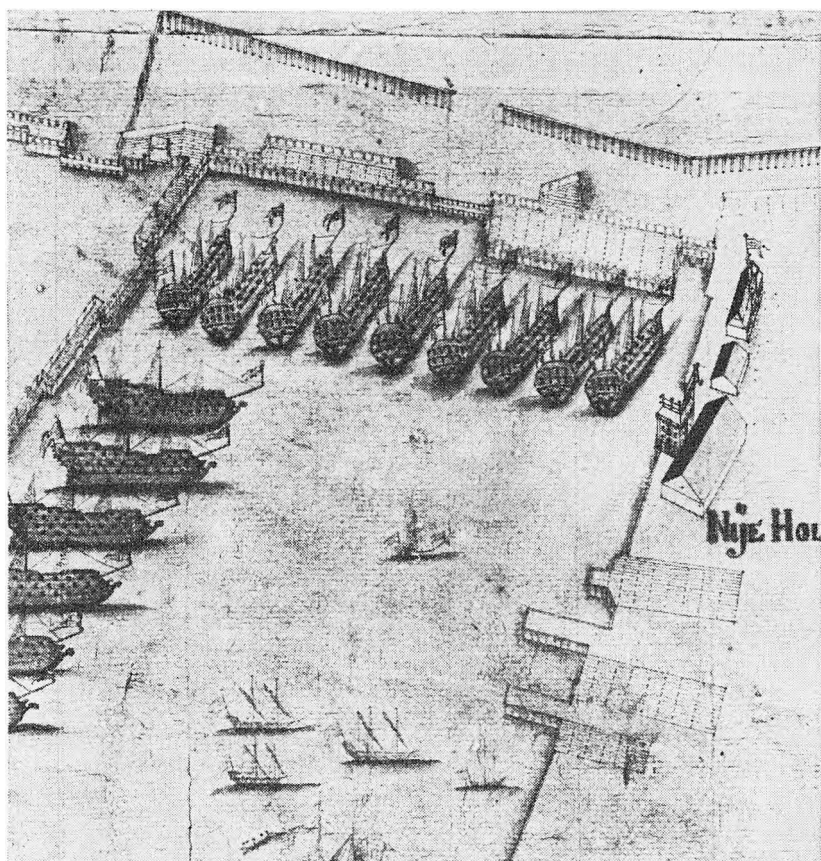
Disse forhold afspejler flådemalerens virke som »skildrer« på et beskedent plan. Han har, som man kan se af flere af billedtitlerne, malet efter kobberstik. Sådanne nævnes da også i bofortegnelsen.

Nedenstående opgørelse over boets skilderier giver et godt indtryk af hvilke billedmotiver, der var på moden.

Motiv	Rdl. mk. sk.	Motiv	Rdl. mk. sk.
1 blomsterstykke	— 5 —	2 modeller	— 4 —
2 ovidianske historier	5 — 8	6 do.	2 4 —
1 landskab	— 5 2	2 do.	— 4 —
1 plafond	1 — 8	1 do.	— 1 9
1 frugtstykke	1 1 —	Fr. V og Dr. Lovise	2 4 4
Elias under enebærtræet	1 5 —	1 martyrhistorie	1 — 7
1 ovidiansk historie	1 — 2	1 skilderi forest. et	
St. Laurentii martyrium	1 — —	tebord	1 3 —
Lazari opvækkelse af		Kronprinsen	— 2 —
graven	1 — —	1 dansk våben	— 5 13
Christus for Caiphas	1 2 —	2 prospekter	— 4 —
1 stykke om Andromeda	1 4 4	2 do.	— 4 —
Christus ligger i graven		2 landskaber	1 2 4
af Rubens	1 1 4	1 galleri	— 1 2
1 historiestykke	— 2 —	1 skomager	— 5 —
Martha og Maria	1 — 4	1 landskab	— 3 1
Christi himmelfart og		2 positurer	— 4 —
forklarelse på Tabor		7 modeller	— 4 —
Bjærg	— 4 8	2 små positurer	— 1 6
2 modeller	— 2 5	15 rammer	— 5 —
1 blomsterstykke	— 1 10	7 større rammer	— 4 2
1 plafond	— 3 13	10 bredere rammer	— 2 13
1 gammel mand	— — 10	1 landskab	— 3 2
1 pige	— 2 —	3 modeller	— — 8
1 Fama	— — 8	Kronprinsens portræt	— 4 9
		Jægersborg Slot	— 2 1

Som det vil ses, indeholder fortegnelsen også et antal plafonder (loftsmalerier), positurer og modeller, altså forbilleder for eller udkast til vægfast udsmykning, led i den almindelige håndværksmalers virksomhed.

Farver og Malerredskaber. Flådemalerens lager befandt sig i hans hus i Skindergade. Af lageret udtog sønnen Friedrich d. 23. februar og 5. marts malervarer for i alt ca. 80 Rdl., det var store kvantiteter, det drejede sig om.

Orlogskibe forankrede i den nordlige del af Flådens leje. Udsnit af Geddes eleverede kort 1760-61

Af revne (tilberedte) farver nævnes: blyhvidt, bornholmsk og jysk okker og brunrødt. Af farvepulver: 80 pd. møjje, ca. 30 lispund (480 pd) gulokker, 330 pd. brunrødt, 176 pd. blyhvidt. Hertil kom 32 pd. sølverglød (tørrelse) og 16 potter fernis. Jordfarvernes pris var ca. 40 sk. pr. lispund (16 pd.).

Ved auktionen dominerer atter jordfarverne i vægtmæssig henseende. Der sælges okker og brunrødt, ca. 110 lpd. (1760 pd.) for en pris af ca. 3 mk. pr. lpd. For den dyre cinnober, som sælges pundevis, er prisen 1 Rdl. 2 mk. Iøvrigt nævnes kønrøg, blyhvidt, berlinerblåt (små kvantiteter) og rødt. Af fernisser anføres flere sorter, hertil kommer rå linolie, 1 ahme (ca. 160 potter) sælges for 23-0-2.

Blandt »værktøjet« anføres rivesten med (kampestens-)løbere, en farvemølle (4-0-0) og en hollandsk vægt med lodder; 7 dusin pensler sælges for 7-1-2.

Under »Adskilligt« sælges 18½ tønde kridt for 27 sk. pr. tønde.

Boets aktiver

Efter at ejendommen i Skindergade var blevet afhændet ved auktion den 9. april, løsøret solgt den 25. april og tilgodehavendet for udført malerarbejde på Holmen var gjort op og betalt, forefandt følgende aktiver:

	Rdl.	mk.	sk.
1. Farver udleveret til Friedrich B.	80	-	13
2. Provenu ved auktionssalg af ejendommen incl. renter .	2513	2	4
3. Provenu af løsøreauktionen	967	3	11½
4. Betalt for malerarbejde på Holmen	1432	2	6
5. Værdi af påbegyndt malerarbejde på Holmen	101	3	6
6. à conto leje af lejlighed i ejendommen udlejet til løjtnant Nagler	19	1	5
	5114	1	13½

Som specifikation af post 4 gengives i det følgende malermesterens regning af 30. december 1756, der viser omfanget og beskaffenheden af flådemalerens virke.⁴²

Underdanig Regning!

På hvis malerarbejde, som efter højrespektive ordre er forrettet på efterskrevne hans kgl. Majts orlogsskibe, fregatter og andre fartøjer m. v. som følger:

Ordrens			Kvadratfavne Farver	
dato	nr.		Høj	Ordinær
1753 30/10	1	I fregat »Pommeren« (1717-65. 305 mand - 34 kanoner) er anstrøgen en del nyt indsat tømmer og planker indenbords		69 ⁷ / ₈
1755 10/4	2	I orlogsskibet »Kiøbenhavn« (1744-86. 633 md. - 70 kan.) ligeledes	1 ¹ / ₆	72 ¹ / ₁₂
18/9	3	I orlogsskibet »Neptunus« (1750-89. 512 md. - 60 kan.) ligeledes		12 ² / ₈
-	-	I orlogsskibet »Sædland« (1750-88. 512 md. - 60 kan.) ligeledes		9 ¹⁷ / ₃₆
28/10	4	I orlogsskibet »Dronning Lovise« (1744-83. 667 md. - 70 kan.) ligeledes		23 ⁵ / ₃₆
13/12	5	Den nye fløj af hovedmagasinet er vinduer og lemme med karne, dørene, loftets luger, tagkviste, porten og frontispicen anstrøgne		188 ³ / ₄
1756 18/2	6	Kranen ved vejerhuset på Gammelholm		23 ⁸ / ₈
29/3	7	Orlogsskibet »Dronning Lovise« under åben himmel	49	328 ¹⁷ / ₁₈
-	8	Fregatten »Pommeren« ligeledes	1 ¹ / ₂	194 ² / ₃
-	9	Fregatten »Strahlsund« (1718-61. 240 md. - 32 kan.) ligeledes	2 ¹ / ₁₂	118 ¹ / ₃
17/6	10	Orlogsskibet »Nellebladet« (1746-67. Ca. 400 md. - ca. 20 kan.) indenbords overalt med kahytter og kammerser ...		714 ¹ / ₁₂
-	11	Gallioten »Givpå« (1743-61. 32 md. - 8 kan.) under åben himmel og i kahytten		53 ⁷ / ₁₂
21/6	12	Noget nyt indsat tømmer og planker i orlogsskibet »Nordstiernen« (1716-85. 520 md. - 72 kan.)		3 ⁵ / ₈
23/6	13	Orlogsskibet »Prinsesse Charlotte Amalia« (1731-67. 449 md. - 60 kan.)		

Ordrens			Kvadratfavne Farver	
dato	nr.		Høj	Ordinær
30/6	14	under åben himmel tillige med 3 nye stykporte om læ og 3 nye løseporte (lænseporte) under skansen	16 ^{1/6}	287 ^{3/4}
-	-	Fregat »Christiansø«s (1741-61. 81 md. - 18 kan.) chefchalup nr. 62 tillige med 10 askeskøffelærer (årer m. buet åreblad) og 2 bådshager, 2 master og 2 spryd	13 ^{1/3}	7 ^{1/12}
-	-	Fregat »Møen«s (1752-77. 332 md. - 40 kan.) travaillechalup nr. 83 med 2 master, 2 spryd, 10 granærer og 2 bådshagstager		15 ^{31/36}
-	-	Galley »Tønsberg«s (1756-66. 130 md. - 23 kan.) nybygte jolle nr. 5 tillige med 10 granærer og 2 bådshagstager .		7 ^{7/12}
-	-	Ditto ny kutter nr. 1 med 14 granærer og 2 bådshagstager		25 ^{11/18}
9/7	15	En del nyt indsat tømmer og planker i orlogsskibet »Norske Løve« (1735-64. 550 md. - 70 kan.)	1/2	18 ^{1/2}
13/7	16	Sejldugsbetræk over ruffene i 3 sprøjtepramme		28
15/7	17	Til fregat »Christiansø«s chefchalup 4 stk. askeskøffelærer	1 ^{5/6}	
20/7	18	2 ligbøre tilhørende skibskirkegården . .		3 ^{7/12}
23/7	19	Til takkelagehuset på Nyholm: Hønehuse 12 stk., standkøjer 2 st.		27 ^{2/3}
		Endvidere er følgende skibsudrustning anstrøget til orlogsskibene »Seyeren« (1754-94. 512 md. - 60 kan.) og »Christianus Sextus« (1733-69. 800 md. - 72 kan.) samt »Fr. den Femte« Raperter (d. v. s. kanonunderlag) 160 stk., vareaksler (d. v. s. reserveaksler) 36 stk., knubhjul (d. v. s. massive træhjul) 943 stk., viskere 240 stk. og klodser 171 stk.		459 ^{7/18}
5/8	21	I ankersmedien på Gammelholm en karm med vinduer og lemme		4 ^{1/12}

Ordrens			Kvadratfavne Farver	
dato	nr.		Høj	Ordinær
-	22	Den nybygte galley »Tønsberg« inden- og udenbords	$\frac{4}{9}$	234 $\frac{11}{18}$
11/8	23	Jollen nr. 33, som er ordineret til brug for hr. løjtn. og viceekvipagemester A. G. v. Ellebracht tillige med 2 master, 2 spryd, 5 askeskøffelærer og 2 båds- hagstager	$\frac{67}{12}$	7 $\frac{11}{30}$
12/8	24	Den forreste stue og sengekammeret i Nyholms Hovedvagt	73 $\frac{11}{12}$	$\frac{7}{9}$
13/8	25	En dør til inventarietkontoret		1
24/8	27	I orlogsskibet »Christianus Sextus« an- strøget en del nyt, som af tømmermænd er indsat	$\frac{3}{4}$	11 $\frac{1}{6}$
-	28	I orlogsskibet »Sælland« ligeledes		1 $\frac{1}{2}$
27/8	29	Til Nyholms Vagter: Nye skilderpiker 30 stk. Morgenstjerner 6 stk.		2 $\frac{8}{9}$
22/9	30	I orlogsskibet »Prinsesse Charlotte« no- get nyt, som af tømmermænd er indsat		2 $\frac{1}{2}$
-	31	I orlogsskibet »Prinsesse Lovise« (1731 -71. 449 md. - 60 kan.) ligeledes	$\frac{1}{6}$	32 $\frac{5}{6}$
4/10	32	Til batteriet »Christianus Sextus«: 43 Træspid til raporter		1 $\frac{2}{9}$
6/10	33	I orlogsskibet »Dronning Lovise« en del nyt, som af tømmermænd er indsat ..		11 $\frac{1}{2}$
20/10	34	Orlogsskibet »Dronning Juliane Marie« (1752-69. 670 md. - 70 kan.) inden- og udenbords undtagen om læ (under dæk)	44 $\frac{2}{3}$	88g
-	35	Sejldugsbetrækningen på sprøjtehuset i en sprøjtepram		9 $\frac{1}{3}$
28/10	36	Jernrækværket på broen ved takkelof- tet	$\frac{2}{9}$	5
9/11	37	En del nyt indsat tømmer i orlogsskibet »Kjøbenhavn«		19 $\frac{3}{4}$
-	38	Ligeledes i fregatten »Strahlsund«		4 $\frac{1}{4}$
6/12		Orlogsskibet »Seyeren« om læ og i arkeliet		433 $\frac{13}{18}$
			212 $\frac{1}{2}$	4365 $\frac{2}{3}$

	Rdl.	mk.	sk.
Bemeldte 212½ kvadratfavn høj kulør à 3 mk., 12 sk. er	132	4	14
Ordinær kulør 4365⅔ kvadratfavn à 28 sk. er	1273	1	14⅔
1 gang grundet 27 kvadratfavn à 10 stk.	2	4	14
Summa	1408	5	11

Efterskrevne, som er uden kontrakt og af vedkommende
Ekvipagemester betinget:

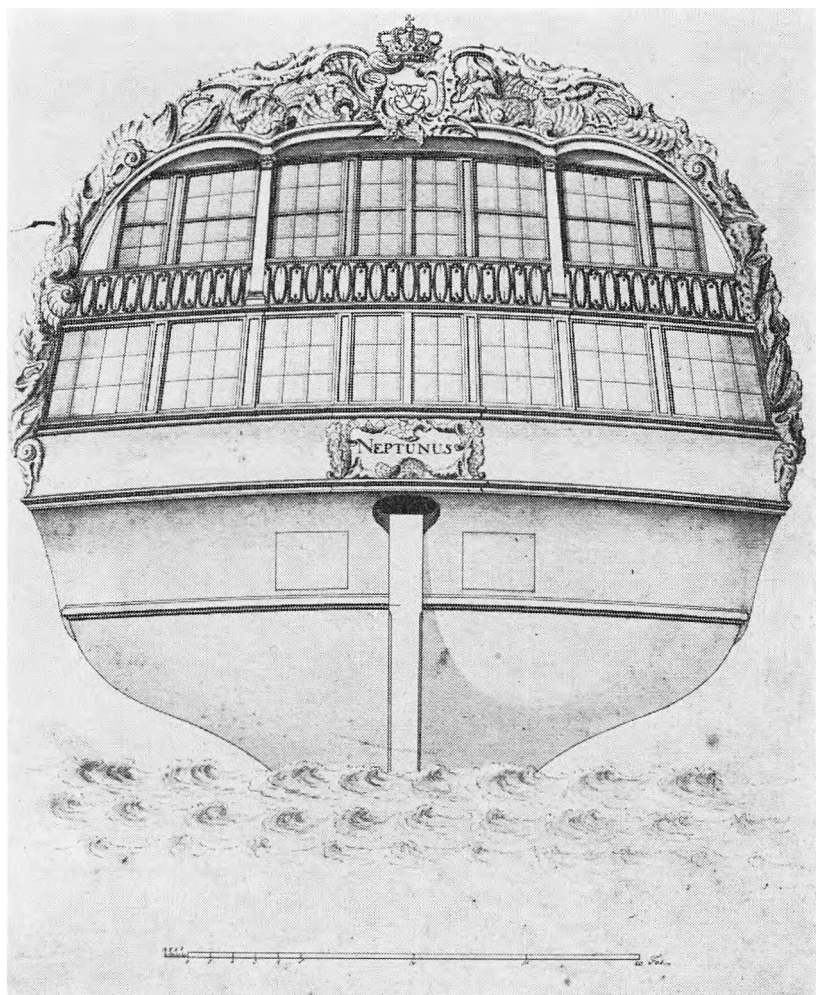
1755			Rdl.	mk.	sk.
13/12	1	I frontspicen på den nye fløj af Hovedmagasinet er kronen og kongens navn forgyldt med ægte guld og derfor akkorderet	3	—	—
1756 9/2	2	Til mester sejlmager Niels Westphael er udleveret til at stemple sejlene med sort, kogt oliefarve 3 potter à 4 mk., kogt linolie 6 potter à 3 mk.	2 3	—	—
23/6	3	Til fregatten »Hvide Ørn« (1753—76. 214 md. — 30 kan.) barkasse udleveret tillavet brunrødt 1 lispd. . . . . ditto brun farve 1 pd. . . . . ditto okker farve 2 pd. à 24 sk. . . . . Fernis 2½ potter à 3 mk. . . . . Pensler 3 stk. à 10 sk. . . . . Bøtte til brunrødt 1 . . . . . Bøtte til brun farve 1 . . . . . Stenpotte til okker 1 . . . . . Blikflaske til fernis	2 — — 1 — — — — —	4 1 3 1 — — —	— — — 8 14 12 8 8
5/8	4	Til Søjhuset er på 62 nye læderbrandspande malet en sort oval og derudi kongens ciffer med krone over og nedenunder A. for stykket akkorderet 1 mk. . . . . 2 lange brædder over dørene til kammererne hver med et skibsnavn på, à 1 mk. er . . . . . 2 korte brædder over raperterne og 2 ditto ude på pladsen ved kanonerne, på hvert et skibsnavn à 8 sk.	10 — —	2 2 2	— — —
—	5	På galleyen »Tønsberg« er malet ornament udvendig på begge sider af			

			Rdl.	mk.	sk.
11/8	6	ruffet imellem Drengene (træstøtter) og navnet bagpå, hvorfor er akkorderet På jollen nr. 33, som bruges af hr. løjtn. og viceekvipagemester A. G. v. Ellebracht er alle nåderne kittet eller udstoppet med stopfarve og derfor akkorderet	3	2	-
13/8	7	Det lidet skib, hvor søkadetterne exercerer sig i takkelagen er anstrøgen inden- og udenbords med oliefarve tillige med mersene og rundholter og siden igen ferniseret, hvorfor er akkorderet	1	-	-
15/10	8	På et brædt, som står over døren på krigsråd og mønsterskriver Conrads kontor, er malet: Contoir for oberoficererne ved de 4 divisioner, første og fjerde divisions søfolk, Friderichs Verns Værft, enrulleringen i Norge, Bornholms Land og Fæstningen Christiansø, og derfor akkorderet	5	-	-
20/10	9	På orlogsskibet »Dronning Juliane Marie« er tvende våbener oppe i hakkebrædtet forgyldt med guld og stafferet med de fornødne farver, hvorfor er akkorderet	-	4	-
26/11	10	Til Gammelholms Hovedvagt er anstrøget et vagtbrædt og derpå sat de behøvende rubrikker og karakterer, hvorfor er akkorderet	4	-	-
11/12	11	2 træsedler blå anstrøgne, som var sat fast på de 2 nye skibsbygninger: »Kronprinsen« (1756-91. 667 md. - 70 kan.) og »Grønland« (1756-91. 424 md. - 50 kan.) den dag, de løb af bankestokken (beddingen) og derpå malet bemeldte skibes navne med gule bogstaver, for hver seddel er akkorderet 2 Rdl.	-	4	-
			4	-	-
Summa summarum			1451	5	1

Kjøbenhavn den 30. december 1756.

Andreas Nielsen.

Med galionsudsmykningen og spejlornamenterne kulminerede den sømilitære æstetik, hvis nøgleord var: Styrke og Pragt. Her kunne flådebilledhugger og flådemaler boltre sig indenfor de rammer, som traditionen havde afstukket.

Billedet viser orlogsskibet »Neptunus« spejlornament fra ca. 1750.

Dets højde og bredde er ca. 5 m × 10 m. (Rigsarkivet)

Regningen omfatter som angivet ca. 4578 kvadratfavne malet træværk, eller ca. 16.235 m². Når der anvendtes »ordinær farve«, altså

sort, hvidt, okker, brunt, grønt, eller blå, modtog maleren som anført 28 sk. pr. færdigmalet kvadratfavn. Hvor mange anstrygninger, der behøvedes, var ikke fastsat i hans kontrakt, som kun krævede, at arbejdet var forsvarligt. Der må sikkert regnes med 3 behandlinger, ihvert fald af nybygninger. Tidligere malet træværk kunne måske klare sig med 2 behandlinger. De 28 skilling skulle, som tidligere nævnt, dække såvel arbejdsløn som malerverer og værktøj.

Flådemalerens regninger og boets lager af malerverer viser, at flådemaleren normalt ikke havde noget at gøre med den udenbords behandling af lineskibene. Denne bestod siden umindelige tider og indtil slutningen af 1700-tallet af labsalvning d.v.s. overstrygning med tynd finsk trætræje eventuelt tilsat kønrøg, for at skibene kunne stå »brav sorte«. ⁴³ På samme måde behandlede bl. a. master og rær. Labsalvningen må være udført af Holmens folk, den krævede jo ingen egentlig håndværksmæssig kunnen. Dog tog flådemaleren sig af maling og forgyldning af udenbords ornamentter og sirater, ligesom kanonportene i perioder blev malet cinnoberrøde. For nybygningernes vedkommende blev skrogene dog straks efter opklædningen malet udivendig, inden de før søsætningen blev »forseglede« med tjære. ⁴⁴

Flådemalerens arbejdsområde var først og fremmest det indenbords træværk, såvel under åben himmel som under dæk (»om læ«). Overleveringen beretter, at lineskibenes dominerende farver indenbords i århundredets midte var vekslende nuancer af okker, brunrødt, gråt og sort, hvilket svarer udmærket til bofortegnelsens store kvantiteter af okker, kønrøg og kridt.

Fra århundredets begyndelse findes et vidnesbyrd om brugen af okkergul farve i flådemaleriet. A.N.'s daværende principal, Hans Jürgen Dichoff skriver således til General-Kommissariatet d. 25. januar 1706:

Som min regning på malerarbejde jeg til dato ved Søetaten har forfærdiget til Deres Exc. og højbydende herrer allerydmygst er indgiven, hvorpå mig kan tilkomme, efter at de avancerede 450 Rdl., der nu kortes ved 181 Rdl., men som disse penge intet kan udrette på mine folks betaling, som jeg vinteren over må holde for at have dem ved hånden, til man på foråret med skibenes arbejde igen kan begynde, hvortil jeg penge idelig må optage, langt mindre til kræmmeren for olie og farver, og kræmmeren derforuden på min anmod-

ning har forskaffet mig fra Holland 3 fade okkergul, som er den sort, jeg til skibene mest nødig haver (udhævet af forf.) og her i staden ikke er at bekomme, fordi ingen kræmmer vil det forskrive, formedelst den store told, som er 6 sk. in specie på hver skålpund, hvorfor Mons. Peiter Holst kræmmer mig den fra Holland på mit navn har forskrevet, thi jeg de 2 nye skibe, som er i grund uden denne farve ikke kan forfærdige, såvel som de gamle, hvilke af tømmermændene bliver reparerede og udentil med oliefarve skal farves, til hvilke og den gule farve mest bliver brugt, hvilken foreskrevne farve kommer mig at stå en 400 Rdl., og jeg for samme penge nu meget trænges, da efterdi jeg de tvende nye skibe »Jylland« og »Fyn« grundet haver og ellers andre af de reparerede skibe med anstrygning forsynet, hvorfor mig imod en 600 Rdl. foruden de andre skibes reparation kan tilkomme, beder jeg allerydmyst, at Deres Exc. og højbydende herrer mig med foreskrevne min regnings rest ville assistere og desforuden med en avance af 400 Rdl. på omskrevne arbejde til kræmmerens betaling for den fra Holland forskrevne okkergule til hjælp komme, så jeg ikke i ulejlighed skal geråde.

Deres Exc. og højbydende herrers o.s.v.

Hans Jürgen Dichoff

Hafnia, den 25 jan. 1706

Det noget kluntet formulerede brev giver iøvrigt god besked om såvel arbejdsgangen som de økonomiske vanskeligheder maleren måtte udstå med den sendrægtigt betalende flådeadministration.

Boets passiver

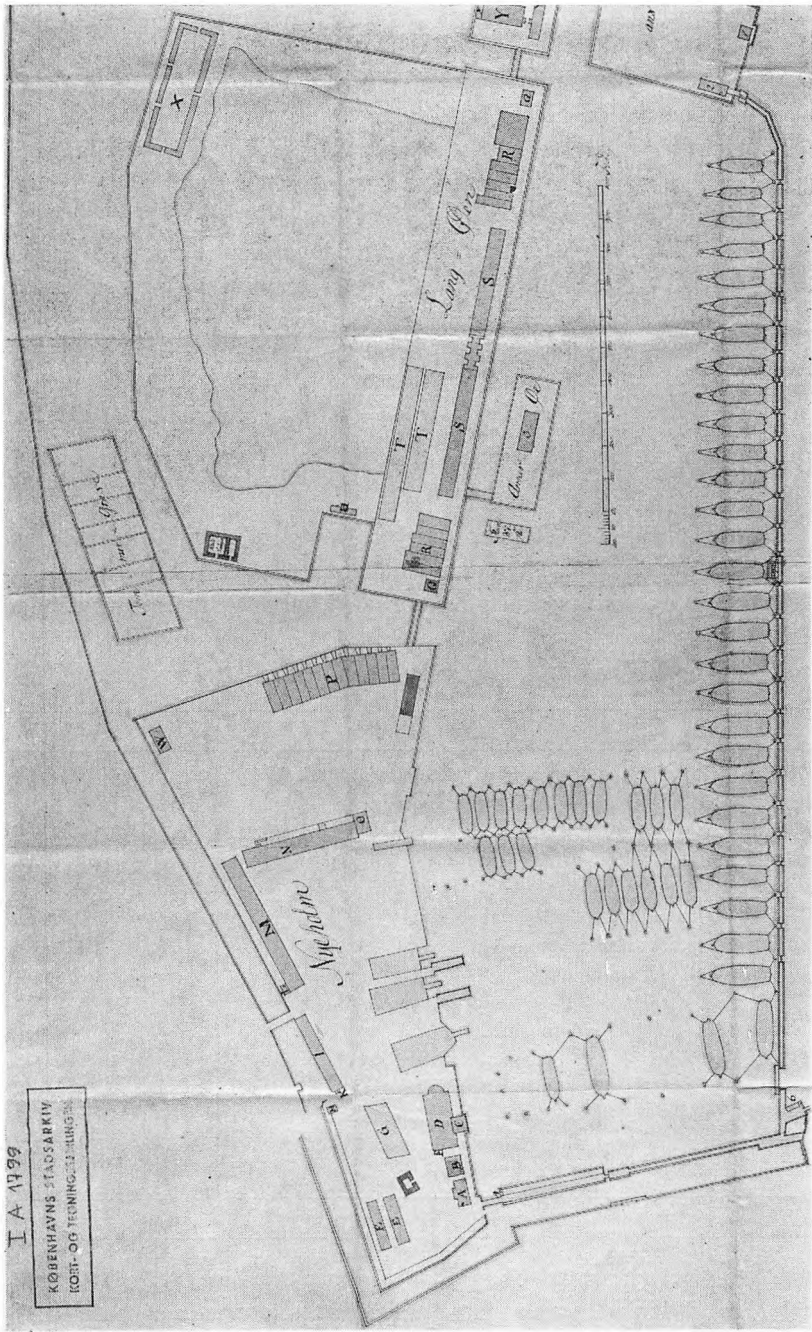
Skifteomkostningerne, altså de udgifter, som rejser sig af selve den officielle bobehandling beløb sig til ca. 240 Rdl., fordelt på ca. 35 poster. Heraf androg Magistratens honorar 16-3-0 og byfogedens ligeledes 16-3-0. Rådstueskriveren fik 11-0-0, og for udfærdigelsen af skiftebrevet betaltes 34-3-0. Salæret for løsøreauktionen og vederlaget

Flådens leje i 1799 med de mange forankrede lineskibe, hvoraf kun få kom ud at sejle. Her og på Gammelholm havde flådemaleren sit virke. År ud og år ind blev malerens folk roet fra skib til skib i kamp mod det uafvendelige forfald.

(Stadsarkivet)

I A 1199

KØBENHAVNS STADSARKIV
KORT- OG TEKNISKE TEJNINGER

for indkassering af auktionsregningerne beløb sig til 38-4-3½ for hver af disse poster. Hertil kom en mængde mindre udgifter for forsegling, registrering og vurdering; forskellige attester, trykningsomkostninger m. v. Embedsmændenes lønninger var i vidt omfang sportellønninger; hvert enkelt retsskridt betaltes efter sin specielle takst.

Udover disse beløb havde boets af arvingerne antagne forretningsfører, advokat Hans Buus, betinget sig et honorar på 50-0-0, og det samme beløb forlangte den embedsmand, som på flådeadministrationens vegne sørgede for eftermåling og kontrol af den store malerregnings mange poster. Om der her gemmer sig en lille uregelmæssighed er uvist; det var dog nok i hvert fald en fordel for boet at have en mand på sin side til at sikre, at regningen gik glat igennem. Det gjorde den.

Skatter og afgifter. Datidens borgere var som bekendt normalt ikke besværede med personlige indtægts- eller formueskatter. Derimod ydede husejere og næringsdrivende bidrag til byens og dens institutioners drift.

I det her behandlede bo blev følgende skattekrav anmeldt:

	Rdl.	mk.	sk.
1. Jordskyld af ejendommen til Vartov Hospital fra Påske 1756 til Påske 1757 (bidrag til fattigvæsenet)	0	3	8
2. Indkvarteringskat 15. oktober 1756–28. april 1757 (erstatning for fritagelse for militær indkvartering) . .	5	3	11
3. Sprøjte- og lygteskat Michaeli 1756–Påske 1757 (bidrag til brandværket og gadebelysningen)	1	3	0
4. Vægterpenge 19. marts–30. april 1757 ialt 6 uger à 4½ sk. (bidrag til vægterinstitutionen)	0	1	11
5. Nørre Ports ferske Pumpevandskompani for en pumpeopstander i ejendommen 11. juni 1756–11. juni 1957 (vandafgift)	2	0	0
6. Renovationsskat Michaeli 1756–Påske 1757 (bidrag til gaderenholdelse)	1	3	0
7. Mestermandspenge ved husets salg (bidrag til skarpetterens løn)	0	0	4
Ialt	11	3	2

Dette giver en skatte- og afgiftsbetaling på årsbasis på godt en snes dal, hvad der må siges at være beskedent, målt med vor tids alen.

	Rdl.	mk.	sk.
Begravelsesomkostningerne beløb sig til	85	1	12
Til »dragnin« af stuerne købt 4 ruller hvid kattun	18	0	0
Svigersønnen, brygger Christen Borup leverede 2 tønder øl til begravelsen for	3	2	0

Tjenestepigernes krav. De 2 piger lønnedes halvårsvis bagud og havde således ikke fået løn siden Michaeli 1756. De fik nu for tiden indtil Påske 1757 henholdsvis 6-0-0 og 4-0-0. Herudover tilkom der dem kostpenge i 9 uger à 0-4-8 eller i alt 6-4-8 for hver. Hvis disse kostpenge – ca. 10 sk. pr. dag – har svaret til normale kostudgifter for et menneske, bliver bekostningen ved at holde hushjælp på årsbasis rundt regnet et halvt hundrede daler.

Leverandørregninger. Andreas Nielsen var ingen slet betaler, som tidligere nævnt fik han kun sine flådemalerregninger honoreret halvårsvis, hvilket medførte at en stor del af husholdningsindkøbene skete på kredit. Dette gælder således for indkøbene af kødvarer.

Slagterregningen (Anders Pedersen) omfatter tiden fra 7. august 1756 til begravelsesdagen 25. februar 1757, og omfatter ca. 90 indkøb, fordelt på følgende kødsorter:

	pd.	Rdl.	mk.	sk.
Lammekød	297	12	2	11
Lammekallun ..... (skønnet vægt)	70	1	2	10
Grovbrad (oksekød)	162	7	2	0
Steg, lår, skært kød, rumpestykke (oksekød)	209	12	0	15 ^{1/2}
Kalvekød	45	3	4	15
	783	37	1	3 ^{1/2}

Til bedømmelse af kødforbrugets omfang mangler sikker oplysning om spisegruppens størrelse. Med nogen sandsynlighed kan der dog regnes med 9 personer: Mester, 1 hjemmeværende søn, de i skiftet nævnte 3 svende, 2 lærlinge og 2 tjenestepiger. Går man ud herfra, har levemåden været rimelig: op mod 200 g kød pr. person daglig.

Regningen viser en forbavsende monotoni i indkøbene; fra 7. august til 2. oktober købes der kun lammekød og kallun heraf. Efter

at efterårets kreaturslagtninger er begyndt, spises udelukkende oksekød, enten grovbrad (grydekød til suppe el. lign.) eller steg (rumpestykke, lår m. v.). Halvdelen af indkøbene sker på lørdage – søndagsstegen!

Om forbruget af svinekød vidner en mindre regning på skinke købt i foråret 1756. Prisen her var 6 sk. pundet.

Der var af lovgivningen fastsat takster for detailforhandling af kød. Vor regnings priser svarer godt til kødtaksten af 8. december 1756, som for lammekød var 4 sk. pundet, grovbrad $4\frac{1}{2}$ sk. og det bedste af oxen (steg, lår, rumpestykke) $5\frac{1}{2}$ sk. Fra 29. januar 1757 gaves der tilladelse til prisforhøjelse på grund af de høje korn- og foderpriser, hvorefter oksekød måtte koste 5–6 sk. pundet. Gennem hele perioden kostede kalvekødet $8\frac{1}{2}$ sk. Dette dyre kød kom i vort tilfælde kun på bordet til jul og ved begravelsen.

Der gives ingen oplysning om forbruget af fisk og grønsager. Disse varer måtte indkøbes kontant på torvet.

Urtekræmmerregning I (Rasmus Peder Reuter)

Opgørelsen omfatter en ubetalt regning for 1756 samt køb i den sidste halvanden måned før dødsfaldet den 19. februar 1757. Sidste post er 2 pund grøn sæbe til den afsluttende rengøring af huset.

Forbruget af udenlandske urtekramvarer har været beskedent. De høje priser opfordrede til sparsomhed. I tiden indtil dødsfaldet klarede man sig med 2 gange $\frac{1}{4}$ pund Thebur: en kinesisk tesort fra Wu-i-bjergene, også kaldet The de bout, prisen pr. pund var 4 mk. eller det samme beløb, som man kunne købe 10–12 pund oksekød for. Den fine kejserte kostede endog $2\frac{1}{2}$ gang så meget som Thebur. Kaffe købtes først efter dødsfaldet, prisen her var 2 mk. 4 sk. pundet. Også sukker var en dyr vare, som man sparede på. Kandis kostede 1 mk. 8 sk. pundet, den lyse sukkerraffinade endog 1 mk. 10 sk.

Af krydderier brugtes kanel (hel eller stødt), nelliker, muskatblomme (altså ikke nødden, men den tørrede frø kapsel) og safran.

Ca. 1 måned før dødsfaldet købtes lakmus og olieblå, som anvendes til farvning. På dødsdagen købtes kobberrøg, rimeligvis til sortfarvning.

Booptegnelsen indeholder ingen lægeregning, men den pakke menthol, som købtes den 8. januar, har vel skullet tjene som et lindrende

Urtrekammerregning I

	dato		Rdl.	mk.	sk.	dato		Rdl.	mk.	sk.
indtil										
1756	31/12	Tidl. regn. ubet.	6	5	3	1757	1/4 pd. Thebur		1	—
1757	5/1	1 pots butelje			4	12/2	1 pd. sukkerraffinade			26
	—	muskatblomme			2	15/2	1/2 pd. blå rosiner			6
	—	kanel			1	—	kanel			2
	8/1	1/2 pd. ris			4	19/2	1/2 pd. kobberrøg			12
	—	1 pk. menthol			20	—	1 pd. kandis			24
	11/1	1 pot eddike			6	20/2	1 pd. raffinade			26
	—	muskatblomme			2	—	1 stang fin sort lak		1	—
	—	1/4 pd. rismel			3	23/2	2 pd. kandis		3	—
	21/1	1/2 pd. korender			5	—	2 pd. raffinade		3	4
	—	nelliker			1	—	2 pd. bedste kaffebønner ..		4	8
	—	safran			4	—	1/2 pd. Thebur		2	—
	26/1	2 pd. stivelse			14	—	1/4 pd. grøn Kejserte		2	8
	—	muskatblomme			2	24/2	1/4 pd. hjortetak		2	6
	—	olieblå & lakmus			4	—	3 pd. fin raffinade		4	14
	31/1	1/2 pd. bleghvidt			4	25/2	4 pd. ris		4	24
	—	muskatblomme			4	—	kanelpudder (stødt kanel) .		2	2
	—	1/4 pd. Thebur		1	—	3/3	1 bog papir		1	—
	11/2	1 pd. kandis			24	—	1 brev nåle			8
	—	1 pd. ris			6	—	seglgarn			2
	—	1 pot eddike			6	13/3	2 pd. grøn sæbe		1	
							Ialt	13	4	3

middel. Hertil slutter sig en regning februar 1757 på 3 mk. 8 sk. for 2 brogede uldne huer. Den gamle mand har nok kunnet behøve en god nathue i sine sidste dage. – Indkøbet af $\frac{1}{4}$ pd. hjortetak efter dødsfaldet tyder på bagning med henblik på begravelsen.

Urtekræmmerregning II (Nicolai Tidemann)

		Rdl.	mk.	sk.
1756				
13/10	1 pd. engelsk bleghvidt	–	–	10
1757				
31/1	$\frac{1}{8}$ pd. Kejserte	–	1	8
3/2	1 pibe linolie nr. 6 holder 3 ahmer à 22–3–0 vognleje og arbejdspenge	67	3	–
		–	2	–
		68	1	2

Denne urtekræmmerregning oplyser prisen på rå linolie, som er 22 rdl. 3 mk. pr. ahme, svarende til 160 potter, altså godt 13 sk. pr. pot. Ved løseareauktionen solgtes omtrent 1 ahme for 23 rdl. 2 sk. nogenlunde svarende til urtekræmmerens pris.

Bagerregning (R. Rasmussen)

indeholder kun een post uden datering:

Finbrød på stok: 8 Rdl. 2 mk.

»Stokken« er bagerens notering af indkøbene, oprindelig en virkelig karvestok. Ligesom for kød var der i lovgivningen fastsat en særlig takst for brød, som bageren skulle rette sig efter. Taksten af 17. november 1756 ser således ud:

Raspede brød (rasp) for 2 sk. skal veje	6	lod ca.	94 g
Franskrød	– 1 – – –	11	– – 172 –
Hvedebrød	– 1 – – –	$7\frac{1}{2}$	– – 117 –
Rugbrød	– 2 – – –	34	– – 531 –
Rugbrød	– 1 – – –	17	– – 266 –
Runde sigtede	–		
Skonrogenbrød	– 1 – – –	$8\frac{1}{2}$	– – 133 –
Kavringer	– 1 – – –	7	– – 109 –
Grove Kavringer (skofter)	– 1 – – –	24	– – 375 –

Hvis ordet »finbrød« i boets regning betyder enskillings franskbrød eller hvedebrød, har den samlede leverance været på 800 brød à henholdsvis 172 g eller 117 g. Der må være tale om et forbrug over ca. et fjerdingår, såfremt man går ud fra 1 brød pr. dag til hver af spisegruppens 9 personer.

Skomagerregning (Ole Andersen)

		Rdl.	mk.	sk.
1756				
13/8	Et par sko bagflicket til ham selv (Andreas Nielsen)	—	—	12
18/8	— — sko til ham selv	1	2	8
24/8	— — sko til drengen Jørgen	1	0	8
10/9	— — sko til drengen Simon	1	0	8
13/9	— — sko forsålet til drengen Jørgen	—	2	—
21/11	— — støvlefødder til Mr. Christian (Sønnen)	1	3	8
1757				
21/1	— — sko forsålet til drengen Simon	—	2	—
25/2	— — sko til Mr. Christian	1	1	—
	Ialt	7	0	12

Det kostede altså 12 sk. at få sine sko bagflicket og 2 mk. for en forsåling. Prisen for nye sko svingede imellem 1-0-8 og 1-2-8. Støvlefødderne er den del af en lang støvle, som omslutter foden; de må derfor koste nogenlunde det samme som et par nye sko. De to drenge, som holdes med sko og reparationer, er naturligvis malerens læredrenge.

Barberregning (Peter Joachim Eding, Kirurg)

Den uspecificerede regning er på 4 Rdl. og omfatter et helt års betjening. Regner man med 2 ugentlige eller ca. 100 barberinger samt klipning af den parykbærende kunde, bliver prisen pr. behandling 3-4 sk..

Slutopgørelse

	Rdl.	mk.	sk.
Som foran anført beløb boets samlede aktiver sig til	5114	1	13 ¹ / ₂
Hertil kom resterende husleje fra løjtnant Nagler	15	4	11
Aktiver ialt	5130	0	8 ¹ / ₂

Uvisse tilgodehavender blev ikke medtaget i opgørelsen. Hertil regnedes en malerregning i etatsråd Brügmann's dødsbo på ca. 50 Rdl. og et forskud til de 3 malersvende på tilsammen 26 Rdl. Disse 76 Rdl. blev det overladt arvingerne at forsøge indkasseret.

Boets gæld, incl. indfrielsen af de 2 prioriteter i ejendommen på 1050 Rdl. beløb sig til i alt	1993	2	15
Samlet arvebeholdning	3136	3	9 ¹ / ₂

Under posten gæld indgik tillige 300 rdl., som faderen på dødslejet med arvingernes skriftlige tilslutning havde givet den yngste søn Christian, »som et ækvivalent i steden for, hvis mine andre børn enten til deres mesterstykke eller i andre måder kan have af mig eller deres ved døden afgangne moder bekommet.«

Ved arvedelingen tilfaldt der de 3 brødre, Friedrich, Nicolai og Christian, hver 986-1-³/₇. Søsterlodden deltes imellem de 2 datterdøtre, Rachel Gierløf og Anne Borup, med 224-1-4 ³/₂₈ til hver, som blev indbetalt i Overformynderiet.⁴⁵

Af de 3 sønner døde den mellemste, Nicolai, samme år som faderen.⁴⁶ Samtidig købte Friedrich Skindergade-ejendommen af juvelér Voldsgaard, som havde fået hammerslag på den ved dødsboauktionen.⁴⁷ Huset i Fiolstræde havde flådemaleren i 1746 solgt til Friedrich, og det blev nu overtaget af Christian, som ejede det til sin død i 1774.⁴⁸

Allerede i 1761 var Friedrich død 41 år gammel,⁴⁹ og huset i Skindergade gled få år efter ud af familiens eje. Her fødtes i 1760 Friedrichs yngste søn, Johan Frederik Bergsøe, som blev læge og forfatter.⁵⁰ Fra ham nedstammer den nuværende slægt.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Vor Frue kb.vielsesprot. 26.11. 1715. L.A.
2. Kbh. bytingsprot. 12.7.1728. L.A.
3. Stadskond. målebrevsprot. 4.10. 1727. S.A.
4. Den generale opmåling 1755. S.A.
5. Vurderingen findes i S.A.
6. Kbh. bytings obl.prot. 17.12.1731 fol. 490. L.A.
7. Kbh. skatteregnsk. Klædebo kv. 1743. R.A.
8. Kbh. skatteregnsk. Klædebo kv. 1743 R.A.
9. Vor Frue kb.vielsesprot. 28.11. 1742.
10. Kbh. bytings skødeprot. 27.6.1746. fol. 99. L.A.
- 11 Weilbach Kunstnerlex. 1 s. 186.
12. Kbh. Mag. res. prot. 18.6.1738. S.A.
13. se note 10.
14. Den generale opmåling 1755. S.A.
15. Helliggejst begravelsesprot. 25.2. 1757. L.A.
16. Sammesteds 1.2. 1755. L. A.
17. Skiftebrev nr. 41 23.8.1757. L.A.
18. Søetatens kassebog, Bogholderkontoret 18.8.1697. R.A.
19. Sj. Reg. 1.9.1719. R.A.
20. Komm. kont. Gen. - Komm. kgl. befal. bog 8.7.1717-31.12.1725 s. 270. R.A.
21. Mag. res.prot. 3.3.1721. S.A.
22. 26.5.1721. Rådstueprot. nr. 15 s. 20 og Bygn.komm.arkiv 1729 nr. 10 S.A.
23. Bygn. komm. arkiv 1729 pk. nr. 10. S.A.
24. Se Vor Frue kb. dåbsprot. 26.5.1725, 15.8.1726. 28.11.1730. L.A.
25. Mal. ark. nr. 20 7.3.1735, og nr. 10 7.1.1737.
26. Mal. ark. nr. 20 17.4.1737 og Mag. res.prot. 1737 s. 540.
27. Mal. ark. nr. 8 4.12.1738.
28. Mal. ark. nr. 10 12.7.1743. Sagen omtalt i Malerlavets Hist. ved R. Berg Kbh. 1902.
29. Mag. Koll.breve 8.5.1750. S.A.
30. Mag. Koll.breve 1746, Mag. res. prot. 18.5.1746, Mag. kopibog 29.6.1746. Mal.ark. nr. 10 26.5. 1746, Søkrigskanc. indk. sag. 26.5. 1746 R.A.
31. Danmarks kirker, Kbh. bd. 2 s. 445.
32. Kbh. bytings skødeprot. nr. IX 28.6.1711. L.A.
33. Underadmiralitetens retsvidnebog 1716-17 s. 34 ff. R.A.
34. Vor Frue Skoles ligbog 1719. L.A.
35. Komm.kont. Gen.-Komm. Kgl. bef.bog 8.7.1717-31.12.1725 R.A.
36. Komm.kont. Gen.-Komm. Kontrakter 1728. R.A.
37. Holmens chef, Ekvipagekont. Kopibog 19.5.1736. R.A.
38. Komm.kont. Gen.-Komm. Kontraktkopibog 1.2.1734-25.5.1740, se også Gen.-komm. kgl.res. 1738 21.11 i kgl. bef. og res.prot. 1.2. 1736-30.10.1739. R.A.
39. Komm.kont. Gen.-Komm. Indk. sager materialvæs. vedr. 23.9.1740 R.A.
40. Komm.kont. Gen.-Komm. indk. sager 26.10.1752, 31.10.1752. R.A.
41. Kbh. skatteregnsk. 1749 pk. VIII Frids.kvt. R.A.

42. Regningens oplysninger om linieskibenes levetid, besætning og bestykning er med tak modtaget fra Marinens Bibliotek.
43. Jordening: Kat. o.d. hist. modelsamling på Orlogsværftet. Kbh. 1896.
44. Holmens Chef, indk. sager 17.12.1738. R.A. Komm.kont. Gen.-Komm indk. sager, materialvæs. vedk. 19.12.1738.
45. Oplyses i skiftebrevet.
46. Vor Frue begr.prot. 4.1.1758. L. A.
47. Kbh. bytings skødeprot. 19.12.1757. L.A.
48. Kbh. bytings skødeprot. 15.12.1757. L.A.
49. Helliggejst begr.prot. 21.3.1761. L.A.
50. Petri dåbsprot. 24.1.1760. L.A.

Forkortelser:

R.A.: Rigsarkivet

L.A.: Landsarkivet for Sjæll. m. v.

S.A.: Københavns Stadsarkiv.

Mal. ark.: Malerlavets arkiv, Københavns Stadsarkiv.

EN KØBENHAVNSK POSTMESTERAVIS FRA DET 18. ÅRHUNDREDE AF SIGURD JENSEN

I det 18. århundrede var posthusene nyhedscentraler. Postmesteren solgte danske og udenlandske aviser, byens folk mødtes for at læse dem og drøfte deres indhold, og ofte sørgede postmestrene for, at disse drøftelser kunne foregå over et krus øl. Enkelte postmestre gik ydermere i gang med at producere eller lade producere en håndskrevet »avis«, nærmest hvad vi ville kalde et nyhedsbrev. Sådanne postmesteraviser indeholdt afskrifter af udenlandske aviser og indenlandsk stof opsamlet fra forskellige kilder. Den mest kendte postmesteravis blev udgivet af Christian Erlund, der 1703–13 var bogholder ved det danske postkontor i Hamburg. Han havde hele 86 abonnenter og skal have haft en fortjeneste på op til 2000 rdr. om året.¹

Disse postmesteraviser havde naturligvis kun ringe chance for at blive bevaret for eftertiden. Nogle håndskrevne blade, der gik fra hånd til hånd, og som ret hurtigt hørte op med at være aktuelle, måtte nødvendigvis i de fleste tilfælde gå tabt. Kun to serier synes bevaret (men man kan naturligvis håbe, at flere vil dukke op). Den ene er fra Randers.² Der er bevaret 28 numre, alle fra 1796 og fordelt over årets første ni måneder. Da der ifølge distributionslister har været en snes abonnenter, der hver havde lov til at beholde avisen i maksimalt to timer, er det lidt af et mirakel, at foretagendet har kunnet holdes i gang så længe. Distributionen må have været ledet af en fast hånd, og denne faste hånd har tilsyneladende tilhørt hospitalsforstander Christen Willadsen, en dynamisk personlighed, der senere manifesterede sig i byens historie med et kæmpemæssigt underslæb.³ Redaktøren har formentlig – men ikke nødvendigvis – været byens postmester, birkedommer Johan Henrik Stabel.⁴

Den anden avis er fra København. Der er bevaret 127 numre, spændende over årene 1788–90, og her er det mindre mærkværdigt, at de er bevaret, for abonnentantallet var i 1788 og 1789 een og steg i 1790 til to (måske tre). Vi skal først se lidt på baggrunden for dens tilblivelse.

En mils vej sydvest for Ringsted ligger herregården Giesegård. Den

ejedes i 1780'erne sammen med andre godser af greve Frederik Christian Schack, efter hvem der er bevaret et meget omfangsrigt privatarkiv.⁵ Selv om han både i kraft af sin sociale position og af forretningsmæssige årsager havde al mulig grund til besøg i København, synes han i sine senere år, formentlig af helbredsmæssige grunde, at have tilbragt størstedelen af sin tid på Giesegård. Men han var meget interesseret i at blive orienteret om, hvad der skete rundt i verden i almindelighed og i København i særdeleshed. Han havde forskellige kontakter i hovedstaden, som holdt ham ajour, ligesom han havde forbindelser, som han kunne disponere over på forskellig måde. Klokkeren ved Nikolaj Kirke Johan Joseph Haaber skaffede ham således alterlys til grevskabets kirker og viktualier o.a. til herregårdens køkken samt tog sig af nogle af grevens unge slægtninge, der var under uddannelse i København. Præsten Caspar Abraham Müller gik på bogauktioner for ham osv. Greven belønnede disse hjælpere på passende måde. Dels arriverede der nu og da et stykke vildt, en bøtte smør eller lignende, når godsets vogn havde ærinde i byen, dels ydede greven mere tungtvejende hjælp, når der var behov for det. Haabers ene søn, der var præst, blev sindssyg og mistede sit embede. Grev Schack sørgede for, at den ulykkelige mand fik ophold og nådsensbrød på et af grevskabets godser. Pastor Müller fik efter en passende tid et kald, der sorterede under grevskabet osv. Systemet minder om klientforholdet i det gamle Rom, og der kunne nok også trækkes paralleller til forhold i nutiden.

En af grevens kontakter i København var stadsfysicus Christian Elovius Mangor. En række af hans breve til greven er bevaret. Som læge kunne han naturligvis i ny og næ give et godt råd af medicinsk art, men han var også ved visse lejligheder en rigt ydende kilde til nyheder fra hovedstaden, bl. a. »dækker«
han nyhederne vedrørende det politiske magtskifte i foråret 1784 på en måde, der ville være enhver journalist værdig.

Sådanne nyheder kunne honoreres med et stykke vildt e. lign., men det var åbenbart efterhånden grevens ønske at få en mere fast organiseret nyhedstjeneste. Og nu var det så heldigt, at en af grevens klienter var en fremtrædende postmand, nemlig postkasserer i København, justitsråd Georg Zoëga. Grev Schack brugte Zoëga til at udføre forskellige transaktioner på lånemarkedet og til at holde sig underrettet

om forholdene på dette. For grevskabets økonomi var af en sådan art, at der nu og da måtte optages pantebrevslån. Til gengæld kautionerede greven for en del af det beløb, postkassereren skulle stille som embedsmæssig sikkerhed. Hvor hurtigt denne sidstnævnte sag blev bragt i orden ses af to breve fra Zoëga til greven. Det første er dateret 2. oktober 1787. Heri oplyser Zoëga, at hans kautionist for 10.000 rd., finansråd Koës, har opsagt kautionen, og han beder nu Schack kautionere for 5–6.000 rd. Allerede 13. oktober 1787 takker Zoëga derefter grev Schack for et løfte om kaution for 5.000 rd.

At det var Zoëga, der stod bag organiseringen af en regelmæssig nyhedstjeneste til glæde for greven, er helt klart, men hvornår den kom i gang, kan ikke ses. Det først bevarede brev er dateret 27. september 1788 og derefter går det slag i slag: 30. september, 4. oktober, 7. oktober, to udaterede mellem 7. og 21. oktober, 21. oktober, et udateret mellem 21. og 28. oktober, 28. oktober, 4. november, 8. november, et udateret mellem 8. og 22. november, 22. november, 29. november, 2. december, 6. december, og et udateret efter 11. december. Efter en lille pause tager meddelelsen på ny fat 6. januar 1789 (brevskriveren oplyser, at pausen skyldtes en nær vens dødsfald), og det blev til i alt 80 breve i året 1789. I 1790 kom der i regelmæssigt tempo 7 breve i januar måned. Det sidste af disse er dateret 23. januar. Så skete der pludselig noget.

Vi må imidlertid gå lidt tilbage i tiden. I brevvekslingen mellem grev Schack og postkasserer Zoëga, er der et brev fra Zoëga, som det i denne forbindelse er værd at lægge mærke til. Det er dateret 7. oktober 1788, og det hedder heri bl. a.: Det glæder mig, at Nouvellisten er til behag, hand vil vist vedblive, naar hand bliver betalt, thi det koster Umage, at spionere og skrive.

Man lægger mærke til glosen »nouvellisten«. Den går igen senere i Zoëgas breve, og den bruges om den, der forfatter nyhedsbrevene. Ordet er ikke Zoëgas opfindelse. Det kendes fra flere hold i det 18. århundrede, bl. a. anvender Holberg det. Det bruges om personer, der skriver i aviserne eller på anden måde bringer nyheder til torvs. Stavemåden kan veksle mellem nouvellist og novellist.⁶ Bemærkningen i Zoëgas brev viser ret tydeligt, at det er ham, der har arrangeret nyhedstjenesten og den tyder på, at der er et eller andet, der knirker m. h. t. betalingen.

Nu ved vi fra forannævnte breve fra klokker Haaber til greven, at det i al fald i et tilfælde, hvor Haaber havde lagt en betydelig sum ud for greven, kneb med at få denne til at rykke ud med kontanter. Når nyhedsbrevene trods alt vedblev at komme, må det vel betyde, at greven efterhånden har taget sig sammen til at betale. Der kan i denne forbindelse være grund til at nævne, at grev Schacks økonomi alle dage var anspændt. Da han noget hovedkuls blev arving til grevska-bet, fordi hans faders stedmoder, grevinde Anna Sophie Schack (»den onde grevinde på Gram«) umiddelbart før sin død ændrede sit testamente til fordel for ham, var han stærkt forgældet, og han blev sat under administration af en regeringskommission. Udviklingen af hans økonomi gennem årene skal ikke nærmere gennemgås her; det skal kun nævnes, at den gav anledning til problemer. Der var så meget greven gerne ville, gennemføre reformer for sine bønder, opbygge en bogsamling, og så altså have en privat nyhedstjeneste. Det bør måske også nævnes, at han langtfra var noget finansgeni. Den store gæld, han skaffede sig i sin ungdom, var bl. a. et resultat af et meget ubehændigt negotieret lån,⁷ og det var ingen god idé af ham at kautionere for postkasserer Georg Zoëga. For ganske vist skrev denne breve, der var nærmest slimede af underdanighed, men da han døde i 1794 afsløre-des det, at han havde alvorlig kasse-mangel.

Zoëga nævner ikke, hvem der forfattede nyhedsbrevene. Han taler kun om »nouvellisten«. I rigsarkivets registratur⁸ anføres fuldmægtig Georg N. Nissen som brevenes mulige afsender og Viggo Sjøqvist slut-ter sig til samme opfattelse.⁹ Der kan heller ikke herske tvivl om, at Nissen har spillet en vigtig rolle ved brevenes tilblivelse. Det ses af, at de brat standser, da han bliver ansat i udenrigstjenesten, og først kommer i gang, da en efterfølger findes. Men brevenes sammensæt-ning, og det at håndskriften ikke altid er den samme, peger mod et vist samarbejde mellem flere.

Her skal man nok kaste et blik på postkasserer Zoëgas husstand i det af ham ejede hus i Klareboderne (Købmager kvarter nr. 4). Fol-ke-tællingen 1787 viser, at den på dette tidspunkt bestod af følgende: den 56-årige Georg Zoëga og hans 45-årige hustru Abigael Boye, en tjener, en tjenestepige samt tre logerende, fuldmægtig Georg N. Nis-sen, 27 år, kammersekretær Jeronimus Kamphøvener, 29 år, og vo-lontør i Tyske Kancelli Søren Wedel, 21 år, Kamphøvener¹⁰ blev

Nissens efterfølger som »redaktør« af nyhedsbrevene. Gennem Kamp-
høveners, der var ansat i Rentekammeret, og Wedel, der var ansat i
Tyske Kancelli, kunne der skaffes nyheder fra administrationskontor-
erne på Slotsholmen. Nissen selv færdedes i klub-kredse (han var
medstifter af Borups Selskab)¹¹ og her var der naturligvis også nyheder
at hente. – Mon ikke vi står overfor et team-work?

Første serie af nyhedsbrevene sluttede med et brev dateret 23. ja-
nuar 1790, og samme dag sendte Zoëga greven et brev, hvori han
bl. a. skrev: Jeg mister min Nissen – som har været min troe Medar-
beyder og hielp i 14 Aar – hand gaaer som Gesandtskabs-Secretaire
til Regensburg . . .

Postmesteravisens redaktør var altså ved at drage bort, og en efter-
følger måtte findes. At få en egnet mand var ikke noget problem.
Kamphøveners var rede. Vanskeligheden lå i at nå frem til enighed
om honoraret. Kamphøveners var nok en mere kontant mand end Nis-
sen. Han ville tilsyneladende have en højere pris og en fastere aftale.
Greven, hvis helbred stadig forværredes, var ivrig efter at få sine ny-
heder, men han ville ikke betale hvadsomhelst. Zoëga, der var interes-
seret i, at hans høje velynder fik sin vilje, måtte gribe ind og mægle.
Af et brev fra Kamphøveners til Schack af 9. marts 1790 fremgår, at
Kamphøveners oprindeligt havde forlangt 80 rd. pr. år, men nu gik
han ned til det halve, og han sendte samtidig greven sit første nyheds-
brev.

Schack og Zoëga fik ham dog presset yderligere ned. 23. april 1790
skrev Zoëga til greven: Nouvellisten vil for de belovede 15 rd., hvert
halve Aar begynde Correspondenzen til imo May, for at have en vis
Termin . . .

Altså, prisen blev ikke alene presset ned med 10 rd. pr. år, men
Kamphøveners kom til yderligere, som en slags rabat, at levere 13
breve helt gratis, nemlig 5 i marts og 8 i april. De sidste 10 rd. fik
Kamphøveners dog mulighed for at få hjem på anden måde. Han fik
nemlig abonnent nr. 2. Det hedder i et brev af 31. maj 1790 fra
Zoëga til Schack: Det er mig kiært, at Hr. G. R. Lerche er fornøyet
med min Correspondent for den Stakkels Skyld, som derved fortjener
10 rd.

G. R. Lerche betyder formentlig geheimeråd Lerche, og der er nok

tale om Georg Flemming Lerche til stamhuset Lerchenborg (1735-1804).

En tredje abonnent var på tale. Zoëga nævner det i et brev til greven af 29. april 1790. Det drejede sig tilsyneladende om kammerherre Frederik Juel til stamhuset Thorseng (1761-1827). Hvad der kom ud af forhandlingerne vides ikke.

Efter 1. maj 1790 kom nouvellisten kun til at levere 8 breve til grev Schack. Det sidste er dateret 29. maj 1790. Den 3. juni døde greven på Giesegård. Mon Kamphøveners nogensinde fik udbetalt de første 15 rd. af sit honorar? Med kendskab til grevens ulyst til at rykke ud med rede penge kan man tvivle.

Zoëga omtalte som ovenfor nævnt Kamphøveners som »den Stakkel«. Det var der næppe megen grund til. Kamphøveners klarede sig godt i tilværelsen. Han havde til at begynde med pæne, omend beskedne stillinger i centraladministrationen (sekretær i 2. holstenske rentekammer, fuldmægtig sammesteds, revisor ved Klasselotteriet) og blev senere (1795) amtsforvalter i Hütten amt samt herredsfoged i Hütten herred, hvilket må betegnes som absolut nobelt. Han døde 1824 som justitsråd. Det var såmænd snarere Zoëga selv, der var en stakkel, i betragtning af den skammelige kasseangel han efterlod ved sin død.

Hvad Georg Nissen angår, så drog han jo 1790 ud i verden. Han gjorde karriere indenfor diplomatiet, men ville utvivlsomt være totalt glemt i dag, om han ikke havde giftet sig med komponisten Wolfgang Amadeus Mozarts enke Constanze. Det gav ham adgangskort til kulturhistorien.¹²

Den svagelige greve på Giesegård har grebet begærligt efter nyhedsbrevene fra København, når posttasken kom fra Ringsted. Også vi læser dem i dag med interesse, men vi lægger næppe helt den samme vægt på de forskellige dele af indholdet, som greven må formodes at have gjort. De første breve i rækken er skrevet på dansk. Efter en kort overgangsperiode, hvor der skiftevis skrives på dansk og tysk, er resten (de fleste) på tysk.

I efteråret 1788 trak det op til krig mellem Danmark og Sverige. Derfor indeholder brevene meget stof om udenrigspolitiske forhold. Nouvellisten var godt underrettet om styrkeforholdene i de forskellige hærafdelinger, om flådens situation o. m. a. Han havde også en for-

nemmelse af A. P. Bernstorffs diplomatiske balancegang, der måtte tage hensyn til den uberegnelige svenske konge, vor noget besværlige allierede Rusland, hvis krigsskibe sværmede i Østersøen og Sundet, og et Preussen, hvis uklare holdning ikke indgød nogen større tillid. Nouvellisten havde svært ved at trænge gennem den mur af tavshed, som Bernstorff klogeligt forsøgte at omgive sine dispositioner med. Men han gjorde sit bedste, og hans kontakter med udenrigstjenesten var så gode, at han nu og da var i stand til at sende greven afskrifter af udenrigspolitiske aftaler og depecher.

Vi ved i dag, at krigen mellem Danmark og Sverige, da den brød ud i september 1788, udviklede sig på en næsten operetteagtig måde.¹³ Men af nyhedsbrevene ses også, at selv om sammenstødene ved den norsk-svenske grænse forløb næsten uden blodsudgydelser, var ubehagelighederne for det mandskab, som var i felten, særdeles reelle. Vi hører om folk, der må marchere i dagevis uden proviant, og især hører vi om den store sygelighed og deraf følgende dødelighed blandt mandskabet.

Nouvellisten havde et skarpt øje for de militære ledes mangler. Den øverstkommanderende på den norske front, prins Carl af Hessen, står uden helteglorie trods de pæne resultater, og hvad angår kronprinsen, der opholdt sig ved tropperne i Norge, skinner det igennem, at han var mere til besvær end til nytte. Indenfor flåden var forholdene direkte skandaløse. Uduelige officerer negligerede deres mandskab, undlod at sørge for mad og medicin, og folkene døde som fluer.

Nouvellisten var i det hele taget meget kritisk, men havde så megen tillid til grev Schack, at han turde sige tingene nogenlunde lige ud. Han havde forresten også sans for både humor og ironi. Som det f. eks. ses af det, han beretter om begivenheder i København om aftenen den 24. september 1788. Nu kunne han jo ikke vide, hvad kongehuset vel vidste, at det var den dag, der var bestemt til den norske armees indmarch i Sverige. Så nerverne har stået på højkant.

Den pågældende aften hørte man mellem kl. 8 og 10 en voldsom kanontorden, og hele København blev »sat i Bevægelse«. »Det kongelige Herskab stod fra Bordet«, og prinsen af Augustenborg¹⁴ kom galoperende ind til byen og gav byens kommandant ordre at sætte tropperne i alarmberedskab. Så blev panikken naturligvis total. »Alle Sol-

daterne i Kaserneerne blev rangerede under Gevær. Husarerne galoperte mellem Amager og her . . . «

Københavns kommandant vidste tilsyneladende udmærket, at kano-naden stammede fra en flådeøvelse i Sundet, men en prinselig ordre var en ordre.

Da københavnernes blev klar over sammenhængen, tog de sig et bil-ligt grin, og visekællingerne gik i gang med at forhandle en »Ny Vise om Søebataillen i Kjøge Bugt Natten imellem den 24de og 25de Sep-tember«.

Da den politiske spænding mellem Danmark og Sverige blev ned-trappet hen imod jul, fik nouvellisten foræret et andet interessant emne. Det blev den strengeste vinter siden 1740, og de talrige drama-tiske begivenheder til lands og til vands, som vejrliget forårsagede, var godt stof.

Det helt store scoop fik han dog hen på foråret. Der blev afsløret en sabotageplan, iværksat af en svensk officer, Lars Benzelstierna, der havde sneget sig ind i landet. Det hele blev opdaget, fordi en medskyl-dig fik kolde fødder. Planen var ganske farlig. Sabotøren havde købt et fartøj. Dette var gjort meget brandfarligt, og det var meningen, at det ved passende vind og strøm skulle antændes og sættes i drift mod en række oplagte danske og russiske krigsskibe. Affæren er velkendt og beskrevet flere steder i litteraturen¹⁵ og skal derfor ikke nærmere ud-redes her. Nouvellisten fik naturligvis, som den gode journalist han var, det mest mulige ud af historien og dens følger (demonstration mod den svenske gesandt m. v.).

Hen på foråret 1789 skete der en yderligere udenrigspolitisk af-spænding. Der skal her gengives et uddrag af et nyhedsbrev fra 3.(?) maj 1789, der dels fortæller lidt om denne situation (bedømt af to danske ministre med forskelligt temperament), dels viser nouvellistens arbejdsmåde og stil.

»En bekjendter af mig var i Fredags hos Bernstorf og, for at spio-nerne, benyttede han sig af det Tordenveir, vi om Morgenen havde havt og sagde: Jeg tør sige, Deres Exc., at menig Mand tager Anled-ning heraf at spaae sig Krig. Og jeg, svarede B., tør love dem Fred. En anden Statsminister¹⁶ – jeg vil ikke nævne ham, fordi jeg agter ham meget og hans Udtryk ikke behager mig – udbreder sig i Samtale om vore Skibe: at de vare nye og herlige, Skibscheferne unge og fy-

rige, at de vist vilde slaae Svensken – og at det næsten var Skade at de ikke blive brugte. Saa vist er vores Ministerium«.

Den noget ustabile fred i Østersø-området beskæftigede novellisten sig med sommeren igennem, og en gang imellem var han i stand til at levere forbavsende oplysninger. Således kunne han i et nyhedsbrev, dateret 18. juli 1789, meddele den præcise ordlyd af en brevveksling mellem den engelske gesandt Mr. Elliot og A. P. Bernstorff. Elliots brev var dateret 6. juli og Bernstorffs svar 9. juli. Brevkopi-erne, der som originalerne er på fransk, er i nyhedsbrevet skrevet med anden håndskrift end de øvrige nyheder i brevet (der er på tysk).

Et stærkt spændingsmoment var muligheden for, at den russiske og den svenske flåde skulle tørne sammen. Novellisten er velorienteret om begge flåders størrelse og bevægelser. At følge den russiske var måske ikke svært; den lå en stor del af tiden i Køge bugt. Men hvordan han har skaffet sig oplysninger om de svenske flådebevægelser, er ikke godt at sige. Men koffardiskibe og fiskerbåde, der færdedes i området, kunne muligvis gøre observationer, og disse er nået frem til posthuset. I brevet af 1. august bringes de første oplysninger om det russisk-svenske søslag ved Gotland 26. juli.

De begivenheder som foregik i Frankrig i sommermånederne 1789, og som skulle vise sig så afgørende for hele Europa, omtales kun periferisk. 1. september er der en kort notits herom. Den lyder »in einem neuerlichen Briefe an den Kronprinzen schrieb der Graf Schimmelmänn auf Veranlassung der französischen Unruhen: les deficits ébranlent les trônes«. Man har altså dog fattet, at noget skæbnsvangert var i gang. Men hvordan har novellisten fået lejlighed til at kigge i et brev fra Schimmelmänn til kronprinsen?

De udenrigspolitiske nyheder drejer sig indtil det sidste brev først og fremmest om forholdet til Sverige. Den 8. maj 1790 kunne Kamp-høveners således f. eks. oplyse, at den svenske flåde var løbet ud fra Karlskrona den 30. april. Den bestod af 17 linieskibe, 12 fregatter og en del mindre skibe. Som følge deraf var to danske linieskibe, »Hessen« og »Elephant« straks blevet lagt ud på reden, og i dagene 4.–7. maj fuldte de øvrige skibe af den udrustede eskadre efter. Samtidig blev der udlagt blokskibe, pramme og ikke sejlklaare krigsskibe.

I sit sidste nyhedsbrev fik Kamphøveners fortalt greven om det svenske nederlag mod russerne i Finland.

Det er dog ikke det udenrigspolitiske stof i nyhedsbrevene, der interesserer en nutidslæser mest. Begivenhederne kendes fra sikrere kilder. Men det er naturligvis altid nyttigt at se, hvordan samtiden reagerede på dem. Det indenrigske stof er interessantere. Her koncentrerer nyhedsbrevene sig om sådanne emner som reorganiseringen af militæret, personelle ændringer indenfor centraladministrationen, enkelte celebre sager etc. Kronprinsen og hans familie var naturligvis godt stof, og hvor det, som her, drejer sig om en enevældig hersker må man vel også sige, at selv små begivenheder kan være af betydning.

Megen plads ofres på petitstoffet med hovedvægt på familiebegivenheder hos kendte folk o. lign. Vi plukker nogle prøver:

23.9.1788. I Gaar begyndtes Konkurrencen om den juridiske Professur af Prokurator Cold,¹⁷ Student Schlegel¹⁸ og Gudenrath,¹⁹ Sekretær ved det chirurgiske Akademie. Cold blev meget gouteret, Schl. var for vildtløftig og G. prostituerede sig. De have det endnu tungere end Theologerne; 7 Themata ere dem foreskrevne: 4 af Naturretten, 1 af den romerske og 2 af den danske Ret. Dommerne ved disse Forelæsninger ere Fakultetet, Suhm,²⁰ Trant,²¹ Cordsen²² og J. R. (!) Colbiørnsen.²³ Til første Novbr skal alle Professurer være beklædte, thi da begynde de virkelige Forelæsninger. Prof. Eggers²⁴ er bleven Professor over jus publicum ved Akademiet, dog uden Haab om at ascendere. Endnu foretages en mathematisk Professorandus, hvortil Kandidaterne hedde Wulf²⁵ og Warberg,²⁶ Amanuensis hos Bugge.²⁷ Professuren i Philologie er bleven udsat.

30.9.1788. Det er bekjendt at Prinds Carl er hengiven til Alchymisterie og andre scientiae occultae. Ubegribeligt hvor dette kan bestaae med hans store Talenter. Efter hans Raad har nu Kronpr. – Gud frie ham! – antaget en Doktor Lossau fra Slesvig, som sælger saintgermansk Livsthee, til Livmedikus.

Udat. (efter 8.11.1788). (Rygtet om Lossau dementeres). – De ondsksfulde fortæller ellers her, at Kronpr. har tabt sin Følesløshed for det andet Kjøen, at han har været forelsket i en Frøken Schøller Krogh²⁸ og er det nu i en Oberstlieutnantinde Anker (ikke af Familie med de andre A.) fød Eliesen,²⁹ 30 Aar gl. Hun skal have redet

omkring med ham. Man sætter til, at Bülow³⁰ faaer sin Afsked og A. kommer i hans Sted.

10.1.1789. Ryberg³¹ nedlægger sin Handel aldeles og overdrager den til Saaby, Mørk og Otto.

17.1.1789. Natten imellem Søndag og Mandag havde vi her 19 Grad Kulde. Alle Vanter og uldne Strømper er her aldeles opkjøbte.

7.2.1789. I Mandags var bal paré. Det bestod, som en Ven kaldte det, af blandet Selskab. Thi her vare Frisører, en Barberer, som nylig var i Rasphuset, Smede, offentlige Piger blant Adel og saakaldte skikkelige Folk . . . Pøbelen opfører sig som Pøbel. Den indtog Spisebordene med Storm og rev en Fløi af. En tyk Madam kom under Fødderne og man gik lige over hende . . . Jeg indseer ikke heller hvad der vindes ved ingen Biletter at udgive, thi den Umage for Betjenterne at skrive dem bør dog vel ikke komme i Betragtning.

14.4.1789. Der Erbprinz v. Augustenborg geht diesen Sommer in Begleitung Baggeseus nach Pymont, warscheinlich um die virtutem prolificam zu werben. Seine Gemalin hat wol dieses nicht nötig und geht auch nicht mit.³²

25.4.1789. Morgenstjerne³³ takker mangfoldig. Her havde han 2200 Rdlr, og i Nyborg skulde han have 1650 fixum; Emolumenterne regnedes paa 1000 Rdlr. Kontorsudgifterne beregnede var han altsaa in statu quo. Men han paastaaer dog det er en ufortjent Unaa-de og det er vel og saa. Han har begjert en konvenabel Pension og at leve paa sine Godser og man siger det er saa got som tilstaaet. At han vil have Pension, da man giver ham Afsked, det tilgiver jeg ham. Men at Baron Holsten³⁴ en steenrig Mand tager sin Afsked og begjerer Pension – det forlade Gud ham! Stakkels Stat! Hvad saadan en Forandring koster dig! Holstens Pension, Morgenstiernes dito og Morgenstiernes Eftermands større Gage! – Der tales om en ny Artillerieplan, et Foster af Pr. Karls, hvortil intet fattes uden Penge. . . Og Späth!!!,³⁵ Tak ske Prinz Karl, faaer 600 rdl. Pension og Kongen betaler Procesomkostningerne ungefær 3000 Rdlr.

12.5.1789. Die Erbprinzessin Sophie Friderike³⁶ befindet sich . . . in gesegneten Umständen.

19.5.1789. Finanzraad Koes³⁷ har faaet 2 Kister fulde af dansk Porcellæn til Present fra Kronprindsen.

15.8.1789. Ein Prinz ist vor einiger Zeit Premierleutnant in der Leibwache mit Anciennitet und Gage geworden. Ist weis nicht ein Mal seinen Namen noch nur dass er 6 Jahre alt ist.³⁸

1.9.1789. Den 20st kämmt der Kronprinz zurück. Man amüsirt sich hier mit der Vermählung dasselben mit der Prinzessin Marie. Doch trösten sich Andere dass eine so unpolitische Verbindung unmöglich Statt haben kann und dass Bernstorff sie bei aller Freundschaft für Prinz Karl *nicht mehr* zu befördern suchen wird.³⁹ – Der Erbprinz Friderich und Gemahlinn werden für ihre simple und menschliche Lebensart sehr gerühmt. Sie lassen z. B. alle Kinder in Lyngby mit den ihrigen zusammenkommen und spielen und sehen mit Vergnügen zu. Von dem Kammerjunker Schrödersee,⁴⁰ der wegen seiner wirklich oft guten Einfälle bei dem ganzen Hofe freie Sprache gehabt hat und nun im Fridrichshospital krank liegt heisst es, dass diese Krankheit von Chagrin über einige in Sorgenfrei nicht wohl aufgenommenen Spässe herrührt.

3.10.1789. Noch am vorigen Posttage kam der Prinz von Würtemberg aus Eutin an. Er hatte in Schleswig eine seiner Geliebten, eine Mamsell Sander, in Pagenkleidung mit sich. Der Kronprinz, bei dem die Inklinazion zur Wollust täglich eben so sehr abnimmt als seine Lust zum Militär zunimmt, wusste dieses und lachte darüber . . . Die Manövre währen zum 12. Okt. Übrigens sind sie dieses Jahr etwas vernuftiger als voriges Jahr. Der Kronprinz erhält nun nicht die feindlichen Dispozitionen, wie sonst, den Tag voraus zu erfahren.

13.10.1789. Ein Leutnant vom Seeetat Sølling,⁴¹ dessen Vetter als Schifsjunge mit dem Chinakapitän Fuglede⁴² aus gewesen und von diesem den Buchstaben nach zum Krüppel geschlagen war, aber keine Vergütung erhalten konnte, weil es nicht gesezmässig zu beweisen war, überfiel den F. neulich im dreyerschen Klub, verwundete ihn mit seinem Säbel und biss ihm so gar in die Nase.

24.11.1789. Diejenigen die die Kabale wissen (?) sezen den anti-ministeriellen Plan so zusammen: durch die Vorspiegelung des Getraidedemangels sollte die Regierung bewogen werden den freien Getraidehandel gänzlich aufzuheben; dadurch wäre unser Wechselkurs noch mehr verschlimmert geworden. Durch ersteres hätte Reventlow sich bei der Nation verhasst gemacht, oder sich aus patriotischer Depit entfernt; letzterwähnte Folge hätte Schimmelmann beigemessen und ihn gestürzt. Ich erzähle Erzähltes. Oster,⁴³ Rosenkranz⁴⁴ und Rosenkrone⁴⁵ machten das Kleeblatt aus und Madame Juell Vind⁴⁶ ist die Amme. Ein neulicher Ausruf von ihr: dass man gewissen Ständen zu wenig Respekt bezeigten, wird herumgetragen. Eine Gesellschaft von Juden und Christne übt Künste aus, um unsere Wechselkurs noch schlechter zu machen und schicken Bankzettel bos in dieser Absicht übrigens pro forma nach Hamburg. Die Bank, die die Lunte gerochen hat, diskontirt keine Wechsel mehr für Juden und ist auch äusserst vorsichtig gegen Christene.

31.11.1789. Diejenigen, die sich über die Vermehrung des Statsraths nicht wundern, sagen: zu einem verfallnen Hause gehören viele Stolpen. Die Allgemeine Meinung überhaupt ist dass diese Regierung denjenigen die so sehr wider die alleinige deutsche Partei schrien hat nachgeben wollen; in Haxthausens Ernennung⁴⁷ sehen Andre den Finger des Prinzen Karls.

12.1.1790. Des verstorbenen Schumachers⁴⁸ in Segeberg Geschichte ist ebentheuerlich (!). Er war Spielkamerad Fridrichs des 5, als Kronpr. gewesen und ward hier irgendwo in Kost gethan. Seine Pflegemutter gab ihm einst eine Ohrfeige, dadurch ward sein Ehrgeiz so beleidigt, dass er zu Füsse nach Halle ging und unterweges sich mit seinem Bischon Latein vorzüglich bei den Predigern durchbettelte. In Halle war er fleissig und unterhielt sich kümmerlich durch das Abschreiben der Kollegien für reichere Studirende. Von hier ging er nach Stettin und von da segelte er nach Petersburg. Hier war aber auch kein Glück zu machen, und er war ganz muthlos, als er in den Zeitungen ein Avertissement vom Grafen Münnich in Sibirien sahe, der einen Informator suchte. Dahin begab er sich und brachte mehren Jahre zu. Durch einen Zufall ward es in Petersburg bekannt dass ein

Däne S. in S. wäre, u. durch einen andern ward es an den alten Moltke geschrieben. Der ädle Fridrich 5. freute sich, dass sein Jugendkumpagnon lebte und liess ihn hirher berufen. Er kam, erhielt bisweiter 200 Rth. u. ward bei dem deutschen Archiv angestellt. Eine Zeit lang nachher kam er als Legazionssekretär nach Petersburg u. von da ward er mit den offiziellen *umständlichen* Bericht von der Revoluzion hirher geschickt. Später ward er Kabinettssekretär, u., wie er Struensee im wege war, deput. in der dän. Kanzlei, sic porro. Ein schlechter Mann ist er gewesen, denn er war undankbar u. schämte sich in späteren Zeite die Leute zu kennen, die ihn Gutes gethan hatten.

23.1.1790. Unser Baggesen, der die Enkelin des berühmten Hallers heiratet konnte vom Vater ihre Hand nicht erhalten, als mit Kondizion, dass ihr nach seinen Tode – B. ist kränklich – 400 Rth. versichert wurde. Der ädelmütige Schimmelmann hat diese Verpflichtung für *sich selbst* übernommen.⁴⁹

30.3.1790. Die Matrosen, welche am vorigen Sonnabend dem Könige eine Bittschrift überreichten, haben nicht wie man damals behauptete, gebeten, dass ihnen ihre Gage gleich ausbezahlt werden mögen, sondern um eine Erhöhung derselben von 10 s. bis zu einem Mark gebeten, oder dass ihnen Arbeit auf dem Holm angewiesen werden möge, oder auch ihnen gestattet werden, sich auf Kaufahrthei-Schiffen zu vermieten. Auch haben sie sich darüber beschweret, dass nur ihnen allein nicht gestattet worden von hier zu gehen, dahingegen, die von den übrigen Provinzen Erlaubnis gehabt haben diesen Winter nach Hause zu gehen. Dieses machen aber die Umstände nothwendig, denn die Matrosen aus den Herzogthümern und Dänemark können sehr bald, wenn es erforderlich ist, hierher kommen, dieses ist aber mit den norwaischen (!) nicht der Fall.

10.4.1790. Bei den hiesigen englischen Lederfabrikanten sind sehr ansehliche Bestellungen für die preussische Armee geschehen, welche ohne Zweifel den Preis des Leders noch mehr in die Höhe treiben werden.

27.4.1790. In der vorigen Woche war ein Landoffizier in Gefahr bei dem Posthofe geprügelt zu werden. Die Post war neulich angekommen und es hatten sich viele Leute versammelt um die Briefe abzuholen, welche mit Ungedulgt darauf warteten, dass die Charten⁵⁰ ausgegangen werden möchten. Wie solches nicht so geschwind geschah, als sie es wünschten, so fingen sie an zu trampeln, welches gewöhnlich geschieht. Ein Offizier, der aber auch dahin gekommen war, befahl der Wache darein zu schlagen um die Leute zur Ruhe zu bringen. Diese entschuldigte sich damit, dass sie es nicht zu thun beordert sey, ward aber vom Offizier nochmals dazu aufgefordert. Der Pöbel, woraus diese Versammlung meistens bestand, nahm dieses sehr übel, bedeutete dem Offizier, dass er an diesem Orte nichts zu befehlen habe und schuppte ihn mit den Schultern von einem zu andern, wollte auch Hand an ihn legen und würde ihn geprügelt haben, wenn nicht ein wohlgekleideter Civilist ihn beim Arm genommen, zum Thor hinausgeführt, und den ihn drohend verfolgenden Pöbel durch gütliche Vorstellungen von diesem Vorhaben abgebracht hätte.

1.5.1790. Der älteste Sohn des ehemaligen Postmeister Heus in Altona ist vor einigen Tagen vom Polizeimeister eingezogen worden, weil man entdeckt hat, dass er falsche Bankozettele zu 10 Rdr. gemacht hat.

18.5.1790. Der Leutenant Krieger,⁵¹ welcher das Unglück gehabt hat eine Ohrfeige zu bekommen, hat nicht eigentlich seinen Abschied erhalten, wie es anfänglich hiess, sondern ihm ist aus Achtung für seinen Vater gestattet worden zwei Jahre in russischen Diensten zu gehen, ohne dass er aus seiner Nummer austreten soll.

22.5.1790. Die ganze Stadt spricht von der Vermählung des Kronprinzen mit der ältesten Prinzessin von Hessen zu Gottorf, als von einer ganz ausgemachten Sache, obgleich man bisher geglaubt hat, dass er mehr von der jüngere eingenommen zu seyn scheine . . . Als eine sichere Folge hiervon will man es ansehen, dass die Kronprinzessin⁵² und ihr Gemahl nicht wieder nach Kopenhagen kommen würden. Ich getraue mich aber zu versichern, dass dieses eine ganz unrichtige Folgerung ist.

Disse prøver viser spændvidden af behandlede emner og stoffets kvalitet. Vedrørende dets kvantitet giver de et mindre korrekt billede, idet de emner, der dominerer mængdemæssigt, som tidligere omtalt, er forholdet til Sverige, rustningerne samt udnævnelser og afskedigelser blandt militære og civile embedsmænd.

Hvad angår stoffets behandling er der en lille forskel mellem Nissens og Kamphøveners nyhedsbreve. Den sidstnævnte er overmåde korrekt, tillader sig ingen intimiteter og har udarbejdet brevene med omhu. De er påfaldende ensartede i omfang, aldrig under 4 tæt-skrevne kvartsider, sjældent over. Nissens er mere forskelligartede, snart lange, snart korte, snart fyldte med væsentlige oplysninger, snart strakt med anekdoter, og Nissen er til tider meget kåd, uformel og dristig, selv i sin omtale af meget højtstående personer. Hans breve er tit skrevet med flere hænder; han har som tidligere nævnt, haft hjælpere. Kamphøveners har skrevet det hele selv. Fælles for dem begge er deres tæft for nyheder. Deres udvælgelse og behandling af nyhedsstoffet ligger ikke langt fra moderne journalisters. Interessen for fremstående personers kønsliv er næsten på højde med nutidens. Forargelsen over embedsmændenes pensioner forekommer også en nutidslæser velkendt. Den nonchalante måde hvorpå Nissen omtaler så højtstående personer som kronprinsen, prins Carl af Hessen, hertugen af Augustenborg m. fl. minder os om, at vi befinder os i en periode, hvor den store franske revolution brød ud. Som nævnt omtales dens begivenheder kun periferisk i nyhedsbrevene. Men de tanker, den trivedes på, levede som bekendt også i København, bl. a. i klubberne, og Nissen har nok til en vis grad været påvirket af dem. Andre af tidens brydninger, der fremgår af stoffet, er spændingen mellem dansk og tysk i de højere kredse, militærets upopularitet, de overlevende rester af gammel æreskodex (Kriegers lussing), efterdønningerne efter statskuppet i 1784 (kabalen mellem v. Osten, Rosenkrantz og Rosenkrone) o. a. I øvrigt fortæller nyhedsbrevene vel også lidt om modtageren (ligesom vore dages aviser fortæller lidt om, hvordan vi er). Nouvellisterne har naturligvis især beskæftiget sig med de ting, de vidste han interesserede sig for.

Nyhedsbrevene er næppe så værdifulde, at en samlet udgave af dem vil svare regning. Men den, der gerne vil vide, hvad man talte om i København i den pågældende periode – f. eks. i klubberne

o. lign. steder – vil med udbytte kunne fordybe sig i dem, og de rummer en del træk fra dagliglivet i hovedstaden.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Bogen om post og tele. 350 års virksomhed (1974) 100 ff.
2. Originalerne opbevares i Postmuseet, kopier i Randers lokalhistoriske arkiv.
3. Henning Heilesen, Randers Klosters historie (1958) 81 ff.
4. Fr. Olsen, Poststyrelsen, Postkontorerne og Postmestrene i Danmark 1624–1924 (1925) 93.
5. RA. Privatarxiv nr. 6260, grupperne A I 3 og C. Nyhedsbrevene ligger i gruppe C. Om forholdet mellem grev Schack og klokker Haaber se også Københavns Kronik (Meddelelsesblad for Selskabet for Københavns Historie) nr. 11 (1975).
6. Ordbog over det danske Sprog XIV, 1384.
7. Luxdorfs Dagbøger, udg. af Eiler Nystrøm I–II (1915–30) I, 75 m. fl. steder, jfr. reg.
8. Vejledende Arkivregistraturer IX, 92.
9. Viggo Sjøqvist, »To gange fuldkommen lykkelig«, Constanze Mozarts ægteskaber (1976) 37 ff.
10. Stavemåden veksler en del. Fornavnet kan også have formerne Hieronymus og Jeronemus, efternavnet formen Kamphøegen.
11. Julius Clausen og P. Fr. Rist, Memoirer og Breve XV. Knud Lyne Rahbeks Ungdomskærlighed. (Genoptryk 1968) 186.
12. Jfr. den i note 9 nævnte bog af Viggo Sjøqvist.
13. Axel Linvald i Schultz' Danmarkshistorie IV, 112.
14. Frederik Christian af Augustenborg (1765–1814) var kronprins Frederiks svoger.
15. Senest af Jens Vibæk i Politikens Danmarkshistorie 10, 174–76.
16. Udtalelsen skyldes muligvis Ernst Schimmelmann, der 1788 var blevet medlem af geheimestatsrådet, fra 1789 med titel af statsminister.
17. C. M. T. Cold (1754–1826). Blev juridisk professor 1788.
18. J. F. W. Schlegel (1765–1836). Han tabte ganske vist i konkurrencen med Cold, men blev 1789 adjunkt ved det juridiske fakultet og allerede samme år ekstraordinær professor.
19. J. J. Gudenrath (1758–1825). Måtte i mange år ernære sig kummerligt ved litterært arbejde og manuktionsvirksomhed, indtil han i 1811 fik en beskeden honorarlønnet stilling ved universitetet.
20. Historikeren P. F. Suhm (1728–98) var ikke knyttet til universitetet, men deltog i forskelligt kommissionsarbejde med tilknytning hertil.
21. Kollegieembedsmanden Frederik Carl Trant (1738–98) beskæftigede sig med undervisningsspørgsmål.
22. S. H. Cordsen (1727–1800) var knyttet til højesteret (1788–90 fungerende justitiarius).

23. J. E. Colbiørnsen (1744–1802) var i 1788 deputeret i rentekammeret, men blev 1799 justitiarius i højesteret. Han havde tidligere både været juridisk professor, assessor i højesteret og generalauditor ved søetaten.
24. Friedrich Ludwig v. Eggers (1763–1812), jurist og forfatter.
25. Jacob Andreas Wolf (1749–1819) vandt konkurrencen om det nyoprettede professorat i matematik.
26. Ole Warberg (1759–1821) blev senere (1800) professor i astronomi.
27. Thomas Bugge (1740–1815) professor i astronomi og matematik.
28. Formentlig en datter af general G. Fr. Krogh og hustru Elisabeth Schiøller.
29. Måske den Karen Anker, f. Elieson (1759–1798) der 1778 var blevet gift med grosserer i Kristiania Jess Anker (1753–1798). Ægteparret tilhørte den 1778 adlede familie Anker. Brevskriveren gør sig muligvis skyldig i en sammenblanding.
30. Johan Bülow var 1784–93 chef for kronprins Frederiks hofstat.
31. Storkøbmanden Niels Ryberg (1725–1804) associerede sig i 1789 med H. R. Saabye og Chr. D. Otto.
32. Digteren Jens Baggesen (1764–1826) omtales flere gange i nyhedsbrevene. En af hans mægtige støtter var prins Frederik Christian af Augustenborg. Ved »virtutem prolificam« skal vel forstås »formeringssevne«, og sætningen rummer således megen gift og galde, også mod Frederik Christi-
ans hustru, prinsesse Louisa Augusta, »Struensees datter«.
33. Otto Christopher von Munthe af Morgenstjerne (1735–1809) medlem af generalitets- og kommissariatskollegiet indtil 1789. M. har åbenbart været på tale ved besættelsen af amtmansembedet i Nyborg, der ved Johan Bülows indgriben blev givet til Peter Christian Schumacher.
34. Baron Adam Christopher Holsten (1717–1801) tog 1789 sin afsked som amtmænd over Nyborg og Tranekær amter. Han ejede stamhuset Holstenshus.
35. Oberst Johan Jacob Späth (1738–97) var 1788 blevet fradømt sin post og idømt store procesomkostninger for grov uorden og egenrådighed i tjenesten. Dommen blev senere mildnet og han gik i russisk krigstjeneste.
36. Sophie Fredrikke (1758–94) var gift med arveprins Frederik.
37. Den noget blakkede finansmand Georg Koës (1731–1804) havde ingen offentlige opgaver, efter at han i 1773 havde afstået tallotteriet til staten. Han ejede nu Pebringe hovedgård med Antvorskov kloster. Hvorfor kronprinsen har givet ham en så kostbar gave, vides ikke.
38. Det oplyses i et efterfølgende nyhedsbrev, at det drejer sig om greven af Bentheim Steinfurt.
39. Prinsesse Marie (1767–1852) var datter af prins Carl af Hessen. Hun blev gift med kronprins Frederik 31.7.1790. A. P. Bernstorff var blandt dem, der støttede tanken om dette ægteskab, medens

- bl. a. den augustenborgske hertugfamilie gik stærkt imod.
40. Søofficeren Johan C. Schrödersee (f. 1754) var i 1789 generaladjutant hos kongen. Han faldt på reden 2. april 1801.
  41. Peter Norden Sølling (1758–1827) endte som kommandør. Han var bl. a. initiativtager til opstilling af »Bombebøssen«.
  42. Skibsfører i Asiatisk Kompagni Philip Christian Fuglede (1748–1816). Fuglede skænkede en pragtfuld punchebolle til Drejers Klub. Denne bolle findes i dag på Frederiksborgmuseet (B.3173).
  43. Grev Adolph Siegfried v. der Osten (1726–97) var 1788–94 overpræsident i København. Han og A. P. Bernstorff var modstandere.
  44. Frederik C. Rosenkrantz (1724–1802). Medlem af geheimstatsrådet indtil 1788. Skarp modstander af landboreformerne. Intrigerede mod A. P. Bernstorff.
  45. Marcus Gerhard Rosencrone (1738–1811), var udenrigsminister i 1784, da han ved omvæltningen blev afskediget fra alle sine embeder.
  46. Formentlig baronesse Sophie Magdalene Krag-Juel-Vind (1734–1810) enke efter baron Jens K.-J.-V.
  47. Grev Gregers Christian Haxthausen (1733–1802). Den tyskprægede kreds omkring Schimmelmann kritiserede H.s udnævnelse til medlem af statsrådet. Det er muligt, at den skyldtes et ønske om at styrke rådets danske element.
  48. Amtmand i Segeberg, tidligere diplomat og kabinetssekretær Andreas Schumacher (1726–90).
  49. Jens Baggesen blev 5.3.1790 gift med Charlotte Sophie v. Haller. Hun var barnebarn af digteren Albrecht v. Haller.
  50. D. v. s. fortegnelsen over ankomne breve.
  51. Formentlig Severin Krieger (1771 eller 1773–1808).
  52. D. v. s. kronprins Frederiks søster Louise Augusta.

POLITI OG PROSTITUEREREDE I 1790'ERNES KØBENHAVN

AF JOHN CHRISTENSEN OG HENRIK STEVNSBORG

I.

I en artikel med overskriften »Bordeller« i ugebladet »Skilderie af vore Tider« (1790-91 årgangen) hedder det bl. a. »... Hvilket Qvar-teer af Byen haver ikke sine offentlige og almindelig bekiendte Vellystens Templer, hvor mange findes ikke i enkelte Gader allene? meget kiendelige af sine Præstinder, som flere i Tallet, fra Aftenens Begyndelse og til længe efter Midnat fremstille sig i Dørrerne og opfordrer hver Forbigaaende til at ofre paa Skændsels Altere? Hvo haver ikke lagt Mærke til den Mængde ulykkelige Vellystens Offere, som ved Mørkets Anbrydelse udbrede sig over heele Byen, forfølge Folk med de ublueste og frækkeste Tiltaler, og giver sig til Priis, for den første den bedste Mødende...«.¹

En samtidig iagttagelse gør her rede for sin personlige opfattelse af prostitutionen i det sene 1700-tals København, et emne, der ellers er sparsomt belyst i litteraturen,² selvom der faktisk findes et omfattende kildemateriale, som kan bidrage til at udfylde nogle af hullerne i vor viden om den københavnske prostitution på det pågældende tidspunkt. Pakken »Diverse Sager« i Københavns Politis arkiv, perioden indtil 1793, i Landsarkivet for Sjælland, indeholder således et læg, der er betegnet »Flindt, 1789-1792. Ang. Hore Huse og Nat Jomfruer«. Dét, Københavns politimester Johan Thomas Flindt³ her har efterladt sig, er en ret kaotisk samling på et halvt hundrede politirapporter, angiverbreve, fortegnelser over prostituerede, over værtshuse m. m. Disse breve og rapporter udgør en brøkdæl, en tilfældig skuffefuld af politikammerets ud- og indgående papirer fra denne periode på ca. 4 år.⁴

Flindts efterladte papirer viser sig at rumme en række interessante muligheder. Trods deres spredte dateringer, er disse papirer koncentreret omkring sidste halvår af 1790 og de første måneder af 1791, og alting tyder på, at politiets bestræbelser på at bekæmpe usædeligheden i København var ekstra kraftige i dette tidsrum.⁵ Det står således fast, at politiet som led i en omfattende øremærkning af mistænkelige

steder og eksistenser foretog en systematisk opgørelse over punche- og dansebodsværter, almindelige værtshusholdere samt løse og ledige kvinder i en række københavnske kvarterer i juli 1790, og at man i februar måned året efter indledte en storstilet razzia efter prostituerede i Københavns værste strøg. Det er denne razzia, der vil blive behandlet i det følgende.

Udgangspunktet er dels en udateret fortegnelse over prostituerede i en række københavnske gader og dels en detaljeret anholdelsesplan, som er nedskrevet af politimester Flindt selv den 10. februar 1791 eller umiddelbart før, og som helt klart er baseret på oplysningerne i den udaterede liste. Hvem der var ophavsmand til denne liste, er det umuligt at afgøre, også selvom den københavnske politiret i december 1791 behandlede en række sager efter en razzia i forlystelseskvartererne,⁶ hvor optakten påny var en anmeldelse fra den samme person. Men den pågældende vælger også her at forblive anonym.

Razziaen i december var ikke nogen ubetinget succes, hvilket om ikke andet kan bidrage til at forklare, hvorfor man – som det vil ses nedenfor – kun fik fat i ca. halvdelen af de kvinder, der skulle have været indbragt under februarrazziaen: de fleste adresser var blevet kopieret efter den anonyme liste uden videre kontrol, og da datidens prostituerede var særdeles mobile og anonyme angivelser generelt ikke helt pålidelige, er det ikke sært, at fuglene tit var fløjet, når politiet arriverede.⁷

At der virkelig fandt en razzia sted i februar 1791, findes der belæg for i forhørsprotokollerne fra politirettens 1., 2. og 3. kammer (kaldet 1., 2. og 3. protokol), et sjældent benyttet materiale, der ligeledes befinder sig i Landsarkivet for Sjælland. Tvangsarbejdsanstalten og fængselsinstitutionen Børnehuset eller Forbedringshusets arkiver, bl. a. genpartier af domme og indsættelsesordrer samt mandtal,⁸ kan anvendes til yderligere belysning af de anholdte kvinders forhold. Til sammen giver dette materiale mulighed for at kaste et usædvanligt klart lys over en enkelt episode i 1700-tallets officielle prostitutionsbekæmpelse.

II.

På et tidspunkt i begyndelsen af 1791 sætter politimester Flindt sig ned med den anonyme angiverfortegnelse over løse kvinder og skriver

sin anholdelsesplan ud. Med de nødvendige korrektioner får den nye liste følgende udseende:

»Natte Inquisitionerne har at Inq. og opbringe

Torsdag aften

d 10 feb 91 fra Prindsensgade 1te Sahl: No 368 den svenske Tott
 - - fra Hjørnet af adel og Tverg. 2de der værende
 løsgtige q.

Fred. d 11 feb 91	No 182	2	qvindes Pers
fra Brøndstrædet	60	2	- -
	61	1	
	67 ⁹	2	
	171 første Sahl	2	- -

d 18 feb	Slippen	No 123 paa 1 Sahl	1	qvind	Menneske
	Vingaarstræde	155	2	stk	
		160	1	-	
		123	1	-	
	Neleke gangen	149	1	q	Me
		150	3	- -	
		152	3		

d 24e feb

Ulckegaden	No	121	119	111	106	194	«.
		2	2	1	2	1	

I alt 32 kvinder, som politimesteren ønskede at tale nærmere med. Og hvordan forløb razziaen så? Den følgende rekonstruktion er baseret på politirettens forhørsprotokoller.¹⁰

Torsdag d. 10. arresteredes »den Svenske Tott« som befalet i Prindsensgade, mens de to løsgtige kvinder på hjørnet af Adelgade og Dronningens Tværgade tilsyneladende slap fri. Og dagen efter, altså fredag den 11. februar, gik politibetjentene Gade, Bryde og Eisenmenger i aktion i Brøndstræde. Politimesteren havde på det tidspunkt i alt 19 betjente at operere med,¹¹ så det var ikke nogen helt lille styrke, der her blev sat ind. Operationen var ikke ubetinget vellykket. Men fangst fik man da. I nr. 171 pågreb betjentene »paa en Sahl« de to søstre Regine og Anne Holm, og andetsteds i gaden måtte den 19-

Fig. 1. *Politimesteren*. Johan Thomas Henrik Flindt. Københavnsk politimester 1788–94. Portræt på politigården i København

årige Ingeborg Erichsen, der foregav at tjene hos musketeren Poli, svare for sig. Om Ingeborg Erichsen eventuelt er damen i nr. 61 på Flindts liste, eller om hun blot gik med i nettet ved et tilfælde, kan ikke afgøres med sikkerhed. Under alle omstændigheder skiller hun sig ud fra sine lidelsesfæller, der alle måtte gøre vejen over Rådhusresten, idet hun ikke blev arresteret den aften, men fik tilsigelse til at møde i politiretten om mandagen. At hun dog på en eller anden måde hører med i sammenhængen ses af, at hun har figureret i samme politirapport som de to søstre Holm.

Foruden Ingeborg Erichsen og Johanne Thott kom Anne Marie Møller og Dorthe Marie Flugt for retten mandag den 14. De to sidstnævnte var blevet arresteret hos Jacob Moreis, der holdt ulovligt værtshus i Brøndstræde. Moreis stammede fra Trankebar, og omtales andetsteds i materialet som »den sorte Bendreier«. Hans adresse opgives i forhørsreferatet som Lille Brøndstræde 167, hvilket svarer til Brøndstræde 67 i anholdelsesplanen. Hér bankede trio'en Gade, Bryde og Eisenmenger forgæves på fredag aften. Dorthe Flugt påstår senere, at de intet har hørt, men dét er et svar, politifuldmægtig Melchior lader hænge så løst i protokollen, at andre fortolkningsmuligheder automatisk byder sig. Under alle omstændigheder vender ordensmagten tilbage til Jacob Moreis om lørdagen, og denne gang med bedre resultat. Eftersøgningen på de øvrige Brøndstrædeadresser var derimod resultatløs.¹²

Værtshusholderen Berner i Vingårdsstræde skulle ifølge planen først have haft besøg den 18. februar, men her synes tilfældet – eller improvisationen – at have spillet ind. Det fremgår nemlig af forhørsprotokollen, at Sarine Gadegaard, der var og gennem to år havde været i tjeneste hos »Peter Berent« i Vingårdstræde, blev arresteret allerede den 14. Sarine Gadegaard var en gammel kending af politiet og fængselsmyndighederne, så det var formentlig hende, Flindt havde i tankerne, da han satte kryds ved Berners adresse.

I det snart velkendte mønster optrådte betjentene i et hold på tre, da de foretog deres razzia den 14. Ud over Sarine Gadegaard indbragtes fem andre kvinder, hvoraf to »blev udladt med formaning at tage Tienneste«. Den ene, Kirstine Heiberg, burde man øjensynligt have holdt lidt længere på. Og et under, at man ikke gjorde det, idet det var på hendes bopæl flere af de andre kvinder var blevet arrester-

ret. Det viser sig da også, at hun ikke udnytter den følgende tid til sit eget bedste. Allerede et halvt år senere står hun påny på politikammeret, og nu slipper hun ikke med en advarsel.¹³

Det er ikke til at afgøre, hvorfor tidsskemaet tilsyneladende blev brudt i dette tilfælde. Måske er Sarine Gadegaard blevet antruffet tilfældigt på gaden i Fortunstræde, hvorfra de øvrige fem kvinder blev indbragt. Hun forklarer selv under forhøret, at hun var gået »ud at

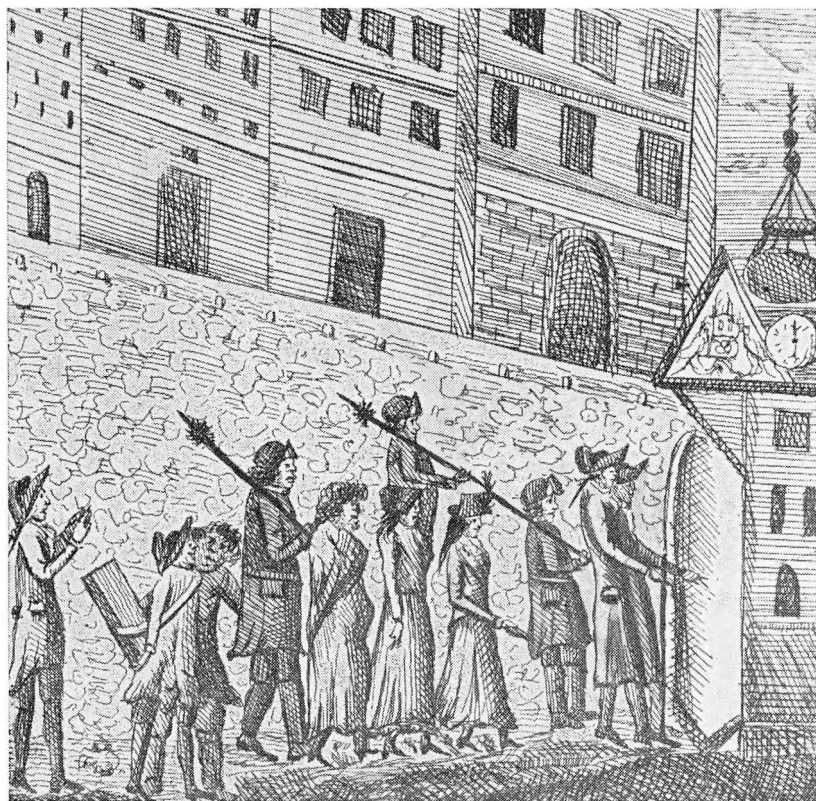

Fig. 2. *Kvinderne og ordenshåndhæverne*. 3 arresterede kvinder, 3 vægtere og 2 betjente, på vej ind ad Børnehusets port, plus 3 tilskuere. I højre side – anbragt uden smålig skelen til de faktiske geografiske forhold – processionens udgangspunkt: Københavns rådhus, hvor politikammeret havde til huse. »Mammesellernes Bortførelse fra Raadhuset til Christianshavn«, Det kgl. Bibl.

lukke Gade døren saa kom Politiet og tog hende . . .«, men om det var Peter Berners gadedør eller en anden fremgår ikke. Derimod havde hun håret sat op til narrestreger, da hun blev pågrebet, og forhørslederen spørger med nogen skepsis, om hendes beskedne løn rakte til *det*.

At skemaet ikke direkte var blevet forrykket er nemt at konstatere. Resultatet af razziaen den 18. kan nemlig aflæses af forhørsprotokollen for politirettens første kammer for mandag den 21. Atter havde der været tre betjente om det, og selvom resultatet måske ikke svarede op til forventningerne, så var ihvertfald turen til Nellikegangen ikke forgæves. At disse natlige razziaer altid blev foretaget af tre betjente er iøvrigt ret atypisk, når man sammenligner med de arrestationer af løse kvinder, der løbende fandt sted. Måske har meningen været at understrege, at nu var det alvor, som også den omhyggeligt lagte plan synes at antyde. Eller måske var man indstillet på, at der kunne opstå tumulter. Intet lader dog formode, at betjentene er stødt på vanskeligheder af nogen art.

Fredag den 18. arresteredes hos puncheskænker Jens Poulsen i Nellikegangen nr. 149 en kvinde ved navn Sophie Gosman, » . . . der skal staae i (dennes) Dør at kalde Mandfolk ind . . .«, og hos Holm i nr. 152 arresteredes Louise og Juliane Magnusdatter, som ifølge politirapporten var mistænkt for det samme.¹⁴

Torsdag den 24. februar foretager politibetjentene Høeg, Solberg og Thyberg så en sidste »Natte Inquisition« i Ulkegade. De banker sent om aftenen på tre steder, og udbyttet bliver det hidtil bedste. Hos puncheskænker Winther i nr. 119¹⁵ får man ganske vist ikke som planlagt fat i to løse kvinder, men de fire gæster, der holder nattesæde, må sammen med værten betale den faste bøde på 1 rigsdaler for det sene ophold. Og Winthers tjenestepige, Anne Elisabeth Weiner, bliver ved samme lejlighed grebet i at drikke med gæsterne i skænkestuen og sidde på skødet af dem, hvad der er en sikker billet til Rådhusarresten. At de københavnske politimyndigheder har haft et godt overblik over de »grimme« steder i byen fremgår ikke alene af anholdelseslisten fra februar 1791. Således var ikke blot Anders Nielsen Winther, men også de to andre værtshusholdere, der fik besøg af politiet den torsdag aften, godt kendt af Flindt. De figurerer alle tre på

en fortegnelse over »Ponche Værter og Dandse Bodsværter« i Øster kvarter, der som nævnt i indledningen blev udarbejdet i begyndelsen af juli måned 1790.¹⁶

Hvad razziaens videre forløb angår, har betjentene med stor sans for detaljen meddelt i deres rapport, at de kl. 22.45 fandt to kvinder stående i døren til nr. 121, hvor værtshusholder Niels Pedersen havde til huse. Det viser sig senere at være den 30-årige Sidse Sørensdatter og hendes syv år yngre søster Else. Om det med gadedøren forklarer storesøsteren iøvrigt til forhørslederen, at »de staaer der ikke længere end til Borgerlig tiid til Kl 10 dog kuns imellem«. Hos Ole Olsen Thiil i Ulkegade nr. 111 arresteredes Marie Høyer, der også gik under navnet Jomfru Bang. Hun var ved anholdelsen »næt Pyndtet med friceret Haar«, og havde under det efterfølgende forhør problemer med at forklare sin tilstedeværelse i værtshuset og endnu sværere ved at forklare, hvorfor hun var i færd med at klæde sig af på et kammer, da politiet aflagde besøg. Endelig pågreb betjentene, formentlig i nr. 194, den 24-årige Mette Cathrine Nielsen, der havde taget en mand med ind på sit lejede værelse, låst døren og påbegyndt afklædningen. Hun gjorde til gengæld overhovedet intet forsøg på at forklare sig under forhøret.

Gøres det samlede facit op, havde politimesterens folk held til i løbet af februar måned 1791 at få tag i 15 af de 32 kvinder på anholdelsesplanen. Om dette resultat var tilfredsstillende i politimesterens øjne, kan ikke vides. På den anden side siger vores viden om de 15 uheldige os, at de fleste af de kvinder, der slap fri, sandsynligvis havde været arresteret før eller blev det siden.

III.

Mandag den 14. februar fremstilles Johanne Charlotte Henriette Thott for politiretten. Tiden fra torsdag aften, hvor hun blev arresteret, har hun tilbragt i Rådhusarresten, og stadslægen har tilset hende og konstateret, »at hun er befængt med smitte«. Dr. Mangors erklæring om, at Johanne Thott lider af en kønssygdom, forelægges for retten sammen med en anmeldelse fra en vis Bolette, der beskylder Thott for at være kommet uærligt til en del af sine klæder. Det kan meget vel tænkes, at denne anmeldelse er den direkte årsag til, at politimester Flindt har medtaget hende på sin liste og beordret hende anholdt.

Men at hun iøvrigt er en gammel kending på politikammeret, fremgår af det efterfølgende forhør, der foruden et afsnit med personlige data lakonisk opsummeres i tre spørgsmål og tre svar.

Først udspringes Johanne Thott om navn og alder. Hun er 21, siger hun, og fortæller videre, at hun er født i Ystad i Sverige, hvorfra hun var kommet til København to år forinden, dvs. formentlig i begyndelsen af 1789. Bopæl har hun skiftet flere gange, men hendes redegørelse er lidt uklar på dette punkt. Ved hjælp af andet materiale¹⁷ kan vi dog rekonstruere os frem til, at Johanne Thott sandsynligvis boede hos Cathrine Holm i Nellikkegangen nr. 149 det meste af 1789. Dernæst opholder hun sig i en kort periode hos murersvend Beckmand i Amaliegade, og herfra flytter hun til skomager Melchior Jacobsen Stougaard i Prinsensgade, hvor arrestationen fandt sted.

Johanne Thott forklarer, at hun i de to år ingen egentlig tjeneste har haft, men at hun har ernæret sig ved at »Sye og Spinde«. Forhøret er ikke særlig langt, og som det forløber, kan man fornemme, at politiet har haft et godt kendskab til »den svenske Tott«. Lægget »Flindt, 1789–1792. Ang. Hore Huse og Nat Jomfruer« giver et enkelt fingerpeg, idet en udateret liste over løse kvinder bl. a. omtaler »madam thott i dybensgade med sin mand«. Da Nellikkegangen nr. 149 netop ligger på hjørnet af Dybensgade, må man formode, at listen er affattet i 1789, og at Johanne Thott ikke var alene, da hun boede hos Cathrine Holm. Men selvom hun forbigår denne detalje under forhøret, så viser Johanne Thott sig langt mere medgørlig end størstedelen af de medsøstre, der i tidens løb stedes for politiretten. For på det første alvorlige spørgsmål tilstår hun umiddelbart, at »hendes fornemste Næringsvei« har været utugt.

Man kan vel formode, at Johanne Thott som udlænding har stået ekstra sårbar i konfrontationen med det københavnske politikammer. At hendes tilværelse som fremmedarbejder iøvrigt ikke har været problemfri, ses af hendes bemærkning om, at hun en gang tidligere har været på politikammeret, »fordie Pøbelen forfulgte hende«.

Den lille affære med de stjålne klæder går der let henover. Med Thotts tilståede utugt er sagen klappet og klar for politimester Flindt, og tilbage er kun, at anklagede på sidste spørgsmål indrømmer, at hun ialt to gange tidligere har været opbragt til politikammeret og begge gange er sluppet med en formaning.

I politimester Flindts endelige kendelse i sagen mod Johanne Charlotte Henriette Thott, der er ført til protokols tirsdag den 15. februar, hedder det bl. a. » . . . tvende gange er hun bleven udladt, med formaning om forbedring i sit liv og levnet, hvorom hun har givet løfte, men løftet har hun ikke været Troe; derimod har hun i ald den Tiid hun, som af Fødsel er Svendsk, har opholdt sig her i Staden ernæret sig af løsagtighed . . .«. Thott karakteriseres som en løsagtig og farlig lediggænger, og straffen lyder på seks måneders ophold i Forbedringshuset på Christianshavn. Som hyppigt, når der er konstateret »venerisk Svaghed« hos anklagede, gives der yderligere den besked, at Thott kun må løslades med politiets accept. Denne foranstaltning, der skulle sikre, at ingen smittebærer blev sluppet løs, har givetvis været til gavn for såvel civil- som militærbefolkningens helbredstilstand i datidens København, og de dømte kvinder kunne vel heller ikke være utilfredse med at komme i behandling. Helbredelsen var dog i mange tilfælde kun forbigående, og hvad selve straffen angår, er der sørgeligt få tegn på, at opholdet i Børnehuset havde nogen gavnlig virkning.

Holder man et øjeblik fast ved Johanne Thott, så kan man konstatere, at hverken hun eller samfundet stod særligt berigede efter de seks måneder i Børnehuset, som hun forlod den 15. august 1791. Hvad Thott derefter havde håbet på, ved ingen, men hvis de kræfter, politimesteren repræsenterede, havde håbet på at vinde en produktiv samfundsborger i »den svenske Tott«, så var tiden ihvertfald endnu ikke inde. Thott flytter efter løsladelsen tilbage til skomageren i Prinsensgade og tager proviantskriver Hammer til kæreste. Men allerede i december modtager politiet en ny anmeldelse mod Thott. Forfatteren undertegner sig »Chresten«, og af hans temmelig konfuse og uklart formulerede redegørelse synes det at fremgå, at Johanne Thott i sin korte periode på fri fod har genoptaget sin gamle levevis. Anmeldelsen munder ud i et fromt »Saa Ønsker mand og gierne Efter Deres godt befindende, at hun maatte nyde det forhen, af Jøde Pigen Dronning Ester kaldet, beboede Værelse paa Christianshaun . . .«, hvilket må formodes at være en eufemistisk omskrivning af et ophold på Børnehuset. Og den omtalte dronning Ester er efter al sandsynlighed identisk med den notorisk prostituerede og flere gange straffede Ester Israel.¹⁸

Johanne Thott fremstilles den 26. december 1791 i politiretten, hvor hun nægter at have taget imod regelmæssige mandfolkebesøg. Hun svarer noget bedre for sig end sidst, men når hun på spørgsmålet, om »... hun ikke om dagen (sidder) i sit Vindue og Vinker efter forbigaaende Mandfolck?« svarer: »Nei thi de der vil komme til hende kommer alligevel«, kan hun på den anden side vel ikke ligefrem siges at hjælpe sig selv. Og så hævder betjent Lohmann, at Thott *har* signaleret til ham fra sit vindue.

Denne gang dikterer Flindt: »I ørkesløshed har ... Johanne Charlotte Henriette Thott henkastet sig ... (hun har hverken) søgt eller taget tienneste, men efter egen Tilstaaelse levet et utugtig Levnet ...«. Det blev til tre måneder, så fra den 27. december 1791 til den 27. marts 1792 sidder Johanne Thott påny i Børnehuset. Og hvad værre er, hun tager stadig ikke ved lære. Historien gentager sig med bedrøvelig punktlighed.

Thott løslades, flytter ind hos skomager Melchior Jacobsen Stougaard for tredje gang. Og den 8. maj, altså knap 7 uger senere, modtager politimester Flindt en anonym henvendelse. Denne gang skal Johanne Thott have gjort sig uheldigt bemærket i en affære med fire mandfolk og lige så mange flasker rødvin, og hvad nytter det, at hun hårdnakket forsvare sig mod denne anklage, når hun alligevel tilstår, »at hendes Næringsvei alleene er løsagtighed«. Denne del af forhøret afvikles den 10. maj, og dagen efter møder Thotts vært, skomagermesteren fra Prinsensgade, frem i retten og støtter hende i sagen med de fire »Fyrer«, samtidig med at han bliver udspurgt om sin egen rolle som udskænker. En sådan rolle benægter han at have haft, og han går fri – uden at have hjulpet sin logerende synderligt. For han lægger ikke skjul på, at »... (der) imellem kommer Mandfolk til hende«.

Lørdag den 12. maj 1792 dømmer politimester Flindt Johanne Thott til 6 måneders ophold i Børnehuset, og hun sættes på fri fod den 12. november samme år. Flere spor har hun tilsyneladende ikke levnet sig. Skal man forlade sig på Børnehusets mandtalslister, har hun udstået sin sidste straf med de seks måneder i 1792, hvor hun iøvrigt stadig opgav sin alder til 21 år. Om hun derefter gik helt til bunds, døde – som så mange af sine lidelsesfæller – rejste bort, eller blot tilbragte resten af sine dage i harmoni med øvrigheden og dens

vandelsforskrifter, kan man ikke gisne om. Men de fire år, hvor hendes færden lader sig kortlægge, munder ikke umiddelbart ud i gunstig prognose.

Forhørene over de fjorten kvinder, der udover Johanne Thott blev fremstillet i politiretten i forlængelse af razziaen i februar 1791, er der ingen grund til at gå i detaljer med. Der er ikke de store variationer i forhørsteknikken, og svarene fra de arresterede kvinder står, i deres knappe og afklædte form, som et på en gang spændende og uhyggeligt vidnesbyrd om den sociale realitet i bunden af enevældens standssamfund.

Det er blevet hævdet om mændene bag systemskiftet ved kronprinsens – den senere Frederik 6's – magtovertagelse i 1784, at »... deres medmenneskelige følelser strakte sig helt ned til samfundets usleste stedbørn ... (at) Medfølelse og godgørelse var deres hånd til dem, der led nød«,¹⁹ men man må konstatere, at der var en del kroge, den hånd ikke nåede ind i.

IV.

Hvilken ret var det så, politimyndighederne administrerede over de prostituerede? 1700-tallet igennem udstedtes en række plakater og forordninger,²⁰ der tilsigtede at kontrollere sædeligheden blandt hovedstadens befolkning. Man søgte at binde kvinder i ægteskab eller faste tjenesteforhold, man slog ned på de fattiges løsgængeri, man lagde faste rammer for militærfolks ret til at omgå den københavnske civilbefolkning. Men myndighederne fandt det aldrig let at holde jultits, og særlig galt blev det i Struensee-tiden 1770–72, hvor punchehusene skød op som paddehatte i København.

I 1773 anker Christian 7. over, at disse huses værter og værtinder ustraffet kunne holde prostituerede »til Utugts skammelige Bedrift«. ²¹ Dette kan opfattes som en alvorlig »næse« til den daværende politimester Fædder,²² der forklarer sig med, at det eksisterende lovgrundlag er utilstrækkeligt, og med hans forklaring følger et konkret forslag til en ny lov.²³ I første omgang sker der ikke mere ved sagen, men i slutningen af 1775 bliver forslaget hentet frem igen og udmøntet i politiplakaten af 27. november 1775 om »Vertshuusholdere og Ponsche-Verter«. ²⁴ Plakaten samler og præciserer en række af de tidligere bestemmelser: soldater og matroser må hverken holde tjeneste-

piger eller værtskab, og løse og ledige kvinder, der logerer på »Sahle eller andre aparte Værelser«, advares om, at man betragter dem som en potentiel trussel mod sædeligheden. Men alene plakaten titel lader klart fornemme, hvor myndighederne specielt havde deres opmærksomhed: det er værtshusene, der står i centrum. Værtshusholderne får at vide, at de ikke må tage piger på under 24 år i deres tjeneste – og kun een pr. værtshus. Og sådan fortsætter det. Plakaten munder ud i en bestemmelse, som siger, at politimesteren *uden videre appel* kan idømme bødestraffe eller sende overtrædere i Rasp-²⁵ eller Børnehuset i 1–3 måneder.

1775-plakaten blev afdæmpet i 1793,²⁶ idet der nu blev åbnet mulighed for appel, men var ihvertfald indtil da flittigt benyttet. Det interessante ved det foreliggende materiale er ikke mindst, at man virkelig får indtryk af, hvilken rolle 1775-plakaten har spillet for myndighederne i deres forsøg på at bekæmpe prostitutionen i København. Af de omtalte 15 kvinder dømmes nemlig seks til anbringelse i Børnehuset for perioder, der varierer fra 1 til 6 måneder (med hovedvægten på 3 måneder), og i fire tilfælde sker dette i medfør af 1775-plakaten, der på den måde kommer til at udgøre et meget konkret grundlag for razziaen. Straffene iøvrigt: to dømmes til 6 dage på vand og brød i Rådhusarresten, og to idømmes bødestraffe på henholdsvis 2 og 4 rigsdaler, også i medfør af 1775-plakaten, mens 5 af de 15 kvinder slipper med en advarsel og får pålagt at søge fast tjeneste. Grundlaget er her artikel 9 i politiinstruktionen af 1741: »Befindes Qvindespersoner at opholde sig i berygtede Huse, om Natten at omløbe paa Garderne, eller ved Lediggang at have opholdt sig . . . skal de første Gang for Politikammeret indkaldes og advares . . .«.²⁷

Som allerede antydnet i tilfældet Johanne Thott giver disse betingede løsladelser dog ikke just løfte om videre levned i fordragelighed med politimyndighederne. Vi har ikke søgt at grave dybere i de øvrige fjorten kvinders historie, men den omstændighed, at halvdelen af dem allerede havde været i kontakt med politimyndighederne før februar 1791, taler for sig selv.

Man kan i den forbindelse undre sig over, at Anne Sophie Gosman helt gik fri for straf. Hun havde nemlig kun været på fri fod i ca. 7 uger, da hun blev arresteret hos puncheskænker Jens Poulsen i februar 1791, idet hun i oktober 1790 – blandt andet på foranledning

Fig. 3. *Vårten*. Fra ubemærketheden som stolemager havde »Prins Kørud« bevæget sig over i bordelværternes rækker allerede i 1772, da hans virksomhed var blandt dem, som natten efter Struensees fald blev raseret. Stikket er fra 1798, og afslører, at han fortsat – rund og trivelig – var i fuld vigør. »Prinds Kiøruds Forelæsninger for i Vinter 1798–99. o. s. v.«, Det kgl. Bibl.

af sin daværende arbejdsgiver Frantz Warnus, værtshusholder i Dybengsgade – var blevet arresteret for tyveri og drukkenskab og sendt to måneder på Børnehuset, som hun forlod nogle dage før jul samme år.²⁸ Ingeborg Erichsen, der ligeledes havde afsonet en Børnehusstraf tidligere,²⁹ selvom hun i følge forhørsreferatet ikke kan huske »hvor længe siden eller hvor længe hun var der«, slap med sin bøde på 4 rigsdaler også forholdsvis billigt. Men som det vil huskes, var hendes tilfælde fra første færd ret forskelligt fra de øvrige.

De to kvinder, der i februar 1791 blev dømt til at sidde 6 døgn i Rådhusarresten på vand og brød, havde begge været i kontakt med politiet før. Anne Elisabeth Weiner var engang blevet pågrebet hos Jacob Moreis, der på nuværende tidspunkt vil være læseren bekendt, men blev senere udladt. Louise Magnusdatter havde ved to tidligere lejligheder været på politikammeret. Dels i forbindelse med værtshus-

ophold og dels fordi hun »havde været opsætsig mod hendes Fader eengang«. ³⁰ Helt uden ironi er disse sager altså ikke, idet faderen var den samme, ikke ligefrem dadelfri, Martin Olsen Holm, der fik begge sine døtre – herunder Louise – arresteret i sin skænkestue i 1791.

To af de seks, der endte i Børnehuset, nemlig Marie Høyer og Else Kirstine Sørensdatter, havde efter alt at dømme ikke været i konflikt med myndighederne før, hvor Børnehusstraffen normalt var forbeholdt kvinder, der havde siddet en eller flere advarsler overhørig. Et eksempel herpå er Johanne Thott og iøvrigt også Mette Cathrine Nielsen, som det kostede 3 måneder i Børnehuset ikke at efterleve politirettens formaninger om at forbedre sin livsførelse.

Selvom der ovenfor er nævnt eksempler på det modsatte, var man med en tidligere Børnehusdom bag sig normalt sikker på at blive dømt hårdt. Det kan således ikke forbavse, at Sarine Gadegaard, der før havde været i Børnehuset for løsgæthed, fik en dom på tre måneder. Det samme gjorde Anne Marie Møller, som en aften i begyndelsen af september 1790 fra værtshusholder Forbaks gadedør havde for søgt at hverve politibetjent Lystrup, ³¹ hvilket i politiretten blev takseret til 6 uger på Børnehuset. Under forhøret i februar 1791 lægger Anne Marie Møller ikke skjul på, at hun har siddet inde før, men på spørgsmålet hvorfor svarer hun forvirret, at det »veed hun ikke, dog kand hun erindre hun (sic) nu at det var for hun tog en Mands Persohn hiem med sig«. Det virker ikke betryggende, at hun i de mellem-liggende måneder tilsyneladende har glemt, hvorfor hun dengang blev straffet, for hun gør jo som det kan ses ikke noget forsøg på at lyve sig uplettet for at få en mildere straf. Man fristes til at konkludere, at enkelthederne i 1775-plakaten og den summariske politirets-procedure ofte gik hen over hovedet på de indbragte kvinder, der blev gennet fra værtshus til Rådhusarrest, fra Rådhusarrest til politiret og fra politiret til Børnehuset uden nogen klar forståelse af, hvori deres forbrydelse egentlig bestod. Det kan således ikke undre, at disse dommes præventive virkning var yderst beskeden.

I henhold til den førnævnte politiinstruks fra 1741 var kvinder, der ignorerede det første tilhold, at betragte som »unyttige og skadelige Folk«. At samfundet kunne reagere hårdt og omgående, gives der talrige eksempler på selv i dette beskedne materiale. Der gives imidlertid lige så mange eksempler på, at samfundet havde meget ringe held i

dets bestræbelser på at forvandle det unyttige til noget nyttigt, som filosofien var bag tvangsarbejdet i Børnehuset. Alt i alt får man et temmelig overvældende indtryk af samfundsskabt tragedie: tilsyneladende havde man opbygget et system, hvor de prostitueredes første kontakt med politimyndighederne ofte markerede starten på en social deroute, der på forbløffende få år definitivt kunne ødelægge et menneske både for sig selv og for samfundet.

Det kan være fristende at placere et ansvar hos politiretten og dermed politimesteren, der i medfør af 1775-plakaten kunne sende – og sendte – kvinder 3 måneder i Børnehuset uden appelmulighed, når man samtidig har politimester Flindts ord for, at han var fuldt på det rene med det udsigtsløse i disse kvinders situation. I en kendelse fra december 1791 over en vis Kirstine Risenberg siges det nemlig i præmisserne, at man har valgt at moderere hendes straf, » . . . siden hendes udseende er god, og hun ved at komme i forbedringshuset, maaske maatte forspilde den løkke hun kan gjøre om hun endnu vil forandre sit levnet«. ³²

V.

Plakaten af 27. november 1775 lægger op til, at også de prostitueredes værter og værtinder skal straffes. Men kaster man et blik på de kendelser, der blev afsagt over de implicerede værtshusholdere og musketeren Poli, forstærkes indtrykket af, at det var kvinderne, der fik den egentlige skyld tillagt, og som blev idømt de socialt mest degraderende straffe.³³ Sagen mod musketer Poli fra Sjællandske Regiment falder lidt uden for rammerne. Han har tilsyneladende antaget Ingeborg Erichsen som tjenestepige og elskerinde, fordi » . . . hans Koene har lagt Syg af Gigt et Aars Tiid og ikke kand bestille saameget som at bære en Spand Vand«. På grund af de »formildende omstændigheder«, som det hedder i kendelsen, kan Daniel Poli nøjes med en bøde på 2 rigsdaler, hvor Ingeborg Erichsen dog måtte af med 4.

Om værtshusholder Jens Poulsen i Nelligeangen 149 hedder det lakonisk i forhørsprotokollen: » . . . (han) havde været mødt imedens Anne Sophie Gosman var under examination, men da han blev paa-raabt var hand bortgaaet«. Og siden høres der ikke mere til ham. De øvrige værtshusholdere idømmes alle bødestrafte på mellem 2 og 6

rigsdaler i medfør af 1775-plakaten, men kan bortset fra det uhindret fortsætte deres virksomhed. Heri ligger vel en forklaring på, at myndighederne stort set havde lige så dårlige resultater i bekæmpelsen af selve prostitutionen som i resocialiseringen af de prostituerede. Man lades nemlig sjældent i tvivl om, at værtshusholderne, af hvilke flere nævnes igen og igen i disse års sager mod løse og ledige kvinder, ikke alene billigede den usædelighed, der fandt sted på sale og fraliggende kamre, men at de også i mange tilfælde spillede en nok så aktiv rolle som kontaktfordelere. De prostitueredes kunder var jo også værtshusholdernes kunder, og at usædeligheden ikke skadede omsætningen, bekræftes fra mange sider.

I den omtalte sag mod Anne Marie Møller fra september 1790 siges det f. eks. meget rammende, at »hun har drukket med Giesterne for . . . at holde Giesterne til og Skillingen i Huuset . . .«, og i en kendelse over en vis Dorthe Esmarck fra august samme år hævdes det om hendes vært, at han » . . . ikke giver hende løn, kiendelig fordie hun desto snarere skal fristes til, at tilvejebringe det behøvende ved utugt, som igen skal forøge hans Næring«. ³⁴ I politiretten kunne man altså ikke være blind for problemet, og alligevel blev det ved de forholdsvis milde bødestraffe. Martin Olsen Holm, der i februar 1791 møder op i tilknytning til sagen mod hans to døtre, Louise Dorthe og Juliane Marie Magnusdatter, der begge har tjent i hans værtshus i Nellikegangen nr. 152, kan meget vel benægte, at noget usømmeligt er gået i svang mellem pigerne og værtshusets gæster, men han må alligevel vedgå, at » . . . Louise gaaer imellem i Kammeret, naar een vil drikke Puns der«. Martin Olsen Holm slipper med at betale 3 rigsdaler til politikassen.

Man kan altså konkludere, at myndighederne i praksis ikke nåede længere end til at fjerne en del af de løse og ledige kvinder frastitutionsmiljøet for kortere eller længere tid, mens de mange værtshuse og knejper forholdsvis uantastet kunne fungere videre som rekrutterings- og kontaktsteder for den københavnske prostitution.

HENVISNINGER OG NOTER

1. »Skilderie af vore Tider«, 1790-91, s. 76.
2. Den københavnske prostitution i 1700-tallet er behandlet i Grethe Hartmann, *Boliger og bordeller*, 2. udg. Kbh. 1967 samt i John Christensen og Henrik Stevnsborg, *thi hun havde intet andet at leve af*, Skalk 1974, 5. Om forudsætnin-gerne for 1700-tallets syn på pro-stitution, se Hugo Matthiessen, *De kagstrøgne*, Kbh. 1964.
3. Johan Thomas Henrik Flindt, kø-berhavnsk politimester 1788-94. Om hans virke som politimester og biografiske data i øvrigt, se *Dansk biografisk Leks.* 7, s. 117.
4. Retsfærdigvis skal det siges, at do-kumenter af samme type findes bevaret for en stor del politisager fra den pågældende periode, jfr. sager behandlet ved Københavns politiret (KP), i Landsarkivet for Sjælland m.m. (LAS). For hvert af rettens tre kamre fra hhv. 1791, 1785 og 1786. Men for netop pro-stitutionssagernes vedkommende findes sagsakter først systematisk fra midten af 1791.
5. Det er ikke bare i hovedstaden, myndighederne lægger en påfal-dende aktivitet for dagen, når det gælder opbringning af alle former for uproduktive samfundsbor-gere. I april og maj 1790 anstilles der f. eks. veritable klapjagter på disse »løsgængere« over hele Sjæl-land.
6. KP, 1. prot., forhørsprot. 2, 1791-92, s. 444 og 455.
7. Det kan med sikkerhed fastslås, at den udaterede liste er yngre end anholdelsesplanen, og altså må have tjent som forlæg for denne. I politiets forhørsprotokoller finder man ingen spor af en razzia i Dy-bensgade, der alene er medtaget på den udaterede liste. Og adres-sen Brøndstræde, der alene figure- rer på anholdelsesplanen, blev op- søgt af politiet i februar 1791. Den udaterede liste lader sig ikke umiddelbart tidsfæste præcist, men et par fingerpeg gives der dog: »Den svenske Thott«, som bliver omtalt begge steder, flyt- tede til adressen Prinsensgade 368 engang i det tidlige forår 1790, så listen daterer sig altså efter dette tidspunkt. Hvad angår terminus ante quem, er det bedste holde- punkt listens »Helsenor gade hos Messing«, der mistænkes for at huse flere prostituerede. Messing nævnes ikke på anholdelsesplanen, og da politiet natten til den 27. oktober 1790 arresterede 3 kvin- der hos denne Messing, er det nærliggende at antage, at den udaterede liste er nedskrevet før dette tidspunkt.
8. Børnehuset, Tugt-, Rasp- og For- bedringshuset. Ældre fængselsarki- ver fra København og Møn, LAS. Nr. 320-21 Domme 1791. Nr. 393 Mandtal over forbedringshusets lemmer 1782-90. Nr. 396 Mand- tal over Børne- og rasphusets lem- mer 1782-1806. Nr. 397 Mand- talsbog for Børne- og rasphuset 1778-1811. Nr. 400 Forbedrings- husets mandtalsbøger I, 1790-1806. Nr. 411 Register over indkomne fruentimmerfanger i forbedringshuset 1786-1821. Nr. 461 Fangefortegnelser 1790-1806.

9. Matrikelnumrene 60, 61 og 67 findes ikke i Brøndstræderne i 1791. Denne ejendommelige – og fejlagtige – angivelse af de faktiske numre 160, 161 og 167 er et uomgængeligt bevis på den indbyrdes afhængighed mellem den udatede liste og anholdelsesplanen. Begge steder genfinder man den fejlagtige adressering.
10. KP, 1. prot., forhørsprot. 1 og 2, 1790–91. Sagerne nr. 95, 99, 100, 113, 119 og 132, alle behandlet i februar måned 1791.
11. Københavns vejviser 1790, s. 75.
12. I lægget »Flindt. 1789–1792. Ang. Hore Huse og Nat Jomfruer« er der eksempler på, at kvinder er blevet opbragt på Politikammeret og sat på fri fod igen med nogle formanende ord fra politimesteren, men uden formaliteter i øvrigt. Hvor repræsentativ denne fremgangsmåde var i prostitutionssager har vi ingen mulighed for at sige noget entydigt om. Her kan altså ligge en forklaring på, at raziaen ikke var 100 pct. vellykket, således som dens resultater er blevet overleveret via forhørsprotokollerne. Men ligeså sandsynligt er det, at forklaringen skal søges i de problemer, der var forbundet med at lave en korrekt anholdelsesplan.
13. Udover Sarine Gadegaard er 5 andre kvinder under tiltale i denne sag. Men hun er den eneste, der kan indpasses i anholdelsesplanen, eftersom de 5 andre arrestationer sker i Fortunstræde, jfr. KP, 1. prot., forhørsprot. 1, 1790–91, s. 487. Om Kirstine Heiberg, se KP, 1. prot., forhørsprot. 1, 1790–91, s. 684.
14. At det skulle være specielt inkriminerende at »stå i gadedøren« til et værtshus findes der ikke direkte lovbelæg for. Alligevel er denne formulering noget nær et fast inventar i de af politirettens afgørelser i prostitutionssager, der udspringer af værtshusophold.
15. Puncheskænkeren Andreas Nielsen Winther er identisk med den notoriske bordelvært »Prins Kørud«. Se f. eks. Carl C. Christensen, Fra Vingaarden til Østertorv. En bydels historie, Kbh. 1950, s. 127 og 133.
16. I lægget »Flindt. 1789–1792. Ang. Hore Huse og Nat Jomfruer«.
17. Oplysningerne om Johanne Thott stammer fra: KP, 1. prot., forhørsprot. 1, 1790–91, s. 474. (Sagens akter eksisterer ikke.) KP, 1. prot., forhørsprot. 2, 1791–92, s. 457. Behandlede sager ved 1. prot. 1791, nr. 721–865. KP, 1. prot., forhørsprot. 2, 1791–92, s. 771 samt forhørsprot. 1, 1792–93, s. 3. KP, 1. prot., dombog 1792–93, s. 112. Behandlede sager ved 1. prot. 1792, nr. 271–370. Forbedringshusets mandtalsbøger, jfr. note 8.
18. KP, 1. prot., forhørsprot. 2, 1789–90, s. 749.
19. J. Vibæk, Reform og fallit. 1784–1830. Pol. Danmarkshistorie 10, Kbh. 1964, s. 110.
20. Bl. a. forordning om politiets administration 22. okt. 1701, fr. om politiet og de militære jurisdiktioner 10. marts 1725, rådstueplakat om »ankommende Qvindfolk at søge Tieneste« 28. juli 1728, fr. om politiets administration 5. jan. 1731, instruks for politimesteren

24. marts 1741 og rådstuepl. om tjenestetæyende i Kbh. 3. dec. 1755.
21. Danske Kancelli F 1, Kabinetssordre 20. oktober 1773., Rigsarkivet.
22. Jfr. Dansk biografisk Leks. 7, s. 523.
23. Københavns politi, perioden indtil 1793, korrespondanceprot. 1 A, 1766-74, 26. nov. 1773, LAS og Danske Kancelli, F 12, Koncepter og indlæg til Sjæll. Tegn. 25. nov. 1775, nr. 749, Rigsarkivet.
24. Politipl. »som anordner og fastsætter adskilligt om Vertshuusholdere og Ponsche Verter med videre« i Kbh. Schous Forordninger, 6, 2. udg., Kbh. 1795, s. 134. Bortset fra strygning af fremmedord, enkelte omplaceringer af paragraffer og en beskæring af politimesterens domsmyndighed er plakaten ord til andet en afskrift af Fædders forslag fra 1773.
25. Rasphuset var beliggende i institutionens kælderregioner. Denne strafstype fandt udelukkende anvendelse på mandspersoner. Se f. eks. Fr. Stuckenberg, Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839, Kbh. 1896, s. 71.
26. Fr. af 5. juli 1793 »om en forbedret Politie Indretning i Khavn«. Schous Forordninger, 11., 2. udg., Kbh. 1797, s. 78.
27. Instruks af 24. marts 1741. Fogtmans Reskripter, 4, 2. bind, Kbh. 1788, s. 168.
28. KP, 3. prot., forhørsprot. 2, 1790-91, s. 24. Forbedringshusets mandtalsbøger, jfr. note 8.
29. KP, 1. prot., forhørsprot. 1, 1788-89, s. 485.
30. KP, 2. prot., forhørsprot. 2, 1789-90, s. 692 og KP, 1. prot., forhørsprot. 1, 1789-90, s. 391.
31. KP, 1. prot., forhørsprot. 2, 1790-91, s. 97.
32. KP, 1. prot., forhørsprot. 2, 1791-92, s. 444.
33. Bl. a. kunne det under det eksisterende system med påbudte skudsmål-bøger være nok så vanskeligt for de dømte kvinder at løbe fra deres synderegister.
34. KP, 1. prot., forhørsprot. 1, 1790-91, s. 18.

THEATRET I KANNIKESTRÆDE

»Kalkeballen«s historie

AF KAJ NIELSEN

Lassens teater.

Der, hvor KFUK's bygning nu ligger i St. Kannikestræde, lå i forrige århundrede en tre etagers ejendom, der i folkemunde havde fået navnet »Kalkeballen«. Denne ejendom havde så at sige i al sin tid været hjemsted for folkelige forlystelser. Den blev bygget i 1819 som teater for den tids mange dilettantskuespillere.¹ Fra 1864 og til begyndelsen af dette århundrede blev huset – af forskellige restauratører – benyttet dels til danselokale, dels til varieté, og »Kalkeballen« sluttede sin karriere som folkeligt forlystelsesetablisement med udgangen af 1914. Da KFUK i 1917 købte ejendommen, husede den en auktionsforretning og dens lager. KFUK lod »Kalkeballen« nedrive i 1918, og i 1919 blev grundstenen lagt til den nuværende foreningsbygning, der blev indviet i december 1920.

Blandt ungdommen – særlig den akademiske – fødtes i 1770'erne en stærk og levende interesse for teater, der gav sig udslag i en ubændig trang til at »agere i teatralske Øvelser«. Man oprettede derfor dramatiske klubber eller selskaber, også kaldet privatteatre, hvor man et par gange om måneden arrangerede forestillinger. I de to sidste decennier af det attende århundrede var antallet af disse klubforestillinger stadig stigende, og man talte ikke med urette om den store teatergalskab.²

Efterhånden lod mennesker af alle samfundslag sig rive med af denne teaterbegejstring. Rige som fattige, unge, midaldrende og gamle, embedsmænd, forretningsfolk, håndværksmestre og svende blev repræsenteret blandt aktørerne.

Mange klubber arrangerede under de mest primitive forhold deres forestillinger i et ubenyttet værksted, på et loft, eller i en gammel stald. I et vers fra tiden³ hedder det:

Hvor har »Enigheden« sit Sæde?

I en Stald i Pilestræde;

Hvor er »Vada« her i Staden?

Paa et Loft i Adelgaden.

Der var jo fra første færd ingen lokaler med scene, som de dramatiske klubber kunne leje. Enkelte af de største klubber lejede dog en stor lejlighed, og i det største værelse – den såkaldte »Sahl« – indrettede de så scene og tilskuerplads. Af de bevarede lejekontrakter⁴ kan man se, at flere af disse klubber fik værtens tilladelse til at fjerne skillerum o. lign. for at gøre »Sahlen« større. Det gjaldt jo om at skaffe plads til alle medlemmerne. At scenen blev meget lille og yderst primitiv måtte man finde sig i. I 1803 lejede Det dramatisk-litterære Selskab (Borups Selskab) af grosserer J. A. Bindseil en række værelser i underste etage i hans ejendom på hjørnet af Østergade og Kristen Bernikovs gade (»Vildmanden«). Ifølge lejekontrakten af 3. februar 1803 fik selskabet værtens tilladelse til, for »egen regning«, at bygge et teater, når det »skete uden Skade for Bygningen«.

Enkelte dramatiske klubber sikrede sig hos værten tilladelse til fremleje. Ved at udleje teatersalen til andre klubber, når man ikke selv benyttede den, kunne man nedbringe huslejen betydeligt. Således udlejede højesteretsassessor Rosenkilde den 13. maj 1819 alle tre etager i sit baghus på Kongens Nytorv 5⁵ til den dramatiske klub »Constantia«, der var en ret stor forening. I kontrakten står der: Ejeren tillader selskabet »Constantia« at udlåne eller udleje ovennævnte lejlighed til andre selskaber, dog på ingen måde at give offentlige forestillinger derpå.

I 1816 havde man ved den tyske Sankt Petri kirke på Nørregade⁶ ansat en ung organist, Jacob Laurentius Lassen. Han tumlede med planer om at bygge et teater, der kunne lejes af de dramatiske klubber, der ofte havde svært ved at skaffe sig lokaler til prøver og forestillinger. Lige i nærheden af den kirke, hvor han var organist, fandt han en passende grund. Ved englændernes bombardement af København i september 1807 blev kvarteret omkring Frue Kirke særlig hårdt ramt, bl. a. de huse der lå i Store og Lille Kannikestræde. De blev alle lagt i ruiner. Lassen købte matriklerne 38, 39, 40 og 41, i alt ca. 400 kvadratalen, der lå i vinklen Store og Lille Kannikestræde. Han gav 1.400 rigsbankdaler for de fire grunde med »Rudera og Fundamenter«.⁷

Det var en brygger Achilles, der solgte Lassen grundene. Achilles havde i 1812 og 13, uden tvivl i spekulationsøjemed, købt de nævnte grunde med resterne af de nedbrændte huse for en slik.

Blandt de grunde med nedbrændte huse, som Lassen købte, var de sørgelige rester af den ejendom i Store Kannikestræde, i hvilken »Berlingske Tidende«s stifter, den i Mecklenburg fødte bogtrykker Ernst Heinrich Berling, i 1733 etablerede sig som dansk bogtrykker. På C. Geddes kort fra 1760, på hvilket hvert enkelt hus er gengivet i tegning, kan man se, at huset har haft seks fag i tre etager og den for tiden så almindelige frontespice.⁸ De sidste år, huset eksisterede, var der pensionat, som havde studenter i »Kost og Logement«.

I 1819 var Lassens bygning så langt fremme, at han assurede den for 12.000 rigsbankdaler, og i 1820 var den i komplet stand, så han i april måned satte assurancesummen op til 18.500 rigsbankdaler.⁹ Hvem der var ejendommens bygmester ved man ikke.

Om bygherren, organist Jacob Laurentius Lassen, kan det oplyses, at han var søn af en lysestøber Laurits Lassen, der ejede en ejendom på Ulfeldtsplads 122, som han havde købt i 1784 for 12.000 rd. Her blev Jacob Laurentius født i 1790. Han havde en broder, Jørgen Las-

Fig. 1. Ejendommen på hjørnet af St. og Lille Kannikestræde, hvor »Kalkebal-
len« havde lokaler. Fot. efter 1914 i Københavns Bymuseum

sen, der var 13 år ældre, og to søstre, Mette Marie og Chatrine Elisabeth, der var henholdsvis 10 og 16 år ældre.¹⁰ Efter at faderen i 1811 havde solgt sit hus til en kollega for 18.000 rd., flyttede han til Admiralgade 163, hvor han boede sammen med sønnen Jørgen, der var tegnelærer. I 1815 fik Jacob Laurentius Lassen borgerskab som bog- og nodehandler¹¹ og han drev i nogle år musikhandel og musikalsk lejevibibliotek i Silkegade 44. Da han i 1816 blev ansat som organist ved den tyske kirke, begyndte han også at give undervisning i klaverspil. Han boede da Tugthusporten 133.¹² Medens han opførte sin teaterbygning, havde han, sammen med faderen, bopæl i Brolæggestræde 73, men da ejendommen i Kannikestræde var færdigbygget, flyttede han sammen med sin ca. 74-årige fader ind her.

Man bør uden tvivl gå ud fra, at Jacob Laurentius, da han lod sin teaterbygning opføre, ikke kunne betegnes som en velsitueret mand. Han var lige blevet uddannet til organist og havde kun en kort tid været i embede, da han begyndte at tumle med byggeplanen. Det er derfor sandsynligt, at faderen i nogen grad var med til at finansiere byggeriet. Denne antagelse støttes af den kendsgerning, at da Jacob Laurentius og den gamle lysestøber var flyttet ind i Kannikestræde, blev sidstnævnte for året 1821 i vejviseren betegnet som husejer, selv om sønnen i alle officielle papirer (målebrev og skøder) betegnes som bygherre. Året efter (1822), da faderen var død, angives Jacob Laurentius Lassen som husejeren.

Lassens ejendom var en vinkelbygning, og den havde både til Store og Lille Kannikestræde tre etager med syv fag samt kviste. Som det fremgår af det anførte fotografi (fig. 1), havde huset i vinklen mellem de to gader et »skraechjørne«.

Det eneste billede, der findes af teatersalen, er en tegning af Peter Klæstrup.¹³ Teatersalen omfattede to etager og lå over stueetagen, altså på 1. og 2. sal. Tilskuerpladsens gulv skrånede og havde bænke med rødt klæde. I loftet var en åbning til lysekronen. Som det ses af Klæstrups tegning (fig. 2) havde salen langs siderne loger hævet lidt over gulvets niveau og derover et galleri.

Forfatteren og journalisten Jacob Davidsen har i »Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn«, 1880, givet en beskrivelse af teatret, og han siger, at »Naar Tilskuerpladsen var rigtig stuvet, rummede den i det

højeste 320 Personer, af hvilke de bagerste maatte staa op paa Stole og Bænke, naar de vilde se noget«. ¹⁴

I stueetagen var der restaurant og et yderst tarveligt lokale, »Konversations Lokalet«, som aktørerne benyttede til deres prøver. De dramatiske selskaber, der benyttede teatret, betalte ingen leje for »Konversations Lokalet«, men kun for brugen af scenen. I 1827 betalte man 25 rbd. for hver spilleaften. ¹⁵ Davidsen skriver, at opgangen til salen var ad en »smal, steil og smudsig Trappe, og derfra kom man til Tilskuerspladsen først ind i et større Værelse, hvor der var en Buffet af malet Fyrretræ, garneret med Flasker og lidet appetitligt Smørrebrød«.

Man kom til selve scenen gennem gården, hvorfra en dør førte ind til en mørk gang. I ugebladet »Microskopet«, nr. 43, 1857, står der i en artikel om teatret: »Paa højre Side af den mørke Gang findes to Døre, hvoraf den første fører til Herrenes, den anden til Damernes Garderobe; ved Enden af Gangen findes en Trappe, der fører op til Theatret. . . . I det første Værelse en Seng til Etablissementets Opvartningspiger. Døren ud til Gangen kunne ikke lukkes. Man klædte sig derfor om i et lille smalt Sideværelse«. Døren hertil sluttede ikke foroven, »men efterlod et bredt, aabent Rum, som en vis mindre galant Skuespiller engang havde benyttet for at gøre sig bekendt med, hvorledes Damerne bærer sig ad med Omklædningen. Han blev imidlertid opdaget, og fra den Tid blev der altid i Damernes Garderobe hængt et tykt Klæde for Aabningen«.

Scenen var ganske lille. Den havde ingen dybde, hvad man forstår, når man hører, at bygningens facade mod Store Kannikestræde kun havde en længde af ca. 31 alen, og at der inden for dette længdemål skulle være plads til trappen op til første sal, et serveringslokale, tilskuersplads med orkester og scenen. Scenen var også smal og lav og uden snoreloft. Sidstnævnte var ikke mærkeligt, da det gamle kongelige teater først ved ombygningen i 1857 blev forsynet med denne facilitet. I flere omtaler siges det, at når aktørerne var meget høje, nåede de næsten op til sofferterne. Det fortælles også, at dekorationerne var meget ringe. Møblerne, der blev anvendt på scenen, stod »i enhver Henseende under, hvad der nu findes paa de simpleste Beværtningssteder«.

Belysningen var ikke bedre. Den bestod af tranlamper og tællelys, så man forstår, at aktørerne for overhovedet at kunne ses af publikum måtte opholde sig lige op ad rampen, der var besat med tællelys. Det knebne »orkester« – der bestod af to, højst tre personer – måtte også klare sig med nogle tællepråse. Tranlamperne oste og tællelysene måtte ofte »snydes«. Dertil havde man en »Lyse-Accomodeur«, en »Laban i kort Trøje«. Vi, der kender det moderne teater med dets elektriske belysning, som kan varieres efter spillets karakter, har svært ved at forestille os, at man kunne klare sig med en så absolut minimal, stationær belysning. Det siger sig selv, at den måde de agerede på overhovedet ikke kan sammenlignes med nutidens spilleform.¹⁶

Det var ikke særlig gode tider, da Jacob Laurentius Lassen startede sin udlejning af lokaler til de dramatiske selskaber. Man havde ikke overvundet følgerne af de ubehagelige krigstilstande, bombardementet af København og statsbankerotten i 1813. Interessen for at »agere i dramatiske Øvelser« var blevet mindre, og de eksisterende selskaber led under en betrængt økonomi. Bedre blev det ikke, da man i 1819

Fig. 2. Forestilling i »Kalkballen«, tegnet af Klæstrup

udskrev en klubskat,¹⁷ der skulle dække udgifterne ved det lån, man havde etableret for at kunne genopbygge Frue Kirke. Det blev pålagt enhver klub og ethvert dramatisk selskab at betale 2 rbd. sølv årligt pr. medlem, indtil lånet var afbetalt. Dette havde de små klubber og dramatiske selskaber svært ved. Derfor var der på dette tidspunkt mange dramatiske selskaber, der kun havde en levetid på en eller to sæsoner. Flere blev opløst omkring oktober måned, da de på dette tidspunkt skulle stå til regnskab for medlemsantallet.

I januar 1820 blev der stiftet et nyt dramatisk selskab »Erindringen«,¹⁸ og det blev det første dramatiske selskab, der lejede faste lokaler hos Lassen. Man ved intet som helst om dette dramatiske selskab, der allerede i oktober samme år blev opløst. Først i 1821 fik Lassen nogle større selskaber som faste lejere: »Dramaturgien«, »Constantia« og »Dramatisk Prøve«. 1822 startede en sproglærer Curlænder et fransksproget dramatisk selskab, men det blev opløst samme år. Der var også et tysksproget selskab, hvis medlemmer bestod af holstenere og herboende tyskere, »Holsteinisch – dramatische Gesellschaft«, der lejede lokaler hos Lassen.

Hvilke stykker de selskaber, der spillede i Lassens teater i de første år, opførte, ved man ikke meget om. Der er dog næppe tvivl om, at de har fulgt det for de dramatiske selskaber gængse repertoarer. Man fulgte tidens smag, og derfor var Ifflands borgerlige sørgespil og særlig Kotzebues tårevædede, handlingsmættede teaterskrædderi rigt repræsenteret. Enkelte selskaber dyrkede med forkærlighed den nationale dramatik, Wessel, Ewald og i særdeleshed Holberg (1684–1754). I enkelte tilfælde skrev aktørerne, eller som man sagde »Brødrene«, selv skuespil, men denne del af repertoiret var ofte af meget ringe kvalitet.

Til stor irritation for Det kgl. Teaters direktion var der mange dramatiske selskaber, der – for at hjælpe på økonomien – ikke ville nøjes med at spille deres forestillinger for medlemmerne, men solgte billetter til enhver, der ville overvære deres forestillinger. Dette fik Frederik den Sjette til i 1817 at udstede en resolution,¹⁹ der stærkt understregede, at »kun paa den kgl. Skueplads maae, offentlig og for Betaling, opføres noget Skuespil, det være sig i det danske eller hvilketsomhelst andet levende Sprog«. Københavns politidirektør fik ordre til at skride ind, når dette påbud blev overtrådt og »foranstalte Overtræ-

derne tiltalte og dømte ved Politiretten, hvor de blive at dømme i anseelig Mulct til den Kgl. Theaterkasse«. Til slut står der i resolutionen: »Udgivere af offentlige Blade maa ikke bringe Kundgiørelser om Skuespil, der strider mod ovennævnte Forbud«. Man har ikke indtryk af, at man tog større hensyn til denne resolution. Mange dramatiske selskaber fortsatte med at sælge »Sedler«, som man dengang kaldte billetterne, til ikke-medlemmer. I november 1820 modtog Københavns politidirektør en anonym skrivelse, der oplyste, at man i Kannikestræde lod ikke-medlemmer få adgang til forestillingerne mod betaling. I januar 1821 modtog politiet en lignende oplysning fra Det kgl. Teaters direktion.²⁰

I 1825 – antagelig lige i begyndelsen af efteråret – forlod Jacob Laurentius Lassen landet og rejste til Tyskland for at bosætte sig i Hamburg. Man har ingen anelse om, hvorfor han pludselig udvandrede. Det eneste man ved er, at han ville nedsætte sig i Tyskland som forhandler af musikalien.²¹ Hvordan hans skæbne formede sig i det fremmede, og om han evt. senere vendte tilbage til Danmark, har man heller ingen anelse om.

Jacob Laurentius' ældre broder, Jørgen Lassen, købte ejendommen for 8.000 rbd. sølv og fik den tilskødet den 29. august 1825. Jørgen Lassen var uddannet på Kunstakademiet. Han var landskabsmaler og virkede som tegnelærer. Til at begynde med var han ansat ved Borgerdydsskolen på Christianshavn, men i 1818 blev han tilknyttet ornamentalskolen ved Kunstakademiet. Da man opdagede, at han lod sig bestikke af eleverne, blev han i 1823 suspenderet og et par år senere afskediget fra sin tjeneste. Han boede i Laxegade 198, men flyttede i slutningen af 1825 til sin nyerhvervede ejendom, hvor han havde bopæl, til han i 1832 solgte teaterbygningen. Hvad der senere blev af ham, ved man ikke, men alt tyder på, at han mod slutningen af sit liv – han døde 1850 – levede i trange kår, thi han fik flere gange mellem 1836 og 1849 understøttelse fra Kunstakademiet.²²

Medens brødrene Lassen ejede bygningen i Kannikestræde, blev den i folkemunde kaldt Lassens Theater. I Jørgen Lassens tid – i 1827 – blev der stiftet et dramatisk selskab »Holbergs Minde«, der aktivt dyrkede teater til 1853. Det spillede i flere perioder sine forestillinger i Kannikestræde, og helt op i begyndelsen af dette århundrede stod navnet »Holbergs Minde« at læse på husets facade. Selskabet eksiste-

rede, som velgørende forening, til 1927. Den halvfemsårige forening havde, da den blev opløst, kun seks medlemmer. Selskabets effekter forærede man til Københavns Bymuseum, og en formue på 1.000 kr. skænkede man til et legat til opklædning af fattige konfirmander.²³

»Holbergs Minde« blev stiftet af klædefabrikant Warburg, portrætmaler Strandgaard og bogbindermester I.C. Andersen, der i 1868 skrev en bog om selskabets dramatiske virksomhed. Han fortæller, at teatret var »smagfuldt og net«, og at selskabets første forestilling fandt sted den 21. oktober 1827 i Lassens Theater. Man opførte Sheridans debutstykke, »Medbeilerne« (The Rivals) fra 1775 og et medlem, grosserer, oberstløjtnant i Borgervæbningen Garbrecht, der senere skal omtales, skrev en prolog.

Madam Schæffers teater.

Den omstændighed, at brødrene Lassen, hver for sig, efter kort tids forløb frigjorde sig fra ejendommen i Kannikestræde, kunne tyde på, at den ikke indfrie deres forventninger. Der er da heller ingen tvivl om, at der har været stort besvær med at få driften i gang og få den til overhovedet at betale sig. Når man desuden tager brødrenes uddannelse og tidligere virksomhed i betragtning, kan man let forestille sig, at opgaven, som vært for en teaterudlejningsforretning, har forekommet dem meget fremmedartet og derfor ret besværlig.

Jørgen Lassen solgte ejendommen til den 37-årige Wilhelm Schæffer (1795–1835), der var født i Westfalen. Salget fandt sted den 5. september 1832, og købesummen var 12.000 rbd. Købekontrakten blev tinglyst den 10. september s. å. Schæffer angiver sig selv som formand for kul- og saltdragerne, selv om han i 1820 havde fået borgerskab som »Kaffe- og Theskænker«²⁴ og i tiden herefter i vejviseren var betegnet som værtshusholder. Forklaringen er den, at det var Schæffers to år ældre kone, Johanne Schæffer (1793–1872), født Fischer, der stammede fra Kiel, som udnyttede borgerskabet.

Ægteparret Schæffer havde fire døtre, Caroline, Wilhelmine, Marie og Sofie, der var henholdsvis 15, 14, 11 og 4 år, da familien flyttede til Kannikestræde.²⁵ Madam Schæffer, kaldet Hanne, der talte gebrokkent dansk, var en yderst driftig kone, for hvem det lykkedes at gøre forretningen rentabel. Hun var på sin vis dygtig, men ofte lidt for udspekuleret i sine bestræbelser for at få det mest mulige ud af

det. Hun, der var en meget bestemt dame, skulle nok sørge for, at manden ikke blandede sig i teaterforretningen. Gjorde han det en enkelt gang, greb hun omgående ind. Engang – for øvrigt et par måneder før han den 18. maj 1835 pludselig døde af apopleksi – havde han lovet en danselærer O.F.G. Bagge, der ville afholde et deklamatorium i Kannikestræde, at han gratis benyttede teatret. På den aften, hvor arrangementet skulle finde sted, protesterede madam Schæffer voldsomt. Hun krævede lejen, 8 rbd., betalt, før hun ville åbne dørene, og det måtte Bagge bøje sig for.²⁶

Efter Wilhelm Schæffers død kom enken til at sidde i uskiftet bo, og hun fortsatte sine bestræbelser for at få det mest mulige ud af forretningen. I 1844 havde hun bragt gælden til Jørgen Lassen ud af verden, og den 2. august samme år fik hun overdraget skødet og andre papirer på ejendommen.²⁷

Medlemmerne af de dramatiske selskaber ville naturligvis, som andre mennesker, når de er samlet, kunne nyde bordets glæder. Derfor havde alle klubber og selskaber en klubvært,²⁸ der, hvadenten de samledes i egne eller lejede lokaler, sørgede for de materielle goder. Når de holdt til på eget område, var det ofte et medlem, der tog sig af denne opgave, men hvis de havde lejet sig ind et sted, hvor flere klubber og selskaber holdt til, var det noget, der normalt sorterede under lokaleudlejerens. Om brødrene Lassen selv fungerede som klubværter ved man ikke. Til gengæld ved man meget om madam Schæffers virksomhed som klubværtinde. Utallige er de udsagn, der findes, men de giver hende ikke det bedste skudsmål. Der klages over, at hun ikke var særlig proper og ofte gav for lidt for pengene. Lad os tage et eksempel. Hun var kendt for at servere en portion skildpadde for en rigsort, og det var almindeligt, at man lagde dette beløb på kanten af tallerkenen, når man havde spist. Skuespiller Harald Kolling (1835–1904), der i sin ungdom spillede teater i Kannikestræde, fortæller,²⁹ at en gæst ofte fandt en mønt på bunden af tallerkenen, fordi madam Schæffer havde glemt at fjerne den foregående gæsts betaling. Kort og godt: servicet blev ikke vasket efter brugen. En aften, Harald Kolling og hans venner fik toddyer, opdagede de, at madam Schæffer anvendte rødbedesaft »for at sætte Kulør paa Toddyen«. De foreholdt hende dette, og der opstod et heftigt skænderi.

Den almindelige utilfredshed med madam Schæffer som klubværtinde havde til følge, at flere dramatiske selskaber i tidens løb forlod Kannikestræde, men det viser sig, at mange af dem vendte tilbage efter en tids forløb. Dette må sikkert tages som bevis for, at selskaberne ikke havde nævneværdigt at sige selve teatret på. Det var kun den manglende properhed og den »slette Beværtning«, man var utilfreds med, men da mulighederne for at leje et andet teaterlokale var begrænsede, var selskaberne næsten tvunget til at finde sig i den malprope og dårlige betjening.

Blandt de utilfredse selskaber var det omtalte »Holbergs Minde«, der i 1834 forlod Kannikestræde og flyttede til »Theaterlokalet i Gaarden 206 paa Kongens Nytorv«. ³⁰ Her virkede til selskabets tilfredshed en mand ved navn Svend Haagen Østerberg som klubvært. Da teaterlokalet på Kongens Nytorv 206 skulle nedlægges, besluttede man i bestyrelsen, at man ville overlade det til Østerberg at finde et nyt lokale. Det gjorde han. »Han fæstede imidlertid Localet i Kannikestræde«. Selskabet flyttede så – efter fire års forløb – tilbage til madam Schæffer, og sæsonen her begyndte den 18. november 1838. Østerberg havde, hvor utroligt det end lyder, formået madam Schæffer til, at han skulle virke som klubvært for »Holbergs Minde«. Han flyttede derfor med kone og en voksen søn ind i teaterbygningen, hvor han i stuen til højre fik en lille lejlighed.

Madam Schæffer var nemlig på dette tidspunkt begyndt at udleje de værelser, som hun ikke mente at have brug for, til privat beboelse; der var et køkken på alle etager, selv kvistetagen, hvor der desuden fandtes fire kamre med pudsede lofter og kakkelovne. Da den 58-årige Østerberg flyttede ind, boede der, ifølge folketællingslisten, foruden madam Schæffer og hendes fire døtre, to andre familier, så dermed kom huset til at rumme fire familier med i alt 24 personer.

Man kan bestemt ikke beskyldte madam Schæffer for at have manglet energi. Hun kunne ifølge gældende lov, efter mandens død, udnytte hans borgerskab, og hun drev på dette tidspunkt om sommeren desuden »Tractøeri i Charlottenlund«. Da Georg Carstensen i 1843 åbnede Tivoli, overførte hun sin sommervirksomhed hertil og startede en »Buffet« i haven. Den lå mellem pantomimeteatret og Divan I, ³¹ og det var for øvrigt i den »Schæfferske Pavillon«, at tre kammerater fra Borchs Kollegium en aften – under pseudonymet

»T.I. Voli, Drejersvend« – skrev den første Tivoli-vise. Den ene af forfatterne var den senere berømte Peter Faber (1810–77), der bl. a. skrev »Højt fra Træets grønne Top«. I en strofe af Tivoli-visen tales der om »Schæfferske Lamper med Krandse«.

Da »Holbergs Minde« på ny holdt sit indtog i Kannikestræde, var der to dramatiske selskaber, der fast spillede på teatret, »Constantia« og »Harmonien«. Det førstnævnte var et gammelt selskab – det var stiftet i 1816 – og i dets bestyrelse sad kirurgerne Sellmann og Heiden.³² »Harmonien« var oprettet i 1824.

Ud over de dramatiske selskaber var der også foreninger med helt andre formål, som nu og da lejede sig ind i Kannikestræde, når de en enkelt gang ville arrangere en teateraften for deres medlemmer. Det kunne ske enten af rent underholdende grunde, eller fordi man ville yde bidrag til et velgørende formål. Sidstnævnte var således tilfældet med den borgerlige Læseforening (stiftet 1834), der i marts 1839 afholdt to forestillinger i teatret i Kannikestræde til fordel for ofrene for den store naturkatastrofe, der i januar 1839 havde ramt Jyllands vestkyst. Havet fra Løkken til Ribe var gået over sine bredder, havde lagt et utal af huse og gårde i ruiner og bortskyllet mange kreaturer og afgrøder. Man opførte Holbergs »Det lykkelige Skibbrud« og en vaudeville af redaktør F. C. Hillerup (1793–1861), »Spøgeriet paa Herregaarden«.³³ Samme forening opførte endvidere, til fordel for digteren Steen Steensen Blicher, i marts 1840 Holbergs »Kilderejsen« og et intermedium forfattet på vers af redaktør Gottlieb Siesbye (1803–84).

Endvidere blev teatret udlejet til foreninger, der ville arrangere bal eller karneval for medlemmerne. I så tilfælde havde man et løst gulv, der blev lagt hen over tilskuerpladsen og orkestergraven, således at dansegulvet kom til at ligge i niveau med scenegulvet.

1840'erne var en periode med stor aktivitet i teaterbygningen i Kannikestræde, selv om interessen for de dramatiske selskaber var meget stærkt på retur. Da Christian den Ottende kom på tronen i 1839, indtrådte en ny tid. Så længe Frederik den Sjette levede, havde man lagt bånd på sine politiske interesser og ønsker af hensyn til den gamle folkekære monark, der var grånet under enevælden. Nye anskuelser, livsvaner og interesser opstod, og det gik bl. a. ud over de dramatiske selskaber, der havde rod i fortiden. Dermed være ikke

sagt, at al folkelig aktivitet med teater ophørte. Der blev, helt op i 1860'erne gjort flere forsøg på at genoplive interessen for de decide-rede dramatiske selskaber, men det lykkedes ikke. Selskaberne fik kun en meget kort levetid. Derimod var der – som omtalt – mange foreninger, der nu og da spillede »dilettant« for medlemmerne, men det hele havde tilfældighedens præg, var uden et ideelt grundlag og savnede den kunstbegejstring, som var det bærende i fortidens dramatiske selskaber. Når man »spillede dilettant«, var det udelukkende for at more sig, og livet på de skrå brædder var løjer og spas. Man spillede i vid udstrækning vaudeviller og komedier, og som regel gav man dem ved den sceniske opsætning en drejning i komisk retning og gik ikke af vejen for nu og da at ændre replikkerne. Man var af den opfattelse, at det kun gjaldt om at få folk til at juble af latter. Resultatet var, at forestillingerne som regel kom til at virke latterlige, lavkomiske og ofte platte. Utallige var de vaudeviller af Heiberg og komedier af Hostrup, som disse mere tilfældige dilettanter, der savnede kunstnerisk fornemmelse og stræben, kom til at mishandle gennem deres »legen teater«. Intet under, at Heiberg protesterede imod dilettantismen.³⁴

Lidt senere fremtræder en række »hjemmestrikkede komedier«, der skulle være lette for dilettanterne at spille. Man forstod ikke, at den muntre skuespilkunst stiller meget store fordringer både til forfatter og aktører. Efterhånden kom dette repertoire til at præge størstedelen af den folkelige teateraktivitet. Først i dette århundrede lykkedes det i betydelig grad at trænge disse »dilettantstykker« betydeligt i baggrunden.³⁵

I 1840'erne var der altid liv og glade dage i teaterlokalet i Kannikestræde. Baller, karnevaller og lystige komedier skiftede, og man drak ofte en tår over tørsten. Dette drikkeri prægede også nogle af de dramatiske selskaber, der endnu var tilbage, og man gav dem nedsættende navne som »Den dramatiske Drukkenskab« og »Det blaa Øie«.

Der er næppe tvivl om, at det er på dette tidspunkt, at teatret i Kannikestræde får øgenavnet »Kalkeballen«. Det er påstået, at udtrykket skyldes, at murerne en tid holdt deres møder i Kannikestræde.³⁶ En anden version går ud på, at navnet stammer fra en del murersvende, der i 1840'erne optrådte på teatret. Ved gennemgang af bl. a. Københavns politidirektørs arkiv fra denne tid har det

ikke været muligt at konstatere, at murerne har haft speciel tilknytning til lokalerne.

1866 udkom »Ordbog over Gadesproget og saakaldt daglig Tale« af V. Kristiansen.³⁷ I denne står der, at »Kalkeballen« er navnet på ejendommen i Kannikestræde, der også kaldes »Ballen« eller »Den dramatiske Skarnfjerding«. Sidstnævnte betegnelse er ubetinget udtryk for, at mange mennesker opfattede lokalet i Kannikestræde som en skambøtte. Navnet »Kalkeballen« hentyder derfor uden tvivl kun til, at forestillingerne var blevet »stærk kost«, noget skrap og ubehageligt. De gamle pionerer fra de dramatiske selskabers idealistiske tid, talte da også med ringeart om den uheldige udvikling, der havde fundet sted. I 1892 skrev skuespiller Harald Kolling (1835–1904), der på dette tidspunkt var en skattet skuespiller på »Folketeatret«, en artikel »Minder fra Kalkeballen«.³⁸ Han fortæller bl. a., at han engang i en samtale med madam Schæffer brugte betegnelsen »Kalkeballen« om hendes teater. Hun blev meget ophidset og sagde: »Wen Di kalder mit Theater for en Kalkeballen, saa er Di, Fanden annamme, Kalkekosten, Di ligger og roter hir alletider«.

Madam Schæffer havde altid gjort, hvad hun formåede, for at få så mange dilettanter som muligt til at spille på hendes teater. Man fortalte i 40'erne, at hun i samarbejde med en maskinmester Colding³⁹ havde »formaaet de faa Theater-Eiere, der endnu fandtes, til at omdanne deres Localer til Beboelse for Familier«. Man påstod, at hun ligefrem havde oprettet en kontrakt med Colding, der yderligere skulle hindre, at »noget andet Theaterlocale blev indrettet«, således at hendes teater blev det eneste, som dilettanterne kunne benytte. Der skulle for dette tilkomme Colding visse fordele.⁴⁰ Denne påstand lyder ikke særlig troværdig, og den lader sig i hvert fald ikke bevise, selv om det er en kendsgerning, at flere teaterlokaler blev nedlagt. Der er næppe tvivl om, at teatret i Kannikestræde havde den bedste scene, som dilettanterne havde til rådighed. Derefter fulgte teatersalen i »Vildmanden« på Østergade⁴¹ og teatret i baghuset på Kongens Nytorv 206. Sidstnævnte ophørte som teaterlokale i 1838, da den samme år i København stiftede »Industriforening« lejede lokalerne. »Vildmanden« stoppede sin teaterudlejning i 1841, da »Industriforeningen« flyttede hertil. Det er ganske pudsigt, at det i begge tilfælde var »Industriforeningen«, der overtog de gamle teatersale. Foreningens

historieskriver, professor C. Nyrop, siger da også, at det næsten var »symbolsk for Tidens forandrede Retning, at Industriforeningen to gange fortrængte dramatiske Selskaber og forstyrrede de af dem indrettede Theatre«. ⁴²

Julie Sødning skriver i sine »Erindringer«⁴³ »Det var paa den Tid almindeligt, at Skuespillerne søgte at hjælpe paa deres smaa Indtægter ved at give Aftenunderholdninger«. Flere gange i 1840'erne skete det, at nogle af det kgl. teaters personale arrangerede aftenunderholdning i Kannikestræde, se fig. 3. Forholdet mellem dilettanterne og de professionelle skuespillere var i det store og hele godt, men adskillige af dem var jo også rekrutteret fra de dramatiske selskaber. Det var kun det kongelige teaters direktion, der protesterede imod »slige Winkel-theatre«, når de arrangerede mere eller mindre offentlige forestillinger. Man søgte at værne sin eneret på at give offentlige forestillinger inden for byens volde, selv om det økonomiske tab, som teaterkassen led ved sådanne forestillinger, var uden betydning. Man var mere bange for, at dilettantforestillingerne skulle fordærve smagen. Teatrets direktion havde dog ikke noget imod, at skuespillerne, når de havde tid, medvirkede i de dramatiske selskaber, men det var dem strengt forbudt »at spille på andre Theatre, hvor der blev spillet for penge«. ⁴⁴

Det gode forhold mellem skuespillerne og dilettanterne fremgår med tydelighed af den kendsgerning, at skuespillerne ofte arrangerede deres aftenunderholdninger i samarbejde med dilettanterne. Bemærk teksten på plakaten fig. 3. Man ved også, at skuespillere ofte medvirkede i de forestillinger, som dilettanterne satte op. I den tidligere omtalte forestilling til fordel for de katastroferamte ved den jyske naturkatastrofe i 1839 medvirkede således fire skuespillere: Joseph Ehlert Hass (1780–1860), Chr. Kragh (1802–84), fru Heibergs ældre broder Johan Anton Pätges (1807–83) og I. R. Waltz (1811–51). De to førstnævnte spillede henholdsvis Jeronimus og Philemon i »Det lykkelige Skibbrud«, Pätges og Waltz udførte hovedrollerne i Hillerups vaudeville.

Også Louise Rasmussen (1815–74), den senere Grevinde Danner, der i 1830'erne var elev ved det kgl. teaters balletkorps, medvirkede nogle gange ved forestillinger i »Kalkeballen«. Hun medvirkede både som skuespillerinde og danserinde. Det var »Holbergs Minde«, der

Theatret i Kannikestræde.

Onsdagen den 11te November 1846 Kl. 7
 udføres af flere af det Kongelige Theaters Personale og Dilettanter:

En dramatisk-musikalsk Forestilling

af følgende Indhold:

1. Overture.
2. Chor af Mandstømmer. { 1. Hvor Solgen larmer høit fra Eor. Wense. }
 { 2. Unge Ujendbrød Liv i Norden. Stung. }
3. „Moses som Groscheer“ comist Monolog.
4. 2 Romancer synges af Hr. Wolf.
5. Concert for 2 Violiner.
6. Chor af Mandstømmer. { 1. Jag vet et land. }
 { 2. Siset langter efter foda. } D. Pindblad.

Derefter:

Werkten,

Baudreville i 1 Act, localiseret af Th. Overflou.

Personerne:

Stray, Commanderefergeant	Hr. Petersen.
Margrethe, Gaardmandens	Md. Wiinberg.
Peter, Voksal hos Margrethe	Hr. Knudsen.
Marie, Margrethes Pige	Hr. Bruun.
Hans, en Voksal	Hr. Ravulilde.
Voksalere og Piger.	

Til Slutning:

Concert for Violin af Beriot,
 Hr. F. Schram.

D g:

Scene af "Gugo og Adelheid",
 Hr. Walk og P. Schram.

Billetter à 3 Mk. erholdes
 ved Indgangen til Theaterlocalet.

og om Aftenen

engagerede hende. Engang skulle hun medvirke i Scribes lystspil »to Aar efter Brylluppet«. I et brev med usikker bogstavering skrev hun til selskabets formand: »Det skal være mig en Glæde at yde Selskabet min ringe Acistance, naar min Tid tillader det«. Hun modtog i honorar tre rdl.⁴⁵

Af de mange skuespillere, der startede deres teaterbane i Kannikestræde, skal jeg nævne nogle enkelte. Jeg har tidligere omtalt Harald Kolling, der skrev nogle dagbladsartikler, i hvilke han mindes sin ungdom i »Kalkeballen«. Han var som ung tobaksspinder og begyndte at spille teater i Kannikestræde, da han var ca. 18 år. Teaterinteressen havde han sikkert arvet fra faderen, en skræddermester, der var direktør for »Den dramatiske Haandværkerforening«, og det var naturligvis her, at han kom til at agere. Hans Wilhelm Lange (1815-73), den energiske teatermand, der blev fader til de første offentlige privatteatre inden for Københavns volde, »Casino« (1848) og »Folketeatret« (1857), opdagede ham blandt aktørerne i »Kalkeballen«, hvor han selv havde spillet som ung. »Han engagerede ham, da han blev direktør for »Folketeatret«, hvor Kolling fik sin debut i september 1857, og her kom han til at virke hele sit liv. Han magtede med talent både den alvorlige karakterfremstilling og den muntre farcekarikatur. Skuespiller Frederik Madsen (1834-82) var som ung i urmagerlære og spillede teater i »Kalkeballen«. Han blev senere en fantasifuld komiker, der virkede ved »Folketeatret« og »Casino«.

Om Frederik Madsens debut i »Kalkeballen« fortælles en morsom historie.⁴⁶ Der var en del uro blandt de tilskuere, der sad i logerne. Til alt held sad Frederik Madsens broder der også. Han var stærk som en bjørn, og resolut greb han en af spektakelmagerne i kraven og rakte ham ud over den lave balkon, idet han roligt sagde til en ven, der sad i parkettet: »Pedersen! Lad denne Fyr forsvinde«. Da han på denne måde havde ekspederet et par stykker, blev der ro i salen. Denne begivenhed fandt sted i 1852. Også teaterdirektør Theodor Andersen (1835-1909) hørte i sin ungdom til blandt »Kalkeballen«s aktører. Han var på dette tidspunkt skriver på »Marinens Beregningskontor«. I 1862 fik han sin professionelle debut på »Casino«, og ca. syv år senere blev han teatrets direktør. Han virkede som sådan i femten sæsoner, derefter blev han direktør for det i 1883 opførte »Dagmarteater« (nedrevet 1937). Det var ikke blot de nyoprettede privatteatre, der

hentede skuespillere i »Kalkeballen«, også vor nationalscene fik mange skuespillere fra Kannikestræde. Der kunne remses et utal af navne op, så alle »Kalkeballen«s aktører har i hvert fald ikke været helt talentløse dilettanter.

Hvis klubmedlemmerne havde musikalske evner og kunne spille et instrument, blev de ofte placeret som musicerende medlem i det lille musikensemble, som ethvert dramatisk selskab næsten altid havde. Det skal nævnes, at vor store tonekunstner Niels W. Gade (1817–90) femten år gammel blev musicerende medlem af »Holbergs Minde«, der på dette tidspunkt spillede i »Kalkeballen«. Hans fader, musikinstrumentmager Søren Nielsen Gade, blev et par år senere medlem af det samme selskab.

I forbindelse med omtalen af de kunstnere, der havde forbindelse med teatret i Kannikestræde, skal – nærmest som et kuriosum – nævnes operasanger Johan Frederik Kirchheiner (1798–1865). I en række år havde han, med sit flotte sceniske ydre og sin velklingende tenorstemme, skabt sig et stort publikum, men et mindre regelmæssigt levned ødelagde hurtigt hans karriere, og kun 44 år gammel måtte teatret afskedige ham. Samme år lod han sig optage som spillende medlem af »Holbergs Minde«, men han indfandt sig ved prøverne »i en saa Utilregnelig Tilstand, at han ikke kom til at optræde«.

Foruden at nationalscenens personale nu og da arrangerede aftenunderholdninger i »Kalkeballen«, var der også andre skuespillere, der arrangerede forestillinger i Kannikestræde. Pricerne, der havde deres eget teater, »Morskabsteatret«, uden for Københavns volde, på Vesterbro, ville gerne spille i byen og var villige til at opføre et teater her, men kunne ikke opnå den fornødne tilladelse. I november 1840 fik de dog – trods stærk protest fra teaterdirektionen – tilladelse til i vinter sæsonen at spille to aftener om ugen inden for voldene. I sæsonen 1843–44 opnåede de atter tilladelse til at spille i byen. Denne gang måtte de spille fire gange om ugen, og den 5. november 1843 gav de den første forestilling i Kannikestræde.⁴⁷ Man opførte bl. a. en komisk pantomime »Helve des Svælget« eller »Piero ved Brandkorpset« af Jean d'Abis, der var artist og en kendt Harlekinfremstiller. Ved selskabets anden forestilling opførtes bl. a. to af Casortis pantomimer, »Harlekin Kok« og »Harlekins mekaniske Statue«. Billetpriserne var fra to til fire mark. Pricerne sluttede sæsonen i madam Schæffers tea-

ter i april 1844. I efteråret 1844 var Pricerne atter i »Morskabsteatret« på Vesterbro.

Blandt de bedste ikke-professionelle skuespillere, der nu og da lejede scenen i Kannikestræde, må nævnes medlemmerne af den i 1820 oprettede »Studenterforening«, der i 1833 startede en studenterscene. Den første opførelse fandt sted i teaterlokalet på Kongens Nytorv 206. Man spillede »List og Magt« af Frederik Fabricius (1789–1873), der var regensviceprovst og bibliotekar på Det kgl. Bibliotek. I 1838 lejede studenterne første gang teatret i Kannikestræde. De spillede Holbergs »Ulysses von Ithacia«. Forestillingen fandt sted som underholdning for svenske studenter, men blev en skandale, da adskillige af de optrædende studenter havde drukket mere end godt var.⁴⁸ 1842 spillede studenterne samme sted Wessels »Kærlighed uden Strømper«. 1843 spillede man en komedie, der hed »Forligelsescommissionen«, og i 1845 bl. a. »Intrigerne« af Hostrup.

I november 1846 opførte studenterne i »Kalkeballen« Hostrups »En Spurv i Tranedans«. Ved den lejlighed anvendte Hostrup sit pseudonym Jens Kristrup. Man bemærker også navnet Mantzius. Kristian Mantzius (1819–79) blev student i 1837 og begyndte at studere teologi, men hans interesse for teater tog mere og mere overhånd. 1842 fik han sin debut på Det kgl. Teater som Erasmus Montanus. Han blev i 1844 afskediget med den begrundelse, at man ikke længere havde brug for ham. Han opgav dog ikke teatret. Han dyrkede studenterscenen, og rejste til Kristiania, hvor han optrådte i enkelte roller. Efter hjemkomsten fra Norge blev han engageret af Langes teaterselskab, der turnerede i jyske og fynske provinsbyer. Først i 1848 fik han fast engagement på nationalscenen. På plakaten læser man endvidere navnet Zinck, det var den senere så kendte »Folketeater«-skuespiller, Otto Zinck (1824–1908). Man ser endvidere, at Mines rolle blev udført af jomfru Lipke, denne »jomfru« vender vi tilbage til. Peter Ravens rolle blev spillet af den senere justermester Ernst Bruun. Da stykket i 1848 kom op på Kongens Nytorv, blev denne rolle spillet af Kristian Mantzius. Denne opførelse i »Kalkeballen« af »En Spurv i Tranedans« var dog ikke urpremieren på den muntre komedie. Det var fjerde gang man spillede stykket, idet premieren i lighed med urpremieren på »Genboerne« i 1844 fandt sted på Hofteatret (den 23.

februar 1846). Her gentog man forestillingen den 28. februar og 3. marts samme år.

Otto Zinck skriver i sine erindringer,⁴⁹ at han i 1847 overværede en studenterforestilling i »Kalkeballen«, hvor man bl.a. opførte Peter Fabers farce »Stegeskældereren«. »Det eneste jeg husker af Forestillingen er Lipkes bedaarende Sang – Vær en god Jean Jensen – i »Stegeskældereren«, skriver han. W. C. F. Lipke (1822–89), der senere blev borgmester i Køge, spillede ofte dameroller. Hostrup udtalte engang: »han er den mest tiltalende unge Dame blandt Studenterne«. Den før omtalte Ernst Bruun, var også en udmærket kvindefremstiller. Han kreerede således smedemadammen i »Genboerne«, og udførte en kvinderolle i skuespillernes arrangement i »Kalkeballen« i november 1846 (fig. 3). I de dramatiske selskabers første dage blev kvinderollerne altid udført af mænd. Man var bange for at »fordærve Kvindens Dyd« ved at bruge skuespillerinder. Først i begyndelsen af det 19. århundrede blev det almindeligt, at kvinderne deltog i dilettantforestillinger.⁵⁰ Blandt studenterne kom kvinderne dog først med fra 1901, ikke af moralske grunde, men simpelt hen fordi man savnede kvindelige studerende.

Efter 1840 var næsten alle de dramatiske selskaber, der spillede fast i Kannikestræde, af nyere dato. Mange af dem var dog døgnfluer, der kun eksisterede en enkelt sæson, men to af selskaberne, »Thalia« og »Den dramatiske Haandværkerforening«, fik dog en længere levetid. »Thalia« var stiftet i 1841, og man havde opkaldt den efter et forlængst opløst dramatisk selskab, der gjorde sig stærkt gældende i 1820'erne. »Den dramatiske Haandværkerforening« var vist nok fra omkring 1850, og Harald Kollings far var som omtalt direktør for dette selskab. I en dagbladsartikel omtaler Kolling⁵¹ disse to selskaber. Om »Thalia«, hvis »direktør« var en slagter Koblau, fortæller han, at slagteren beklagede sig over, at Kolling og hans kammerater ikke optrådte i hans selskab. Morsomt fortæller Kolling om den originale måde, som slagter Koblau udtrykte sig på. Til en meget svær mand sagde han engang: »Dem kunde jeg bruge til Kropstykker«. Til en hr. R. sagde han: »De har Hattebevægelserne«, og til Kolling sagde han: »De er god, til hvilken Krog, De smides hen«. Hvis en aktør efter slagterens opfattelse var dårligt sminket, sagde han: »De er skidt sværtet«. Om »Den dramatiske Haandværkerforening« fortæller Kol-

ling, at direktøren – ham der åbenbart efterfulgte Kollings far – var en tyskfødt barber. Engang skulle han åbne sæsonen med en prolog. Klædt i galla trådte han frem på scenen, men pludselig blev han urolig. Han havde glemt prologens tekst. I nervøsitet udbrød han: »Den dramatiske Haandværkerforening længe leben«, og så løb han ud. Den omtalte direktør var barbermester H. L. Poulsen, der var født i Flensborg i 1811, og i nogle år havde barber- og frisørforretning i »Kalkeballen«s ejendom.

Kolling fortæller flere lystige træk fra »Kalkeballen«. Han nævner således, at musikerne havde den vane at lægge deres instrumenter og hatte mellem rampen og fortæppet. Dette kunne de optrædende naturligvis ikke lide. En aften, da man spillede Hertz's »De Deporte-

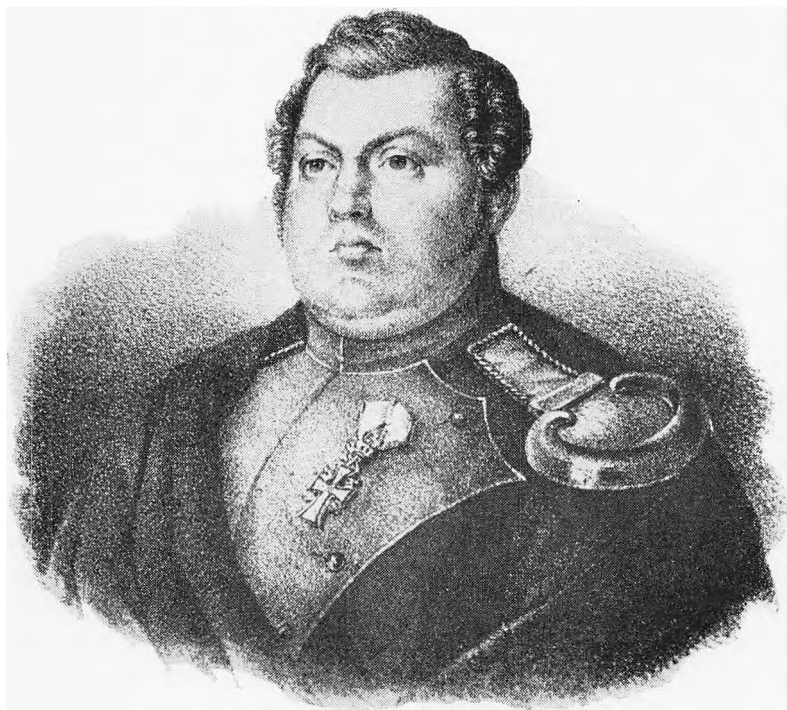

Fig. 4. J. G. F. Garbrecht. Kgl. Bibl.

rede«, ville aktørerne give orkestermedlemmerne en lærestreg. I scenen, hvor George Grays hus bliver plyndret, tog en af aktørerne, en skræddermester Stæhr »hele Kramkisten, baade Instrumenter og Hatte og løb sin Vej dermed til stor Moro for Tilskuerne, men til adskillig Gene for Musikanterne«. Det fortælles også i artiklen, at der ofte blev opført tableauer. En aften opførte man et sådant, »Syndefaldet«. Det blev ledsaget af musik, og figurerne ændrede stilling efter musikken. I scenen, hvor Kain har slået Abel til jorden, skal musikken slå over i nogle blide akkorder, og Adam og Eva træde ind. De udeblev imidlertid, og den aktør, der fremstillede Kain udbrød: »Den onde lyne og knuse Adam!«.

Blandt de mennesker, der optrådte i »Kalkeballen«, var der mange pudsige personer. Til dem hører også den tidligere nævnte Garbrecht, der var et skattet medlem af »Holbergs Minde« (fig. 4). Hans fulde navn var Johan Gerhard Frederik Garbrecht (1799–1857). Han var meget godgørende og hjalp ikke blot »Holbergs Minde«, når det var galt med økonomien, men han var altid villig til at række en hjælpende hånd, når han konstaterede nød.⁵² Af erhverv var han grosserer, men virkede desuden som oberstløjtnant i Borgervæbningen. Han var en stor, korpulent mand. Det kan ikke nægtes, at han elskede at brillere og betragtede sig selv som en stor digter. Ved enhver lejlighed udbragte han med dirrende, bevæget stemme skåler for »Landsfaderen« og hele hans hus, og han skrev utallige højstemte sange til majestæten pris. Han blev naturligvis derfor betegnet som en stor patriot, og blev da også dekoreret. Også nogle udenlandske ordner kunne han pryde sig med, og han glemte ikke at anføre dem alle ved sit navn i vejviseren. Utallige sange blev skrevet til borgervæbningens øvelser på Nørrefælled. Jacob Davidsen siger, at de var »opstyltede og smagløse«. Garbrecht har også skrevet mange prologer og epiloger til »Holbergs Minde«, hvor han elskede at optræde i en rolle, eller fremtræde som solist i et deklamatorium.

Julie Sødring omtaler i sine erindringer⁵³ en aften, hvor Garbrecht skulle fremsige Chr. Winthers »Henrik og Else«, »men det blev kun en sørgelig Forestilling, thi han gik fra det i saa godt som alle Versene, og var mørkerød i Hovedet af Anstrængelse. Det eneste han stedse kunde huske, var Strofen: De andre Herrer smiskede saa lønligt derved. Denne anvendte han baade i rette og urette Tid. Han trak den

ud saa længe som muligt og nærmede sig Sufflørkassen, saa det saa ud, som skulde han ned i den. Mest Virkning havde det, da han midt i et Vers pludselig henvendte sig til Suffløren og sagde: Hva'? Hans Kone sad nede mellem Publikum og var ved at krybe i Jorden af Flovhed«. Fru Sødrings broder, Adolf Rosenkilde (1816–82), komplimenterede bagefter Garbrecht, men denne forstod ikke ironien bag ordene. Han blev lykkelig og »morede sig fortræffelig Resten af Aftenen«.

I sommeren 1853 hærgede koleraen København, og folk døde som fluer; af byens ca. 130.000 indbyggere døde mellem 4 og 5.000. Ingen turde på dette tidspunkt af frygt for smitte spise jordbær med fløde. Garbrecht gjorde det dog aften efter aften i jordbærsæsonen. Han satte dem til livs i sin klub, så »brødrene« kunne beundre hans mod. Han opnåede, hvad han ville. Man talte om den »modige Garbrecht«.

Om hans sidste optræden i en rolle fortæller Jacob Davidsen, at han spillede general i et stykke, der hed »Spillerne«.⁵⁴ »Han havde iført sig stramme hvide Benklæder og Ridestøvler, og hans Korpus fremhævedes endnu mere derved, at Theatret var meget lavt og hans Medspillende smaa og spinkle Personer. Idet han traadte ind på Scenen, hørtes et forbauset Udraab »God damn!« fra Tilskuerpladsen; det kom fra et Par engelske Skibskaptainer, der var tilstede som besøgende. Dette undgik ikke Garbrecht, og fra den Aften afsluttede han sin dramatiske Bane«.

I 1850'erne tog madam Schæffer »en Gratifikation af 16 Rdl.« for leje af teatret. Var man ikke medlem af den forening, der spillede, og gerne ville se dens forestillinger, løste man bare en billet. Den kostede 24 skilling. Da det var på det tidspunkt, at de første offentlige privatteatre var dukket op, tog man det ikke mere så alvorligt, når foreningerne solgte nogle enkelte billetter. Nationalscenens privilegium var jo brudt.

Der blev spillet teater i Kannikestræde til 1864. Det sidste egentlige dramatiske selskab, der holdt til her, var det 1863 af en musiker Barbieri stiftede »Heibergs Minde«. I september 1864 blev lokalet til danselokale og fik navnet Erichsens Salon, opkaldt efter lokaleforpagteren, den 57-årige Lars Erichsen, men herom i næste afsnit.

Fra dansesalon og varieté til auktionslokale.

København var i 1860'erne en forlystelsessyg by. Erik Bøgh skrev i en vise, at byen var »forslugen paa Musik og Fjas, Spas og Gøgleri«. En anden visedigter, varietédirektøren Wilhelm Rantzau (1832–97) gav i 1864 udtryk for den samme opfattelse i visen »Den er gruelig gal og bli'er maaske værre«. I løbet af nogle år var der, inden for Københavns volde, opstået et meget stort antal danseboder og sangerindelokaler.⁵⁵ Dertil kom, at byen også havde en række ølstuer. Folk havde fået smag for det lagerøl, som Carlsberg – det første bayerskølbrugeri i Norden – havde lanceret i 1847. De fleste danseboder og sangerindelokaler havde – i lighed med ølstuerne – til huse i kælderlokaler. Ølstuerne var en efterligning af den tyske »Bier-Halle«. Hvis en ølbeværtning lå i kælderen, kaldte man den en øltunnel.

På hjørnet af Nørregade og Nørrevoldgade lå i midten af forrige århundrede en dansesalon i kælderen. Fra 1850 til 1864 blev den drevet af en restauratør Lars Erichsen (ca. 1807–80). I den lavloftede, puncheduftende, røgfylde kelder var det fortrinsvis garderne fra den nærliggende kaserne, der holdt til sammen med deres piger. I midten af tresserne begyndte politiet at finde det uheldigt, at så mange forlystelsessteder med sang og dans havde til huse i mere eller mindre usle kælderlokaler. Pressen lod skinne igennem, at politiet påtænkte at ophæve bevillingerne for de lokaler, der ikke kunne anses for passende. Dette var sikkert grunden til, at Lars Erichsen flyttede til Kannikestræde.

Det må have været en lettelse for madam Schæffer, at lokalet blev omdannet til dansesalon. Hun var dengang 71 år og havde i 32 år slidt og slæbt for at få det mest mulige ud af teaterbygningen, men opgaven var blevet sværere og sværere, efterhånden som interessen for teateraktivitet dalede.

Da Lars Erichsen i 1864 rykkede ind i »Kalkeballen« med sin kone og 21-årige søn, Carl Erichsen, der var musiker, flyttede madam Schæffer og datteren Wilhelmine til Smallegade. Madam Schæffer var dog ikke til sinds at lægge op, hun havde endnu så megen energi i behold, at hun startede en lille »Caffe-Beværtning« i Gothersgade.

Lars Erichsen åbnede, under navnet »Erichsens Salon«, sit nye danselokale den 18. september 1864. Der var dans mandag, onsdag og søndag aften. Hver dans måtte betales med 2 skilling. Da man i

1875 indførte det nuværende møntsystem (kroner og øre) blev det til 5 øre pr. dans. Hvis nogen ville unddrage sig sin betalingspligt, blev han omgående smidt ud. Til at ordne den affære havde man en håndfast »udsmider«. Restauratøren skulle for at få bevilling til offentlig dans »erlægge en Kendelse af 5–10 Rdl.« til kommunens kasse.⁵⁶ Erichsens søn, Carl Emil Erichsen, ledede det lille orkester.

I de første år Lars Erichsen var vært i »Kalkeballen«, blev salen ændret betydeligt. Der blev lagt parketgulv, væggene dekoreret, »forskønnet med franske Cancan-Dansere i naturlig Størrelse«.⁵⁷ Scenen blev ombygget til orkestertribune. Til brug for de gæster, der fra balkonen ville se på dansen, blev der i enden af salen bygget en 5-trins trappe med mahognigelænder. Under denne trappe blev der indrettet et lille toiletrum med håndvask og afløb. Erichsen indrettede også en øltunnel i kælderen.

Flere af de bestående danselokaler begyndte i 1865 nu og da at arrangere forskellige varietéprægede former for underholdning. Lars Erichsen ville ikke stå tilbage, og i november 1865 begyndte han med »Soiré instrumentale«. Han tog 8 skilling i entré. Af programmet skal nævnes: Bjerneborgernes Slag-Galop af Carl Erichsen, Krieger Einzugs Marsch af Op. Faust, Polsk Vuggevise af Heinemann, Markeds-Polka af Op. Faust og Variations brillantes for Fløjte udført af Joachim Andersen.

Som det ses af programmet, spillede man bl. a. en komposition af Carl Erichsen. Han var forøvrigt komponist til flere trippevalse. Hans populæreste melodi var »Cancan parisienne«, hvormed han som regel sluttede dansen af. Orkestret havde også et andet komponerende medlem, L. Chr. Kragelund (1825–1910), der komponerede den trippevals, som Rantzau i 1865 skrev teksten til: »Jomfru vil du med i Skoven«. Melodien blev kreeret i »Kalkeballen«, og publikum var meget begejstret for den og spurgte orkestret, hvad det var for en melodi. »Den er af Kragelund«, svarede man. Efterhånden blev disse ord til et refræn, og hver gang man i melodien kom til de takter, hvor de passede, sang orkestret: »Den er af Kragelund«.

Året efter fik Erichsens varietéprogram en ny titel: »Soirée musicale & comique«. Blandt numrene i hans nye program skal nævnes: »Miss Turner fra London«, hun var harpevirtuos og havde tidligere optrådt i »Aftenstjernen« i Lille Regnegade, romancesangeren »Hr. Gilling

fra Sverige, Comikeren Hr. Larsen og det nye Dameselskab«. Senere (1868) averterer Lars Erichsen med »Café chantant«. Personalet bestod af skuespillerne Chr. Hansen, C. Clorius og G. Hansen, samt et damepersonale.

Christian den IX's fødselsdag, den 8. april, blev hvert år fejret. I 1866 averterede Erichsen således: »Stor Festivitet og Bal i Anledning af hans Maj. Kongens Fødselsdag, hvorved Salonen vil blive festligt decoreret. Dandsemusik af Carl Erichsens Orcester med et tildels nyt Repertoire. Gulvet i Salonen er nybonet. I Tunnelen beværtet med varme og kolde Retter«. Et andet år averterede han med, at »Droscher holder til Afbenyttelse«. Enhver lejlighed, hvor der kunne arrangeres fest, blev benyttet. Han kunne da avertere med »Offentlig Dands extraordinair«, og så var det lidt dyrere at deltage.

En skattet medarbejder var danseinspektør N. J. Lindqvist. Da han blev 50 år, og samtidig kunne fejre 20 års jubilæum som danseinspektør, blev der afholdt »Stort Jubilæumsbal« til indtægt for ham. Salonens stiftelsesdag blev også fejret hvert år med »Stor Festivitet«. Lars Erichsen averterede meget, og han var dygtig til at finde en særlig anledning. Engang stod der i hans annonce – det var som regel i »Adresseavisen« – »Concurrence for gode Dandsere«, en anden gang: »Nye engelske og amerikanske Dandse«.

Det var et meget jævnt publikum, der kom i »Erichsens Salon«, og der var ofte ballade, men Erichsen havde en stor kraftig, forhenværende sømand til udsמידer, og han kunne, hvis det var nødvendigt, »slå en proper næve«. Gjorde han det, sagde han altid som undskyldning til de øvrige gæster: »Havde jeg inte slaaet ham i Gulvet, havde jeg vaaren umulig som Udsמידer, og man skal da holde paa Reno-meet«. Der stod gny om dansesalonen i »Kalkeballen«, hvis liv ofte var et yndet samtaleemne i hjemmene. I »Aftenstjernen« sang man i 1868 en vise om »Ridderne i Kalkeballen«. ⁵⁸

Medens Lars Erichsen var vært i Kannikestræde, døde madam Schæffer. Hun døde 79 år gammel den 6. februar 1872. Seks måneder tidligere havde hun tilskødet datteren Wilhelmine ejendommen. ⁵⁹ Ifølge skifteretten ⁶⁰ var der tre livsarvinger, idet den yngste datter, Sofie, var død.

I 1880 døde Lars Erichsen i en alder af 73 år, og den 49-årige restauratør Jens Jensen fra »Smedekroen« i Adelgade blev vært. Han

gav dansesalonen navnet »Vega« og lod det male på de to røde lygter, der flankerede indgangsdøren i Lille Kannikestræde. Fra slutningen af 1880'erne og til 1902 var der ingen nævneværdig offentlig dans i »Kalkeballen«. Med skiftende restauratører fungerede ejendommen, under navnet »Holbergs Minde«, som forsamlingshus, hvor foreningerne kunne leje lokaler til møder og fester. I 1889 viser en taksation, at der var indrettet teater i »Kalkeballen«. Den tidligere orkestertribune var atter omdannet til scene. Der var dog intet »Maskineri i Forbindelse med dette Theater«, så man kunne ikke foretage sceneændringer. Der var på begge sider af scenen indrettet et lille omklædningsværelse, og der var installeret gas.⁶¹ I 1894 korrigeres denne oplysning, og det bemærkes, at scenen har fortæppe, bagtæppe og et par faste sidekulisser. På scenen to gasblus med blikskærme.

Det var fortrinsvis arbejderforeninger som holdt møder i »Holbergs Minde«, bl. a. 8. socialdemokratiske vælgerkreds. I oktober 1894 arrangerede Th. Stauning et politisk møde med underholdning og efterfølgende bal. En skuespiller ved navn Adolf Vermund afholdt flere offentlige oplæsninger. I 1893 fik han afslag på en ansøgning om tilladelse til at lave offentlige varietéforestillinger i lokalet. I december måned 1893 kunne man i en annonce læse: »1. offentlige Oplæsning af Holger Drachmanns nye Drama Bonifacius Skæret, Søndag den 10. December kl. 4. Oplæsning af den bekendte Oplæserke Fru X«. ⁶²

Den 11. maj 1894 døde Wilhelmine Schæffer 76 år gammel. Af skifterettens notater⁶³ fremgår det, at hendes to søstre, halvsøsteren Caroline, der var skilt fra handelskommis E. J. Petersen, og Marie, der var enke efter malermester Fr. Chr. Witt, og boede sammen med Wilhelmine i Smallegade 27, overtog boet til privat skifte. En lille måned senere blev skifteretten dog sat, da man ikke kunne blive enige om delingen. Der indgik to ejendomme i boet, idet Wilhelmine, ud over huset i Kannikestræde, havde skøde på ejendommen i Smallegade. Denne ejendom havde madam Schæffer købt i 1851. Der skulle adskillige møder til i skifteretten, før man fik forligt familien og fandt frem til en tilfredsstillende ordning. De to ejendomme blev solgt. Postholder Ole Larsen købte »Kalkeballen« for 65.000 kr.

I 1902 fik restauratør Søren Chr. Larsen fra dansesalonen »Valkyrien« på Vesterbro, der havde lejet lokaler hos Ole Larsen, tilladelse til at afholde offentlig dans søndag, tirsdag, onsdag og fredag til klok-

ken to nat,⁶⁴ og dermed var »Kalkeballen« atter danselokale. Bevillingen skulle fornyes hvert år i december. I 1909 ville restauratør Larsen dog gerne flytte tilbage til Vesterbro, da der var indrettet et nyt lokale på Vesterbrogade 29, hvor »Valkyrien« oprindeligt lå, men han fik afslag fra politiet på sin ansøgning. Året efter ansøgte han om at måtte flytte sin dansesalon til Østerbro, men fik også afslag.⁶⁵ Han har åbenbart ikke været tilfreds med at drive sin dansesalon i Kannikestræde, men han blev der dog til slutningen af 1914.

Politiet søgte på alle måder at passe på, at livet i danselokalerne ikke udartede, og man var derfor meget vagtsom over for alle nye danse. Man skred omgående ind, hvis man fandt dem uanstændige. Som kuriosum skal citeres et brev,⁶⁶ som restauratør Larsen modtog fra politiet i oktober 1912:

Hr. restauratør Larsen, Valkyrien.

Det meddeles Dem herved tjensteligt, at den saakaldte »Bostondans«, der udføres af de dansende paa en uanstændig Maade, ikke maa danses i Deres Danselokale, og at De derfor selv og ved Deres Danseinspektør maa sørge for, at den ikke taales danset.

Ifølge Politivedtægtens § 74 er De som Indehaver af Bevillingen ansvarlig for at Dansen ikke er uanstændig strafbar.

Th. Petersen
Politiinspektør

Da restauratør Larsen i 1914 lukkede sin dansesalon i Kannikestræde, var »Kalkeballen«s rolle som folkeligt forlystelsesetablisement udspillet. De sidste år, ejendommen eksisterede, rummede den Julius Hansens auktionsforretning. Allerede i 1897 havde Julius Hansen lejet nogle enkelte lokaler i ejendommen, men efter 1914 disponerede han over hele huset.

Postholder Ole Larsen var død allerede i 1904, og ejendommen var tilfaldet hans to børn, postkontrollør Jens Sophus Adolf Larsen og datteren Oline Larsen. Da sidstnævnte i 1907 blev gift med overretssagfører Viggo Falbe Hansen, købte broderen hendes part i ejendommen. Da postkontrollør Larsen døde i 1914, købte K.F.U.K. ejendommen.

I 1918 lod denne forening bygningen rive ned, og i 1919 blev grundstenen lagt til den nuværende bygning, der blev taget i brug i december 1920, nøjagtig hundrede år efter at Laurentius Lassen havde åbnet sit teater.

Den interessanteste periode i »Kalkeballen«s historie er ubetinget de år, da de dramatiske selskaber tumlede sig på den lille scene. Selv om dilettanternes forestillinger absolut ikke lader sig bedømme ud fra strenge kunstneriske synspunkter, er der næppe tvivl om, at de i høj grad medvirkede til at fremelske et teaterbehov hos den brede befolkning. Dertil kom, at »Theatret i Kannikestræde« for mange vordende professionelle skuespillere blev en slags forskole.

Da »Kalkeballen« i 1864 blev omdannet til danselokale, mistede den sit oprindelige særpræg. Denne periode vil sikkert delvis gå i glemme, da »Kalkeballen«s dansesalon ikke adskilte sig nævneværdigt fra tidens mange andre danseboder. Derimod har mindet om »Theatret i Kannikestræde« mulighed for at leve videre, og det fortjener det, da det yder et morsomt og særpræget bidrag til det københavnske teaterlivs kulturhistorie.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Dengang kaldte man alle ikke-professionelle skuespillere for dilettanter. Det fra latin afledte ord amatør vandt først senere indpas i almindelig sprogbrug. I vore dage bruges ordet dilettant næsten altid i nedsættende betydning; når der er tale om ikke-professionelle skuespillere, der er i besiddelse af en alvorlig kunstnerisk stræben, betegner man dem amatørskuespillere. Se Bjørn Moe og Kaj Nielsen: Amatørtruppens Studievejledning, København 1947.
2. I tidens memoirelitteratur træffer man ofte mere eller mindre fragmentariske omtaler af de dramatiske selskaber. I Kaj Nielsen: Den store teatergalskab, København 1953, findes en mindre samlet oversigt over en række af de københavnske dramatiske selskaber i det 18. og 19. århundrede.
3. Findes i Al. Schumacher: Ludvig Bødtcher, København 1875, side 18.
4. Hof- og Stadsrettens lejekontraktprotokoller (1796–1831). Findes i Landsarkivet for Sjælland m. v.
5. Kongens Nytorv 5 lå der, hvor nu Kongens Nytorv 23 ligger på hjørnet af Østergade og Kongens Nytorv.

6. Louis Bobé: Die deutsche St. Petri Kirche u. Gemeinde, København 1925, side 45.
7. Københavns Bytings Skødeprotokoller, den 9. august 1819. Landsarkivet, København.
8. Henry Hellssen: Foregangsmanden Ernst Henrich Berling, København 1958.
9. Københavns Brandforsikrings Vurderingsforretninger, Klædebo Kvarter 38-41. Landsarkivet, København.
10. Ulfeldtsplads 122, Frimands Kvarter, svarer nu til Gråbrødretorv nr. 13. Huset findes endnu og er den ejendom, hvor restaurant »Bøf og Ost« har til huse. Oplysningerne om lystemerens køb og salg af ejendommen findes i Københavns Bytings Skødeprotokoller 1784 og 1811. De anførte familieforhold er konstateret gennem Folketællingslisten fra 1. februar 1801. Henholdsvis Landsarkivet, København og Rigsarkivet.
11. Borgerskabsprotokollerne under 19. juli 1815. Stadsarkivet, København.
12. Tugthusporten hed indtil 1843 den del af den nuværende Niels Hemmingsensgade, der går fra Gråbrødretorv til Valkendorfs-gade. Navnet var en mindelse om Tugthuset, der 1607-1648 lå i Helligåndshuset.
13. Peter Klæstrup (1820-82) har lavet en række akvareller af folkelivet i datidens København. En del af dem udkom som træsnit i 1877 under titlen: »Det forsvundne København«. Fig. 2 er en gengivelse af et af disse træsnit.
14. Jacob Davidsen (1813-91) var journalist og skrev en række hyggelige bøger om livet i det gamle København. De oplysninger han giver er dog ikke altid helt korrekte.
15. Denne oplysning anføres i I. C. Andersen: Holbergs Minde, København 1868, side 7.
16. Torben Krogh har i »Skuespille-ren i det 18. Aarhundrede«, København 1948, givet en fyldig fremstilling af tidens spilleform. Af hensyn til den svag scenebelysning i det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede spillede man altid med front mod publikum, så langt fremme mod rampen som muligt. Der var givet bestemte regler med hensyn til skuespiller-nes opstilling ved rampen.
17. Schous Forordninger, København 1819, under 13. oktober. Regnska-berne for klubafgiften findes på Rigsarkivet. I disse arkivalier finder man en del af de dramatiske selskabers matrikler.
18. Politidirektørens arkiv, Landsarki- vet, København.
19. Schous Forordninger, København 1817 under 25. juli. Frederik den 5. havde i 1750 givet Det kgl. Te-ater eneret på offentlige dramati-ske forestillinger inden for Køben-havns volde.
20. Københavns politis copibøger, Po-litigårdens arkiv.
21. Fremgår af nogle bilag, der henvi-ses til i Borgerskabsprotokollen for 1815, da Jacob Laurentius Lassen den 19. juli fik borgerskab. Stads-arkivet, København. Disse bilag omfatter bl. a. breve fra 1825 ved-

- rørende J. L. Lassens afvikling af det danske borgerskab.
22. Weilbach: Dansk Kunstnerleksikon, 1877.
  23. I. C. Andersen: Anf. værk og C. A. Clemensen: Selskabet Holbergs Minde, København 1827, side 1 ff.
  24. Borgerskabsprotokollerne, 7. marts 1820. Stadsarkivet, København.
  25. Caroline var en halvsøster. Se note 60.
  26. O. F. G. Bagge: Livsbilleder, København 1836, side 1 ff.
  27. Københavns Bytings Skødeprotokoller under 22. jui 1844. Landsarkivet, København.
  28. En klubvært skulle ikke have borgerskab. E. P. C. Petersen: Lovlexicon, København 1866.
  29. Harald Kolling: Minder fra Kalkeballen, Dannebrog, den 19. oktober 1892.
  30. Kongens Nytorv 206 svarer nu til nr. 6. I bagbygningen var et lille privatteater som ejeren, artist And. Lehmann, der havde erhvervet gården i 1832, lejede ud.
  31. Ernst Mentze og Harald H. Lund: Tivoli Minder, København 1943, side 42 og 118. Gamle Minder fra Frederiksberg og Vesterbro, København 1953. Af fuldmægtig Petersen, pseudonym for Jacob Davidsen, side 14 ff.
  32. De var ikke rigtige læger, men barberer, der havde taget den kirurgiske eksamen på det af barbererne i 1736 oprettede Theatrum anatomica – Chirugicum og havde ret til at udøve en vis lægevirk-somhed.
  33. J. Davidsen: Fra det gamle Kjøbenhavn, København 1880, side 173 ff.
  34. Johan Ludvig Heiberg: Om Vaudevillen som dramatisk Digtart og dens Betydning paa den danske Skueplads, København 1826, side 11 ff. Kaj Nielsen: Anf. værk, side 18 ff.
  35. Dette skyldes en række af det moderne amatørteaters første talsmænd, Just Thorning, Bjørn Moe o. fl.
  36. O. C. Nielsen: Kalkeballen, København 1924.
  37. V. Kristiansen er pseudonym for Michael Fausbøll (1821–1908), cand theol, orientalist, der var meget interesseret i folkløre.
  38. »Dannebrog« 19. oktober 1892.
  39. Colding omtales kun som maskinmester Colding. Han er sikkert identisk med arkitekt og maskinmester Andreas Frederik Colding, der døde som Kammersekretær i 1868.
  40. I. C. Andersen: Anf. værk, side 63.
  41. Carl Christensen: Gaarden Vildmanden paa Østergade, Historiske Meddelelser om Staden København. 3. række, bind 6, 1944–46.
  42. C. Nyrop: Industriforeningen, 1838–1888, København 1888, side 75 ff.
  43. Julie Sødring: Erindringer ny udgave, København 1951, side 34.
  44. Den 31. januar 1821 indskærpede Det kgl. Teater's direktion over for personalet at det ikke for betaling måtte medvirke i diletantforestillinger. Se Kaj Nielsen: Den store teatergalskab, København 1953, side 30 ff.

45. I. C. Andersen: Anf. værk, side 50, Robert Neiiendam: Scenen drager, København 1915, side 16, Robert Neiiendam: Bogen om Grevinde Danner, København 1956, side 26 ff.
46. Robert Neiiendam fortæller denne episode i Julius Clausen og Torben Kroghs samleværk Danmark i Fest og Glæde, København 1935-36, bind 4, side 422.
47. Eiler Nystrom: Offentlige Forlystelser i Frederik den sjettes Tid, 1. bind, København 1910, side 171. Annonce i Adresseavisen, bl.a. 4. november 1843.
48. Axel Sørensen: Studenterkomedien, København 1903, side 8.
49. Otto Zinck: Fra mit Studenter- og Teaterliv, København 1896, side 89.
50. Se Kaj Nielsen: Anf. værk, side 22 og 45.
51. Harald Kolling: Minder fra Kalkeballen i »Dannebrog«, 19. oktober 1892.
52. Garbrecht var direktør for Det forenede Velgørenhedsselskab og bestyrelsesmedlem i foreningen Hygæa, hvis formål var at hjælpe trængende syge.
53. Julie Sødring: Erindringer. Ny udgave, København 1951, side 61. Man afholdt ofte et »Declamatorium« i Kannikestræde. Som kuriosum kan nævnes, at H. C. Andersen i eventyret Lykkens Kalosker skildrer et »Declamatorium paa det lille Theater i Kannikestræde«. Eventyret blev skrevet i 1838, og de forskellige afsnit henlyder, ifølge Hans Brix, til H. C. Andersens personlige oplevelser.
54. Jacob Davidsen: Anførte værk, side 115. Stykket hed ikke »Spillem«, men »Spilleren« og var en af Ifflands store succeser.
55. I Carl C. Christensen: Fra Grønnegade Kvarteret, København 1922, gives en beskrivelse af en række københavnske danseboder.
56. Tilladelse til at arrangere offentlig dans blev givet efter § 62 i Næringsloven af 1857.
57. Ifølge annonce i Adresseavisen.
58. Det har været umuligt at finde denne vise. Dansk Folkemindesamling, der har en meget stor visesamling, kender den ikke. Det samme er tilfældet med Det kgl. Bibliotek.
59. Skøde 7. august 1871. Københavns Bytings Skødeprotokoller. Landsarkivet, København.
60. Det fremgår af Skifterettens notater, at Caroline var halvsøster til de øvrige piger. Det har ikke været muligt at finde frem til arkivalier, der belyser dette forhold.
61. Københavns Brandforsikrings Vurderingsforretninger, Klædebo kvarter 38-41. Landsarkivet, København.
62. Politiets Copibøger, Landsarkivet for Sjælland m. v. Den omtalte oplæsning af »Bonefacius Skæret« blev arrangeret af en 31-årig arbejdsmand, Ludvig Frederiksen, der boede i Mikkalbryggersgade.
63. Frederiksberg Birks Skifteret.
64. Politiets Copibøger, Landsarkivet for Sjælland m. v.
65. Politiets Copibøger, Landsarkivet for Sjælland m. v.
66. Politiets Copibøger, Landsarkivet for Sjælland m. v.

DEN RUSSISKE KIRKE I BREDGADE

AF ANNE MYSCHEZKY

1. *Historie.* Siden 1741 har der, med undtagelse af en periode på 50 år fra 1747–97, eksisteret en såkaldt transportabel russisk kirke i Danmark. Kirken kaldtes således, fordi den var knyttet til den russiske gesandt og skulle følge ham fra land til land. Kirken, som Den Hellige Synode i 1741¹ havde givet gesandten lov til at tage med sig på sine rejser, bestod af: en præst, en kantor, en transportabel kirke (alterbord og rejseikoner) samt bøger til brug ved gudstjenesten. At den tidligste russiske kirke i Danmark var transportabel i mere end én forstand ses deraf, at kirken i årene 1797–1852 havde til huse i mange forskellige lokaler i København, dels i præstens bolig, dels i gesandstens. Når kirken har eksisteret så længe i Danmark uden at få et fast tilholdssted, skyldes det, at behovet herfor har været meget lille. I de første ca. 150 år talte menigheden ikke meget mere end 5 personer, nemlig de til gesandtskabet hørende.²

Den første og egentlige kontakt mellem Danmark og den russisk-ortodokse kirke opstod, da kejserinde Dagmar (dansk prinsesse, født 1847 død 1928) i året 1866 blev gift med den senere russiske zar Aleksander III, og det var således først da prinsesse Maria Feodorovna, som hun blev kaldt i Rusland, og tronfølgeren kom på besøg i Danmark og blev bekendt med de elendige forhold under hvilke gudstjenesterne blev forrettet, at gesandten ønskede om større støtte til gavn for kirken for alvor vandt gehør. Dette medførte i første omgang, at den russiske stat lejede nogle lokaler i Laksegade 2 i to gange ti år fra 1852–73, og øgede vedligeholdelsessummen. I 1873 lejede den russiske stat nogle nye lokaler i St. Kongensgade 45, det såkaldte Russiske Palæ, der foruden kirkerummet også gav plads for præste- og kantorboliger. Her holdt kirken til indtil den af kejserinde Dagmar længe ønskede virkelige russiske kirkebygning blev en realitet i 1883.³

Den russisk-ortodokse kirkes lære har i modsætning til den romersk-katolske kirkes intet naturligt tilhørsforhold til Danmark, hvorfor den også først blev anerkendt som trossamfund i 1915, da behovet var i

stærk stigning på grund af en stigende emigration fra Rusland. Bag ansøgningen om anerkendelsen stod hele menigheden.⁴ Ministeriet erklærede sig indforstået hermed og anerkendte ligeledes Ivan Ščelkunov som præst ved kirken, » . . . under forudsætning af, at han til ministeriet afgiver et skriftligt løfte på ære og samvitighed om, at han vil holde sig den danske lovgivning og den danske regerings anordninger og befalinger efterrettelig såvel i almindelighed som særlig med hensyn til den borgerlige side af de af ham foretagne kirkelige handlinger m. v. således at han for opfyldelsen af denne forpligtigelse skal være ansvarlig efter den danske lovgivning og for de almindelige kongelige domstole.«⁵ Anerkendelsen betød, at præsten, der nu fik status af dansk civilembudsmand, fik mandat til at døbe, vie og begrave tilhængere af den russisk-ortodokse kirke med retsvirkning efter dansk lovgivning. Samtidig med anerkendelsen forlangte den danske stat, at » . . . præsten samt menighedens andre repræsentanter bortset fra gesandten (der godt kunne tilhøre en anden tro) indtil videre erklærer sig for ansvarlige for kirkebøgernes førelse m. v.«⁶

Kirkebøgerne skulle fra nu af føres på de af ministeriet befalede skemaer og autoriseres af Københavns Magistrat. De skulle føres i to eksemplarer, således at hovedeksemplaret blev ført af præsten på dansk og kontraeksemplaret af en af kirkens forstanderstab. Sidstnævnte eksemplar kunne dog føres på russisk. Såvel præsten som kontrolløren var ansvarlige over for den danske lovgivning. De meget sparsomme oplysninger om menigheden i den russiske kirke skyldes hovedsageligt, at de russiske præster før Ivan Ščelkunov, d.v.s. før anerkendelsen som trossamfund i Danmark, ikke var bekendt med og vant til at føre kirkebøger (menighedsprotokoller). De russiske præster efter Ščelkunov har ligeledes forsømt dette krav, hvorfor man faktisk i dag ikke nøjagtig ved hvor mange personer menigheden bestod af. Det eneste man kan støtte sig til er Danmarks statistiske oversigt over tilhængere af den russisk-ortodokse kirke i Danmark. (Se bilag). Præsternes manglende dansk kundskaber har nok en stor del af skylden for kirkebøgernes tilfældige ajourføring.

2. *Kirken.* Den russiske kirke i København er helliget Aleksander Nevskij, der er Ruslands nationalhelt og helgen. Han er født 1219 i Vladimir, som søn af storfyrst Jaroslav II af Novgorod. Aleksander

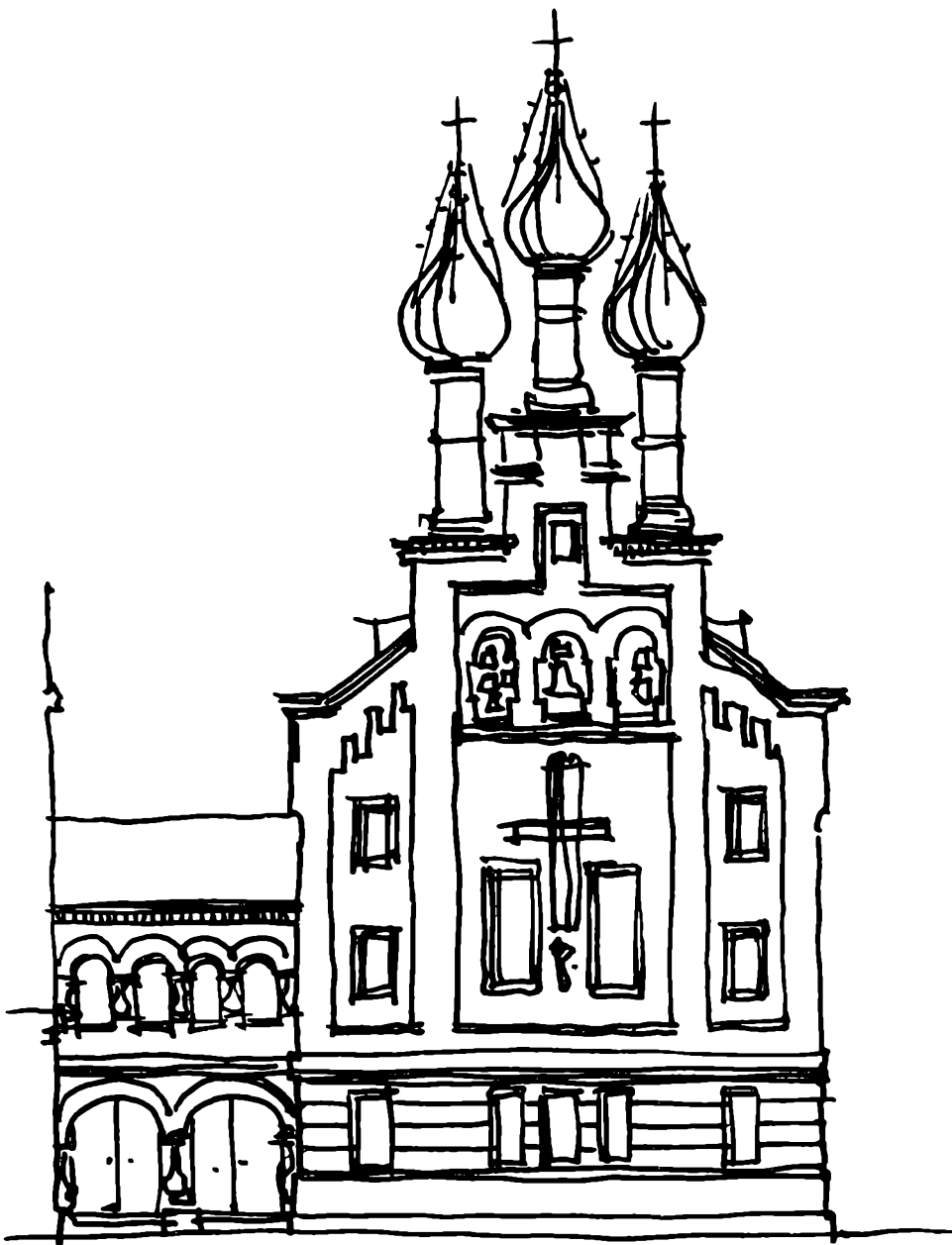
Nevskij er især berømt for slaget ved Nevaen imod svenskerne. Han blev kanoniseret og hans legeme ført til Aleksander Nevskij klosteret i St. Petersborg, hvor kisten står den dag i dag.

Omkring 1880 besluttede den russiske regering at købe en grund i København til opførelsen af den første og endnu eneste russiske kirke i Danmark.⁷ Oprindeligt var det, såvidt vides, meningen, at man ville købe den grund, hvorpå nu den engelske kirke ligger. Det var planen at bygge en frit beliggende kirke med fem kupler, én stor i midten og fire mindre i hjørnerne. Omkring kirken skulle der være en have med hus til bolig for præsten og kantoren. Der blev lavet et udkast til bygningen, som blev sendt til St. Petersborg, hvor man udskrev konkurrence blandt arkitekter. Konkurrencen blev vundet af arkitekt D. J. Grimm blandt 16 deltagere.⁸ Grimms projekt måtte imidlertid laves helt om og tilpasses den langt mindre og billigere grund i Bredgade 53, der blev købt 1881.

Det fortælles, at Aleksander III var meget utilfreds med købet af grunden i Bredgade, men den egentlige årsag til dette køb har det ikke været muligt at finde frem til. Hvorvidt det skyldtes den daværende gesandts personlige pengegæld til Tietgen, som ejede grunden eller uærlige kurerers svagheder »på den lange hullede vej fra den russiske finansminister ...«,⁹ eller måske blot det faktum, at man forpassede tiden, således at englænderne kom først, er svært at afgøre.

I juli 1881 fejrede man grundstensnedlæggelsen til kirken med en mindre ceremoni, og i september 1883 kunne man indvie kirken. Det er ikke helt klart, om indvielsen fandt sted tirsdag 6. eller fredag 9. september 1883. Den 6. september svarer til 25. august (i det 19. århundrede var forskellen på den julianske og den gregorianske kalender 12 dage) den 9. september til 28. august. Ingen af de to dage var helligdage i Rusland. Indvielsen blev foretaget af rektor for det teologiske akademi i St. Petersborg provst Janysev, assisteret af kirkens præst Volobujev og en munk fra Aleksander Nevskij klosteret. Ved indvielsen deltog såvel det russiske og det danske som det græske kongehus, samt gesandter og andre. Som et kuriosum kan nævnes, at kejseren var så utilfreds med kirkens størrelse og placering, at hans vrede fik indflydelse på hele ceremonien og på præsterne, der slet ikke kunne forrette gudstjenesten og indvielsen af alteret efter forskrifterne.¹⁰

Aleksander Nevskij kirken i Bredgade, København

Udgifterne til kirken, som dels blev betalt af den russiske stat og dels var en personlig gave fra Aleksander III var følgende:

200.000 kr. til bygningen.

60.000 kr. til grunden.

140.000 kr. til udsmykningen.¹¹

Kirken er holdt i russiske stilformer. Den er bygget af granit, røde og grå mursten med sandsten i de ornamenterede dele. Bygningen er 14 m bred, 21 m lang og 19 m høj. Den er nærmest en basilika, der i øvrigt er den typiske stil for romerske og lutherske kirker. En basilika er en langstrakt bygning, oprindelig blot en antik offentlig bygning til retspleje og børs. Den typiske russiske kirke, som er karakteristisk for byzantinske kirkerum, er centraliseret, ikke nødvendigvis kubisk, men bred og samlet. (Se tegning). Over gavlfacaden på kirken i Bredgade ses tre små tårne med forgyldte løgformede kupler, der er kronet af massive gyldne kors med nedhængende kæder. På facaden under kuplerne er en lille fordybning, hvor et billede af Aleksander Nevskij er indsat under glas. Billedet er malet af professor Bronnikov på en lavaplade. Et stykke længere nede er »klokketårnet«, som indeholder seks afstemte klokker. Det almindelige for russiske kirker er, at tårnet er adskilt fra kirken. Klokkernes samlede vægt er 640 kg, den største af dem vejer 288 kg.¹² Klokkerne bruges ikke til almindelig ringning, som vi kender det herhjemme, men til et kunstfærdigt spil, der udføres ved at kneblerne på de fastsiddende klokker bevæges af en klokker, så der fremkommer et flertonigt spil, der kan være forskelligt fra den ene højtid til den anden. Den sidste klokker i København, der mestrede denne kunst, døde i 1962.

Til højre for kirken fører en jerngitterport ind til stueetagen med funktionærbolig, og på kirkens venstre side er et trappehus, hvor en marmortrappeløber fører op til selve kirkerummet, hvis gulv er 4½ m over jorden. Stik imod enhver tradition er kirken placeret med alteret mod vest og ikke mod øst. Takket være sin beliggenhed på første etage er kirkerummet temmelig lyst, medens funktionærboligen, der midlertidigt er blevet brugt som gesandtskabskontor, er meget mørk. Langskibet har fladt kalkpudset bjælkeloft og kalkpudsede vægge, der er dekoreret med russiske og byzantinske motiver, malet af maleren Fi-

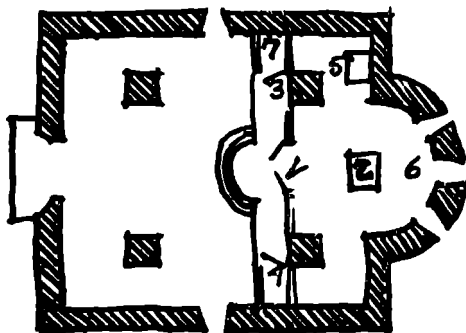
scher. Rummet er delt op af fire jernsøjler i et midtskib, som er 11 m højt, med kor og to sideskibe. Kirkegulvet, der er af marmormosaik, er delvis dækket af tæpper og har kun ganske få siddepladser til gamle og syge. Menigheden står op under gudstjenesterne, der normalt varer i omkring to timer og ved festgudstjenester helt op til fem timer.

Alterrummet og forhøjningen foran altervæggen (ikonostas) ligger tre trin højere end kirkegulvet. På platformen foran ikonostas er der længst til højre og længst til venstre plads til koret. I russiske kirker findes intet orgel, man har kun vokalmusik. Ikonostas skjuler det allerhelligste rum for menigheden, hvilket er med til at give gudstjenesten et præg af mystik. Ikonostas har tre sæt døre. Foran alterbordet i midten er en tofløjet dør, »de hellige døre« eller »de kongelige døre«. Kun gejstligheden må og kun på særlige tidspunkter under gudstjenesten gå gennem disse døre, og kun mænd har adgang til det allerhelligste rum. Den venstre dør, normalt den nordlige, tjener som udgang ved de processioner, der danner et fast led i enhver ortodoks gudstjeneste. Den højre dør, normalt den sydlige, fører ind i en slags betjeningsrum eller diakonikon, der dog indefra ikke er adskilt fra alterrummet i Aleksander Nevskij kirken. Den højre dør er ikke obligatorisk i russiske kirker.

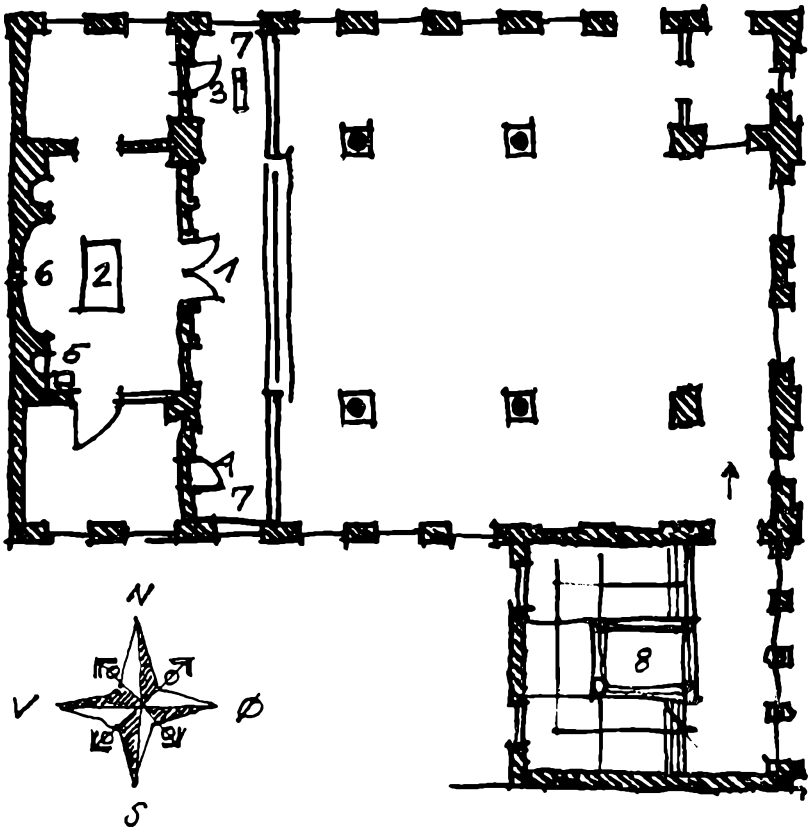
Ikonostasen er skåret ud i amerikansk nøddetræ af den petersborgske fabrikant Schrøder og er rigt udstyret med billedskærerarbejder og helgenbilleder. Malerierne på ikonostas er alle udført af professor Bronnikov.¹³ Som det er skik i alle russiske kirker er motivet på »de kongelige døre« Maria bebudelse, med Jomfru Maria på venstre side og ærkeenglen på højre. Derunder ses de fire evangelister. Helgenansigterne er karakteristiske ved at være naturalistiske i stilen, således at de fremtræder som smukke menneskelige ansigter. Midt i alterrummet, bag den tofløjede dør, står alterbordet, hvoraf russiske kirker normalt kun har et. Alterbordet, som er af træ, er helt dækket af klæde, der symboliserer Kristi ligklæde (nederst) og Kristi herligheds-kåbe (øverst). Bag alteret ses et kors og en syvarmet lystestage foran et billede af Kristus. I alterrummet står foruden alterbordet et offerbord til venstre i rummet. Her står de hellige kar: bægeret til vin og bakken på fod til brød. Både bæger og bakke er dækket af brodede duge. Under højmessen flytter præsten karrerne hen på alterbordet, hvor de dækkes af et andet klæde, som præsten har over den

ene skulder, før han lægger det over karrerne på alterbordet. Her står desuden altid et lille sølvskrin med et stykke indviet brød, der er dypet i indviet vin til brug ved pludselig altersøgning i tilfælde af sygdom og død. I alterrummet findes de røgelseskar, som præsten flittigt benytter ved alle gudstjenester.

Kirken er som andre russiske kirker rigt udstyret med malerier og ikoner, foruden de allerede omtalte på ikonostas. På bagvæggen i alterrummet ses »Kristus stiller stormen« af professor Bronnikov. På væggen til højre (set fra indgangen) findes »Kristi vandring på bølgene« af maleren Bogoljubov. Af andre malerier kan blandt andet nævnes kunstneren Kramskojs to vægmalerier, hvoraf det ene forestiller Aleksander Nevskij og hans mænd i bøn i Sofija katedralen i Novgorod før slaget ved Neva. Det andet forestiller Aleksander Nevskij, der afslutter sin verdslige løbebane ved at modtage bodsskjorte i Feodorov klosteret.¹⁴ Til højre på platformen foran ikonostas er udstillet en ikon, der viser Kristus i graven. Ikonen består af et tykt broderet klæde med et ansigt, der er malet på træ. Det særlige ved netop denne ikon er, at den kun tages i brug langfredag, hvor den flyttes hen på alterbordet for siden at blive anbragt midt i kirken. Her ligger den til påskenat. Ikonen ligger på tværs i rummet, men i øvrigt på samme sted som kister ved begravelser, disse står blot på langs i kirkerummet. Foran de vigtigste ikoner i kirken er anbragt olielamper eller store lysestager med holdere til vokslys. Lysene skal være af voks, da Det Nye Testamente ikke anerkender animalske ofre.

Plan af traditionel russisk kirke (ikke i mål)

Plan af Aleksander Nevskij kirken. Mål: 1:200

1. Kongeport	5. Offerbord
2. Alterbord	6. Gornee Mesto
3. Nordlige dør	7. Plads til kor
4. Sydlige dør	8. Trappehus

Kirkens indre. Foto H. Røpke

I loftet hænger en stor forgyldt bronzelysekrone, en gave fra Aleksander III. Når en troende kommer ind i kirken, kysser han de udstillede ikoner samtidig med, at han gør korsets tegn fra højre til venstre i modsætning til de troende i den romersk-katolske kirke, som slår korsets tegn fra venstre til højre.¹⁵ Hvis det er tiltrængt, sættes nye vokslys i stagerne. I russiske kirker findes ikke vievandskar, som vi kender det fra romersk-katolske kirker. Døbefonden, der er stor fordi børnene (og voksne) dyppes helt i vand ved dåben, har ingen bestemt plads i russiske kirker. I Aleksander Nevskij kirken står den i dag til højre i rummet foran platformen med ikonostas.

Indtil oktoberrevolutionen 1917 blev alle udgifter til vedligeholdelse af kirken, løn til præst og kontor samt til det danske kor, der dog sang på russisk, afholdt af den russiske stat. Efter 1917 overtog menigheden selv alle udgifter helt uden faste tilskud. Fra personlig kilde vides, at salget af vokslys og indsamlinger under gudstjenesterne

udgør størstedelen af kirkens indkomst. I årene lige efter revolutionen modtog kirken desuden en del penge fra rige russere i udlandet og fra danskere, der ønskede at støtte kirken. Man har yderligere i mange år lejet lokaler i stueetagen ud til forretningsbrug.

3. *Præster.* Indenfor den russiske kirke opererer man med tre forskellige titler på personer, der alle spiller en vigtig rolle i kirkelivet: Diakon, præst og biskop. Diakonen skal supplere præsten under gudstjenesten, men kan ikke alene forrette gudstjeneste. Præsten tilhører enten det hvide præsteskab eller det sorte. Det hvide præsteskab omfatter de almindelige præster, der skal være gifte, og som ikke har aflagt munkeløfte. Det sorte præsteskab er munke, som altid er ugifte. Både »hvide« og »sorte« præster kan holde gudstjeneste, men ikke som biskopperne indvie præster. Biskoppen skal være ugift og rekrutteres derfor fra det sorte præsteskab eller blandt »hvide« enkemænd. (En præst, der er blevet enkemand, må ikke gifte sig igen, men kan afgive munkeløfte). Biskopperne kan få tildelt ærestitlerne ærkebiskop eller metropolit og kan desuden ophøjes til patriark.

Vigtige personer ved gudstjenester i en russisk kirke er, foruden de allerede nævnte, kirketjenere, der hjælper diakoner og præster under gudstjenesterne. Den mest uundværlige blandt disse er oplæseren, der læser epistler og udvalgte stykker af Det gamle Testamente. Præster og biskopper har skæg. Deres dragt, når de ikke forretter gudstjeneste, er en hellang løs kjole af mørkt stof. Over kjolen bærer de et kors i en kæde og biskopperne desuden en medaljon med et billede af Jomfru Maria. Alle ortodokse russere bærer et lille kors om halsen under tøjet.

Før 1917 var alle præster ved Aleksander Nevskij kirken i deres egenskab af gesandtskabspræster russiske statsborgere. Efter 1917 måtte de søge om opholds- og arbejdstilladelse hos den danske stat. Det er meget lidt man ved i dag om de præster, der har været ansat ved kirken i Bredgade. Så vidt vides, er der ikke skrevet noget om nogen af dem med undtagelse af Ivan Ščelkunov, der har skrevet en bog om kirken og om sig selv. Den første præst ved Aleksander Nevskij kirken hed Nikolaj Volobujev. Han var legationspræst og havde været tilknyttet kirken siden 1866. Det fortælles, at Volobujev var en meget afholdt præst, men at han ikke faldt til i Danmark og aldrig

fik lært sig det danske sprog. Volobujev døde i 1894, samme år som zar Aleksander III og i følge Ščelkunov endda i sorg over zarens alvorlige sygdom og død. Aleksander III døde 1. november 1894. Kirken manglede nu en præst til at holde mindegudstjeneste over zaren og til at begrave Volobujev. Der blev sendt en præst fra Wiesbaden, der dengang havde to russiske kirker. Om det var Aleksander Nevskij kirkens senere provst Siletzky fremgår ikke af Ščelkunovs bog. Det vides, at Siletzky besad præsteembedet indtil sin død i 1911, og at han nåede at lære sig så godt dansk, at han oversatte den ortodokse katolske kirkes katekismus fra russisk til dansk. Bogen udkom på C. E. Gads forlag i 1908. Siletzky's efterfølger blev Ivan Ščelkunov, der var født i Danmark af russiske forældre 2. januar 1870. Ščelkunov fungerede som præst ved den russiske kirke indtil han i 1918 faldt i unåde hos menigheden på grund af påstået sovjetvenlighed. Det er imidlertid hans fortjeneste, at den russiske kirke blev anerkendt som trossamfund i Danmark af den danske konge i 1915.

Den 4. juni 1918 indsendte den samlede menighed til udenrigsministeriet en ansøgning om afskedigelse af Ivan Ščelkunov.¹⁶ Præsten, der nu var suspenderet fra kirken, ville ikke uden videre acceptere sin afsked og søgte derfor om bistand hos metropoliten af St. Petersborg, der dengang endnu havde de russiske kirker i Europa under sin jurisdiktion. Metropoliten kom ikke Ščelkunov til undsætning. Denne gav imidlertid ikke op. I et brev til kirkeministeriet 16. april 1919 skriver han: »... ingen kan i følge russiske retsregler være befuldmægtiget i mit sted, før jeg er afskediget eller suspenderet på ret vis, d.e. af metropoliten af St. Petersborg, der for øvrigt kun kan forflytte mig eller afskedige mig efter mit eget ønske eller efter forudgående retskendelse – alt i henhold til den af den russiske kirkeforsamling vedtagne og fra april 1918 gældende menighedslov«¹⁷.

Ščelkunov ville i lang tid ikke udlevere de kirkebøger og det kirkegods, som han lå inde med, og som man havde brug for i kirken, hvor man ønskede at ansætte en ny præst så snart som muligt. Kirkebøger og kirkegods blev efter lange forhandlinger først udleveret i 1920, da Ščelkunov personligt opgav sin stilling som præst ved den russiske kirke for at varetage en stilling som adjunkt ved Rønne statsskole. Det kom altså ikke til domfældelse i denne sag og ministeriet imødekom Ščelkunovs ønske om at træde tilbage i oktober 1920.

I den tid hvor Ščelkunov var suspenderet fra kirken, lånte man præster fra andre landes russiske kirker, når det var påkrævet. For eksempel fik man en russisk præst fra Stockholm (provst Rumiancev) til at forrette mindegudstjenesten i anledning af zar Nikolaj II's død i 1918. Zarens mor, enkekejserinde Dagmar, var ikke til stede ved mindehøjtideligheden, og det fortælles, at hun indtil sin død i 1928 nægtede at tale om sin søns død, hun sagde altid blot: »lad være at forøge min sorg«.

Ščelkunovs efterfølger i embedet blev en russisk munkepræst fra London, abbed Antonij Koribut-Đaskevič, der var blevet anbefalet af den russiske ambassade i London. Abbed Antonij fungerede som præst fra februar 1919. Han var født 21. februar 1860 og præsteviet 21. januar 1896. Antonij blev udnævnt af ærkebiskop Eulogius, der dengang var overhoved for de russiske kirker i Vesteuropa og bosiddende i Paris. Den 27. juli 1919 accepterede det danske kirkeministerium Antonijs udnævnelse.¹⁸ Den nyudnævnte præst fik opholds- og arbejdstilladelse så længe han arbejdede i Danmark, men han blev ikke dansk statsborger. I november 1921 rejste han til Alaska, hvor han var blevet udnævnt til biskop. Antonijs efterfølger blev en gift præst fra Frankrig, Nikolas Popoff, der ligeledes blev udnævnt af ærkebiskop Eulogius. Popoff var født 11. marts 1873. Den 4. februar 1922 anerkendte den danske konge ham som præst ved den russiske kirke på betingelse af, at han afgav de samme løfter, som Ivan Ščelkunov i sin tid var blevet afkrævet. På grund af de sparsomme oplysninger om præsterne ved den russiske kirke, skal her kun nævnes, at der siden Popoff har været ansat tre præster af kortere eller længere varighed. Den mest betydelige var provst Leonid Koltšeff, der havde en fortid som hofpræst på Krim og i Danmark var enkekejserinde Dagsmars kapellan. Kirkens nuværende præst Aleksej Cipurdejev har været tilknyttet kirken siden 1945.

4. *Menigheden*. I de godt 200 år, hvor den russiske kirke i Rusland blev styret af staten og det gejstlige regulativ, blev en kollektiv ledelse af kirken ikke praktiseret. Begrebet menighedsforsamling eksisterede ikke. Menighedens eneste regulære forpligtelse var, at den skulle vælge en kirkeværge. Hvordan dette foregik vides ikke nøjagtigt. Der eksisterede ingen regel for hvor længe han måtte sidde. På grund af den politiske uro i Rusland i årene op til revolutionen i 1917, og på

grund af stigende uro og splittelse indenfor kirken steg behovet for en organiseret menighed. I forbindelse med genindførelsen af patriarkatet i Rusland, blev der i 1918 udarbejdet en menighedsstatut, hvis organisationsprincip var, at man skulle have en aktiv menighed, der skulle stå under ledelse af gejstligheden. Det vil sige under en biskop og i sidste instans under patriarken. Statutten blev accepteret på en alrussisk kirkeforsamling 7. april 1918 og gjaldt alle russiske kirker i og udenfor Rusland. Meningen med statutten, som reelt genoprettede patriarkatet i Rusland, kan indirekte have været et forsøg på at samle de troende imod bolsjevikstyret, mens det udadtil blot var opfyldelsen af ønsket om at gøre kirken fri af staten.¹⁹

Af statutten fremgår det, at menighedsrådet ikke er en gejstlig myndighed. Dets opgaver er af en ren materiel karakter, som for eksempel at sørge for kirkens vedligeholdelse samt holde styr på kirkens økonomi. Statutten indeholder desuden retningslinier for personers optagelse som medlemmer af rådet, bestemmelser med hensyn til valg af kirkeværge og sekretær samt præstens pligter og beføjelser inden for menighedsarbejdet. Præstens stilling som født formand for menighedsrådet har i tidernes løb medført store vanskeligheder for den russiske kirke i København. Det er jævnlig kommet til stridigheder mellem præst og menighed. Menighedsrådet blev af biskoppen i Paris erklæret opløst for godt ti år siden, hvor en del af menigheden ønskede den nuværende præst forflyttet til en anden russisk kirke, da man var utilfreds med hans personlige såvel som arbejdsmæssige dispositioner og kvalifikationer. Siden den tid har menigheden været delt i to lejre, som anerkender henholdsvis biskoppen i Paris og biskoppen i New York, subsidiært biskoppen i Hamburg. Selvom menighedsrådet ikke eksisterer juridisk, kæmper repræsentanterne for de to lejre stadig om retten til kirken og søger at løse problemet med bistand fra danske jurister.

5. *Kirkens sociale funktion.* Den russiske kirke i København har specielt i årene 1917–23 haft meget stor betydning som samlingssted og kontaktcenter for russiske flygtninge og emigranter. På grund af de store politiske omvæltninger i Rusland, der fik mange russere til at forlade landet, blev der omkring 1917 skabt et stort behov for at være blandt ligestillede. Mange havde hjælp behov i retning af trøst, penge og midler af materiel og åndelig art, for at kunne leve videre

i et fremmed land. Russere i Danmark og det øvrige Europa (specielt Paris) etablerede kontakt til hinanden, blandt andet i form af korrespondance og foreningsarbejde af kulturelt og socialt indhold.

De russere, der bosatte sig i Danmark, har ikke efterladt sig noget skriftligt dokument om livet i eksil. De boede ikke i kolonier og havde ikke egne skoler eller forretninger, som det er tilfældet i Paris endnu i dag. De ernærede sig ved helt forskellige erhverv. Nogle blev beskæftiget som chauffører, andre tjente penge ved at binde bøger ind, ved at undervise i sprog og andre drev småhandel. Enkelte blev ansat som kontorfunktionærer i de dengang eksisterende russiske reassurance-selskaber *Rossia* og *Salamandra*. Et fåtal klarede sig med almisser fra *Velgørenhedsselskabet*. Det russiske *velgørenhedsselskab* i Danmark, der blev stiftet 1918–19 på initiativ af herboende russiske emigranter, er den mest omtalte og bedst organiserede emigrantforening her. Selskabet var i aktivitet til op i 40'erne. Dets formål var at formidle lægehjælp, økonomisk støtte samt hjælp til arbejdsanvisning for russiske statsborgere og emigranter i Danmark. Selskabets medlemmer var både russere og danskere. Medlemmerne var enten aktive eller æresmedlemmer. De blev valgt af en bestyrelse efter anbefaling af to personer. Alle aktive medlemmer betalte årskontingent, hvis størrelse blev fastsat en gang årligt af bestyrelsen og godkendt af generalforsamlingen. *Velgørenhedsselskabets* bestyrelse skulle bestå af mindst syv medlemmer. Man arbejdede uden løn. Dog fik forretningsføreren, der oftest var en russer, løn for sit arbejde. De midler selskabet havde til rådighed, blev dels skaffet ved medlemskontingenter dels ved frivillige bidrag, samt ved hvad man måtte tjene på bazarer, koncerter, udstillinger, foredrag og fester, som selskabet arrangerede. Det vides, at flere store finansfolk, der havde tilgodehavender i Vesten, en tid var gode bidragydere. Bazarerne blev afholdt jævnlig indtil 2. verdenskrig. Efter krigen har der kun været arrangeret ganske få. På bazarerne blev der solgt malede og udskårne træting samt tekstiler. Sælgerne fik selv det meste af fortjenesten. Resten gik til selskabet. Bazarerne blev hvert år afsluttet af to danseaftener, hvis overskud gik til selskabet. Der har været afholdt bazarer både på *Palads hotel*, *hotel Phønix* og i *Odd Fellow palæet*.

I 1918 stiftede en gruppe russiske emigranter »*Det Russiske Selskab*«. Denne forening byggede udelukkende på kulturel og selskabelig

aktivitet. Man arrangerede musikaftener, foredrag om litteratur (spezielt russiske klassikere) og koncerter. Selskabets præsident var en overgang general Kalisevskij, der var kommet for at inspicere lejre for russiske krigsfanger fra Tyskland. Kalisevskij blev i Danmark som emigrant. Til finansiering af selskabet indkrævede man entré, alle var velkomne, men kun russere kunne sidde i bestyrelsen. Omkring 1940 blev selskabet opløst.

En kort overgang figurerede ligeledes en russisk officersforening, som havde sin centralstyrelse i Paris. Hertugen af Mecklenburg var en tid formand for foreningen. Øverste chef var storfyrst Nikolaj Nikolajevič, der havde været øverstkommanderende under 1. verdenskrig i Rusland indtil 1915. Af herboende aktive medlemmer af foreningen kan nævnes militærattache Sergej Potozki og senator Basil van der Vliet, hvis hustruer begge var aktive inden for velgørenhedsselskabet.

Til kirken hører den dag i dag et bibliotek, som er tilgængeligt for alle. Det rummer omkring 4.500 værker, der enten er givet som gaver eller indkøbt for bibliotekets penge. Der findes især klassisk russisk litteratur samt russiske bøger, der er udkommet i Vesten. Bibliotekaren, som er russer, arbejder gratis. Biblioteket, der ligger i en del af funktionærboligen, har eksisteret siden engang i 20'erne.

Det falder naturligt at spørge om kirken i Danmark var initiativtager til alle disse aktiviteter, og svaret er nej. Begrundelsen er svær at give til fulde, men fænomenet skyldes måske for Danmarks vedkommende det faktum, at der blandt de russiske præster, der hidtil har været ansat ved kirken, aldrig har været nogen, der har været i stand til, eller som har haft lyst og styrke til at integrere sig i det danske samfund, samt det, at der ikke er nogen tradition i kirken for kulturel og social virksomhed. Men kirken har dannet rammen om mange af aktiviteterne, idet alle møder blev afholdt i kirkens stueetage forsåvidt der var plads. Kirken var, og er, desuden det sted hvor russerne mødes.

BILAG

Det græsk-katolske trossamfund i Danmark 1901-1921

	1901	1911	1921*)
København m. Sundbyerne	69	130	204
Frederiksberg	3	5	
Øvrige købstæder og handelspladser	3	10	49
Landdistrikterne	31	111	282
Mænd	66	151	237
Kvinder	40	105	298
I alt	106	256	535

*) Geografiske områder for 1921 ændret i forhold til 1901 og 1911

Kilder: Statistisk Årbog 1910, 1912, 1923, tabellerne 12.12.9

»Befolkningens Fordeling efter Trossamfund i Året (1901 .. 1911 .. 1921)«

Intervallerne i tid mellem de forskellige observationer betyder, at der ingen oplysninger gives i disse år.

HENVISNINGER OG NOTER.

Artiklen bygger dels på de nedenfor angivne trykte kilder dels på samtaler med nulevende russiske emigranter, der har været knyttet til kirken i Bredgade siden 1917. Den væsentligste hjælp, hvad angår oplysninger om kirken, skyldes min farfar fyrst Daniel Petrovič Myschetzky født 11. april 1891 i St. Petersborg, fra 1908-11 elev ved Det Kejserske Aleksander Lyceum i St. Petersborg, 1916 sekretær for generalprokurøren for Den Hellige Synode. A.N. Volžin, oktober 1917 udsendt af Generalstaben til Danmark med titel af hjælpemilitærattache. Han har siden da levet som emigrant i Danmark. Fra 1918 har han været aktivt medlem af menighedsrådet ved Aleksander Nevskij kirken, 1919-21 kirkeværge samme sted. Dansk indfødsret fra 1932.

1. Ivan Stchelkunoff: 50 år under gyldne kupler. København 1926 s. 10.
2. ibid. s. 12.
3. ibid. s. 267.
4. Kirkeministeriet i København, sag nr. 6515 1914-24, ark 22, 1915.
5. ibid. 9. marts 1915.
6. ibid. 2. februar 1914.

7. På Katharina II.s tid blev der indrettet en russisk kirke i Horsens i tilknytning til »horsensprinsesser-nes« hof.
8. Illustreret Tidende nr. 1138 s. 525-27, 1881.
9. 50 år under gyldne kupler s. 27.
10. ibid. s. 30.
11. Svend Thomsen: Københavns bibliografi 1-3 + supplement, København 1957-67.
12. Leonid Koltscheff: Den russisk orthodoxe Aleksander Newskij kirke i København. København 1935 s. 4.
13. ibid. s. 5.
14. ibid. s. 12.
15. I den russiske kirke slår man korsets tegn med tre fingre (treenigheden), mens man i den romersk-katolske kirke bruger alle fem fingre på højre hånd.
16. Kirkeministeriets sag nr. 122 1918.
17. ibid. april 1919
18. ibid, nr. 58336.
19. Arne Bugge: Moskva - Det tredje Rom. København 1970 s. 57

ERINDRINGER II

AF HENRY STJERNQVIST

Meget tidligt fik jeg interesse for politik. Jeg husker fra folketingsvalget i 1906, at vi stod foran »Aftenbladet«s lokaler på en første sal i Landemærket helt oppe ved Købmagergade. I vinduerne blev der hængt plakater op, hvorpå man efterhånden som resultaterne indløb skrev dem med tuschmaling. Jeg blev meget fortørnet, fordi mine forældre tog hjem allerede kl. 2 om morgenen. Jeg var nemlig meget spændt på det sidste resultat fra Frederiksberg 2. kreds. Ville socialdemokraten K. M. Klausen nå de 4.000 stemmer? Det gjorde han, viste det sig næste dag.

Alle resultaterne af valgene i 1909 og 1910 indførte jeg i en lille lommebog ved hjælp af et lille håndtrykkeri, som jeg havde fået i julegave, og jeg udregnede den procentvise fordeling for hver kreds. Der var ganske vist ikke så mange partier (kandidater) som nu, men til gengæld havde jeg ingen mekaniske hjælpemidler.

Denne min interesse for politik blev utvivlsomt inspireret af, at mine forældre altid tog mig med, når de gik til møder. Jeg var jo enebarn. Det var dog ikke alene politiske møder, som vi overværede, men også møder af anden karakter, f. eks. religiøse vækkelsesmøder. Jeg husker således et i dansesalonen Fønix i Valkendorffsgade, hvor pastor Møllerup og provst Fenger talte. Sidstnævnte husker jeg også fra senere år, hvor han på en medbragt lille talerstol forkyndte evangeliet i Kongens Have. Jeg mindes ham som en lille, ilter person med en skæv mund, der ligesom vrængede ordene ud.

Fra en lidt senere tid husker jeg et diskussionsmøde i Bethesda om kirken og socialismen, eller var det arbejderne? Deltagerne var pastor Sadolin og den opgående stjerne inden for socialdemokratiet, den kun 19-årige Marinus Kristensen. Denne var en oratorisk begavelse, og tilhørernes store flertal var så afgjort på hans side. Men jeg syntes allerede dengang, at han kom noget billigt til sine argumenter. Han steg hurtigt i graderne, blev politisk medarbejder ved »Socialdemokraten« – skrive kunne han jo også – og Borgbjerg blev hans læremester. Da Borgbjerg i 1924 blev minister, overtog Marinus pladsen som chefre-

daktør, og det var vist ikke med begejstring, at han i 1926 måtte overlade stolen til Borgbjerg efter valget, som havde ført til ministeriet Staunings fald. Døden i 1928 skåned ham dog for videre ærgrelser. Marinus kunne tale med en dybt overbevisende stemme, som dog undertiden kunne virke noget påtaget. Som debattør, mundtlig såvel som skriftlig, var han uforlignelig, sarkastisk, ironisk, men ofte noget letkøbt.

Fra de tidligste år oplevede jeg de tre store talere inden for socialdemokratiet: F. J. Borgbjerg, Peter Sabroe og A. C. Meyer.

Men ingen over og ingen på siden af Borgbjerg som dansk folketaaler. Begejstring, sarkasme, voldsom forargelse, mild poesi, hele skalaen af følelser mestrede Borgbjerg, udtrykt i det smukkeste danske sprog og med en stemmeføring fra det næsten hviskende til det tordnende, altid melodisk som den skønneste musik. Sådan virkede Borgbjerg på mig, lige fra jeg hørte ham for første gang – har jeg været 5–6 år – til han gik bort i 1936. Og sådan virkede han på alle.

Hans udseende prægedes af det store, tvedelte brune skæg, hvis længde dog varierede fra tid til anden. Om grundene dertil gisnedes der. Hans røde blisede næse var i sig selv grim, men store talende øjne, der kunne forvandles til smalle, smilende sprækker, gav udtryk for ånd, og så glemte man næsen.

Borgbjerg talte med hele kroppen. Armene gestikulerede voldsomt, og han kunne læne sig langt ud over talerstolen, så man var bange for, at han skulle tabe balancen. Og med benene stampede han, for at give ordene eftertryk. Nogle skumlede om, at han blot efterlignede franskmændene, især Jaurès, men uanset om han har taget noget ved lære af denne, er det ubestrideligt, at han var en oratorisk naturbegavelse.

Borgbjerg havde i 1898 overtaget den navnkundige 5. kreds efter P. Holm, der som den første socialdemokrat, sammen med Chr. Hørdum, i 1884 blev valgt ind i folketinget. Med byens voldsomme udvikling var 5. kreds efterhånden blevet en kæmpekreds, og ved valgreformene i 1895 blev den derfor delt i en række mindre kredse. Fra at være bombesikker for socialdemokratiet blev den derfor noget i retning af en kampkreds, og Højre satte derfor topfolk op mod Borgbjerg ved de følgende valg. Jeg mindes vælgermøderne i 1909 og 1910 i Kongens Have, hvor der blev talt fra den store musiktribune.

Højre havde opstillet overretssagfører Poul Rasmusen – med eet s – og folk tog det nærmest humoristisk, når han forklarede, at hans navn udtaltes *Rasmusen*, med tryk på mus. Det var dengang mere sædvanligt end nu, at man som led i argumentationen fortalte, hvad modstanderen tidligere måtte have sagt og skrevet. Måske benyttede Poul Rasmusen sig mere heraf end andre, jeg er dog ikke sikker herpå, men der gik i hvert fald ikke lang tid, før forsamlingen reagerede på P. R.s udsagn om, at »han sagde« med råbet »Hvad sagde han?«. Det blev der megen munterhed af, hvergang det skete, og det skete tit, men Poul Rasmusen tog det altid med et smil og havde et kvikt svar parat. I det hele taget havde man indtryk af, at han var glad for afbrydelser for, som onde tunger påstod, at komme væk fra den saglige debat. Poul Rasmusen kom jo ikke ind i folketinget ved disse valg, men det lykkedes for ham senere at komme ind i landstinget, og ved de afsluttende forhandlinger, der førte til den nye grundlov af 1915, spillede han en betydelig rolle.

Ved disse vælgermøder udfoldede Borgbjerg sine evner som politisk-taktisk debattør, og han nød ganske øjensynligt skuespillet, sikkert også at det store flertal af forsamlingen var på hans side.

Nogle år senere oplevede jeg Borgbjerg i folketinget, hvor der i 1916 var store debatter om salget af de dansk-vestindiske øer. Dengang havde rigsdagen endnu til huse i Bredgade, dér hvor Østre landsret har lokaler, og hvortil rigsdagen var flyttet hen efter Christiansborgs brand i 1884. Jeg overværede forhandlingerne fra tilhørerpladserne øverst på galleriet.

Uanset at venstregeringen i 1902 havde foreslået et sådant salg, der dog ikke blev gennemført, da højre mobiliserede en 99 årig landstingsmand, hvorved stemmerne var kommet til at stå lige, så gik nu ikke alene højre, men også venstre imod salget. Diskussionen i folketinget kom dog næsten udelukkende til at dreje sig om det etiske spørgsmål, om en minister måtte lyve – eller for at bruge et pænere udtryk: fremsætte et urigtigt dementi. Dette havde nemlig både den daværende udenrigsminister Erik Scavenius og finansministeren Edvard Brandes gjort, idet de over for pressen havde benægtet, at der med USA foregik forhandlinger om salget af øerne. Om dette etiske problem gik forhandlingerne altså højt i folketinget, og Borgbjerg var meget aggressiv i sin polemik mod oppositionen. Han tog stabler af

litteratur med på talerstolen og citerede bl. a. udtalelser af professorer i teologi og filosofi. Dette gjorde dog intet indtryk på bl. a. I. C. Christensen, som vist henholdt sig til sin degnetro. For øvrigt fik jeg allerede ved den lejlighed indtryk af, at Borgbjerg overspillede sine kort, hvad han jo også gjorde ved andre lejligheder.

Efter krigen kom påskekrisen i 1920, hvor Borgbjerg med voldsomhed kastede sig ind i hændelsesforløbet. Han proklamerede generalstrejke i »Socialdemokraten«, uden at have søgt eller fået dækning i de kompetente forsamlinger, og på et massemøde i fælledparken arbejdede han sig i ekstase op til at udråbe republikken, dvs. hvis og såfremt. Stor begejstring i forsamlingen, men det virkede noget afsværende, da den sindige Århus-landstingsmand Harald Jensen mere

Borgbjerg som Alfred Schmidt gengav ham i Blæksprutten, teksten lyder: Højbro-teatrets Indvielse: Borgbjerg taler for den stumme Kunst

spagfærdigt sagde, at hvis Kongen havde spurgt ham til råds, ville han have sagt: »Deres Majestæt. De har trådt i spinaten«. Det blev jo Majestættens erkendelse heraf i forbindelse med Harald Jensensk-prægede overvejelser, der fik det hele til at glide.

Borgbjerg var givet bedst over for de store forsamlinger, men han undslog sig ikke for at deltage i møder i små lokaler. Det skete ikke sjældent i Karl Marx klubben, der på den tid var centrum for en kritisk venstreorienteret opposition mod partiets ledelse. Normalt varede møderne til kl. 12 (24), og som timerne gik, kunne Borgbjerg komme mere og mere i defensiven. Men når han så ved 11-tiden tog sit lommeur op af vesten og med et affabelt smil erklærede, at nu måtte han desværre op på bladets redaktion, var der ikke andet for end at tage det til efterretning, selv om man jo havde lov at tænke sit.

Ved et andet møde i klubben, først i tyverne, havde den 16-17 årige Ib Kolbjørn haft ordet, og jeg husker, at Borgbjerg lænede sig hen til en sidemand og hviskede: »Han vil blive til noget«. Og deri fik han jo ret.

Kun ved en enkelt lejlighed kom jeg i personlig kontakt med Borgbjerg. Det var valgnatten 1929, hvor jeg, i lighed med tidligere, var på »Socialdemokraten« for at lave prognoser og udregne det endelige resultat. Borgbjerg kom jævnlige ind til mig og blev så løbende orienteret om, hvorledes udsigterne tegnede sig. Jeg havde slutresultatet kl. 2 om morgenen, og Borgbjerg rasede over, at indenrigsministeriet endnu ikke var kommet med det officielle resultat. Det kom først kl. 4. Jeg skylder dog at tilføje, at det ikke ved senere lejligheder lykkedes mig at være så heldig.

Selv om Borgbjerg utvivlsomt nød at være minister, lå hans evner dog ikke på det administrative felt. Det fortælles, at da han var blevet socialminister i 1924, spurgte han departementschefen, den højtbegavede Henrik Vedel, hvornår han mødte i ministeriet, hvortil Vedel svarede, at ministeren plejede at få referat kl. 3, og så blev der ikke talt mere om det. Samme Vedel havde i øvrigt efter eget udsagn sin største interesse ved formiddagsgerningen som ulønnet fransklærer i Fr. Barfods skole i Aabenraa. Hans undervisningsform skal have været mere fri end selv de mest avanceredes nutildags. Jeg har dette fra nogle af hans elever.

For at vende tilbage til mine drengeår: dengang var det jo ikke,

som det efterhånden er blevet, noget misliebigt for en socialdemokrat at erklære sig som socialist. Tværtimod. Ethvert møde, og ikke alene grundlovs- og førstemajmøderne, endte uvægerligt med, at taleren udråbte et Leve for socialismen. Og dette blev lige så selvfølgelig efterfulgt af et spontant råb fra forsamlingen: »Taleren leve«. Dette gjaldt for enhver taler af nogenlunde standard.

Borgbjerg lagde aldrig skjul på sin landlige oprindelse og den indstilling, den af Grundtvig inspirerede højskolebevægelse havde givet ham. Vers af Grundtvig indflettedes ofte i hans taler. Men også Bjørnstjerne Bjørnson blev tit citeret, især hans »Takt, takt, pas på takten. Den er mer end halve magten«. I dag synes disse ord at være glemt.

Bøndernes andelsbevægelse, herunder især brugsforeningerne, havde præget Borgbjerg dybt. På dette område var han faktisk en pioner med hensyn til at få arbejderbevægelsens accept af at regne med kooperationen som et ligeberettiget led sideordnet med den faglige og politiske bevægelse. Denne treenighed var et hyppigt tema i hans taler. Han så med sympati på, at visse oppositionelle kredse inden for socialdemokratiet fik afledet deres revolutionære tilbøjeligheder ved at gå ind i det praktiske arbejde med at oprette københavnske brugsforeninger i årene før 1. verdenskrig.

Borgbjerg var så udpræget internationalt indstillet, og han opflammede os til begejstring ved tanken om Europas forenede stater. De praktiske problemer husker jeg dog ikke, at han kom ind på. Han indså dem vel nok, men en agitators opgave er jo ikke at så tvivl.

I 1913 var jeg på feriekoloni ved Knudshoved, og da vi hørte, at Peter Sabroe var omkommet i forbindelse med en togulykke ved Bramminge, sænkede vi flaget på halv stang. Der var en ægte sorg blandt os drenge. At han var socialdemokrat betød ingenting, nej, det var ham Peter Sabroe med det varme hjerte over for mishandlede børn og andre, der var kommet på livets skyggeside, som vi mindedes med oprigtig sorg.

Når mine forældre sad på skrædderbordet og drøftede politik og personer, sagde far, at Borgbjerg var en fin taler, men Sabroe var, ja udtrykket husker jeg ikke præcis, men det var noget i retning af mere grov i det, og denne bedømmelse dækker forskellen mellem de to hver for sig så store talere.

Jeg mindes ikke at have hørt Sabroe holde et almindeligt, politisk foredrag. Det var altid konkrete sager, han beskæftigede sig med, sager, som han rejste i »Socialdemokraten« som journalist og fulgte op ved foredrag rundt om i landet og undertiden i folketinget. Jeg erindrer et møde i Prins Vilhelms Palæ ved Sct. Annæ Plads, ejendommen er senere overtaget af et benzinfirma. Peter Sabroe stod på scenen og talte om forholdene for de unge piger på Jægerspris, men der var flere, der fik lov til, eller i hvert fald rent faktisk gjorde det, at kravle op på scenen for at være ham nærmere. Jeg var een af dem. Sabroe var som sædvanlig meget stærk i sine udtalelser, og med sin noget ru stemme og med sin voldsomme gestikulation havde han forsamlingen med sig. Han svedte stærkt, synligt for os, der stod i nærheden af ham. Da ordet blev givet frit, slappede han af og spiste bolcher og delte med os børn.

Det var dog ikke alle i partiet, der kunne følge ham, og han har da sikkert ofte i sin ensidige kritik gjort uret over for nogle af dem, som han angreb. Men det tænkte en beundrer ikke på dengang. Det kom engang til et åbent opgør med en anden socialdemokratisk journalist, Brochmann, der på fagets vegne havde færdedes en del i Nyhavns-kvarteret og i »Socialdemokraten« havde skrevet undskyldende bl. a. om alfonserne, noget i retning af, at samfundet var medskyldig i, at de var kommet ud i uføret. Der blev arrangeret et møde i »Kæden« store sal, hvor vælgerforeningen i 7. kreds holdt til. Brochmann virkede temmelig forsagt, og Sabroe kørte frem med de store kanoner mod ham, så forsamlingen helt overgav sig. Den eneste, der ikke gjorde det, var Andrea Brochmann, gift med B., men hun gjorde egentlig ondt værre ved sin grædende afslutning, hvor hun bebrejdede forsamlingen dens holdning. Hun var allerede dengang borgerrepræsentant, og jeg traf hende senere, da jeg selv kom ind i denne forsamling, men jeg hentydede aldrig til mødet i »Kæden«.

Brochmann traf jeg mange år senere en valgnat på »Socialdemokraten«, og inden resultaterne begyndte at indløbe, fik vi en passiar, men heller ikke over for ham berørte jeg det pinlige møde i »Kæden«. Derimod fortalte jeg ham, at jeg med glæde havde læst en roman, som han, før krigen, havde skrevet. Det var dengang på mode at udsende romaner i subskription med ugentlige hefter à 16 sider og pris 6 øre pr. hefte.

»Åh, herregud«, sagde Brochmann, »jeg kunne desværre ikke skrive så hurtigt, at jeg kunne følge med i de ugentlige udsendelser, så da jeg var kommet midt i romanen, der skulle fylde 64 hefter, måtte jeg give op og bede A. C. Meyer, der jo havde en meget let pen, om at afslutte værket. Formedelst vistnok 1.000 kr.«

Sabroes sidste år blev bitre. Han lagde sig mere og mere ud med ledende folk i partiet, og han udgav nu et ugeblad »Lille Poul«, hvori han mere frit end i »Socialdemokraten« kunne føre sin personlige linje på de sociale områder. Måske var det bedst for ham, at han døde så tidligt, kun 46 år gammel.

A. C. Meyer var også en folketaler af de sjældne, men så helt anderledes end Borgbjerg og Sabroe. Udseendet var sydlandsk, staturen høj og kraftig, og der var altid noget kunstnerisk over ham. Stemmen var behagelig, måske noget affekteret, og det var ligesom hans skuespilleragtige fremtræden nærmede sig det krukede, f. eks. når han med udadvendte håndflader så ned på gulvet med dvælende blikke. Det var vist det, man kalder poseren.

Jeg oplevede ham tit, på den lille grønne plæne ved Søndermarken, i Rømersgade 22, i »Kæden« m. v. Jeg bed mærke i een udtalelse af ham: »Det er ikke nødvendigt for arbejderne at læse Karl Marx; de skal blot følge deres instinkter, så handler de i Karl Marx's ånd«. Og det turde være rigtigt.

A. C. Meyer var lyrisk begavet, og versene flød fra hans pen. Det hørte med til et besøg af ham, at han efter sit foredrag læste nogle af sine digte, men særligt husker jeg hans deklamering af Holger Drachmanns »Engelske socialister«. Den spytklat, han afleverede, når han kom til passagen, hvor arbejderen smider symbolet på sin klasse: kasketten, kan jeg endnu se for mig. Han var i mange henseender en enspændernatur. Det gav sig f. eks. udtryk i, at han trods partiets antimilitaristiske indstilling, som han ganske delte, alligevel talte for militærmusikkens bevarelse. Hans glæde ved musik og sang, som var gået i arv til hans to døtre Kate og Lise, begge med en stor karriere, gav sig bl. a. udtryk i, at han startede »De vandrende sangere« og selv gik i spidsen som »oberst« fra by til by.

Den kendteste af de sange, som A. C. Meyer med så let hånd strøede ud, blev »Flyv højt vor sang på stærke vinger«. Den blev skrevet til den internationale socialistiske kongres i København i 1910 på »In-

ternationale«s melodi, men sandt at sige er indholdet et andet end den originale franske tekst. Så ligger den af kommunisterne og andre accepterede »Rejs jer, fordømte her på jorden« meget nærmere originalen. A. C Meyers version minder mere om en dansk fædrelands-sang, men sådanne har jo også deres berettigelse, og det er da i hundredvis af gange, at jeg var med til, og med begejstring, at brumme med på »Flyv højt . . . «

Og det var tonerne af Internationale, der gjorde kongressen i 1910 så uforglemmelig for alle, der deltog i de forskellige arrangementer, først og fremmest det kæmpemæssige demonstrationstog gennem byens gader til Søndermarken, hvor vi oplevede de store koryfæer med Jean Jaurès, August Bebel og Vandervelde i spidsen.

I det socialdemokratiske vittighedsblad »Ravnen« havde A. C. Meyer før krigen en serie med sine erindringer. De var præget af et lyst syn på tilværelsen, og han sluttede med, at der ved hans begravelse skulle lyde muntre sange. Men A. C. Meyer blev på sine gamle dage en bitter mand. Han kunne f. eks. ikke tage dette, at Stauning fik en fortjenstmedalje i guld, medens den medalje, som han fik, kun var af sølv.

A. C. Meyer havde aldrig deltaget i de ellers almindelige angreb på kirke og religion, men man havde indtryk af, at han nærmest havde en panteistisk indstilling. På sine gamle dage blev han dog overbevist kristen, hvad han forkyndte i radioen, men det virkede alligevel pinligt, da han ved Karl Marx klubbens 50 års stiftelsesfest i 1936 deltog, efter eget ønske, da det jo var ham der i sin tid havde stiftet klubben, og ganske værkbruden blev båret ind i Rømersgades forsamlingsbygningens store festsal. Han blev ført hen til tribunen, og hængende på et par ledsagere talte han fra gulvet til forsamlingen. Det blev kun til en ganske uhørlig hvisken, men pludselig gjorde han en anstrengelse og sagde med høj røst: »Min frelser Jesus Kristus«.

I 1911 var der dannet en oppositionsbevægelse inden for fagbevægelsen, »Fagoppositionens sammenslutning«, og den udgav fra 1912 et ugeblad »Solidaritet« med Chr. Christensen som redaktør. Og dette blad købte vi hver lørdag fra en kiosk på Kongens Nytorv.

Chr. Christensen havde jeg oplevet ved mangfoldige møder fra min tidlige barndom. Han var noget under middelhøjde, men ikke just spinkel, havde tilbagestrøget hår, der bevirkede, at han fik en »tæn-

kerpande«. Han havde en forholdsvis dyb stemme og talte meget indtrængende og overbevisende. Måske noget salvelsesfuldt. Da han var kommet i vælten i 1917, karakteriserede BT ham i et interview som en prælattype. Af en eller anden grund var han tidligt kommet i et modsætningsforhold til Marinus Kristensen, i hvert fald mindes jeg den edder og galde, hvormed han altid, og tit, omtalte M.K. i »Solidaritet«.

Bladet var baseret på en kritik af de faglige ledere, og Chr. Christensen lagde ikke fingrene imellem. Det var sprogets groveste udtryk, som blev anvendt, når »pamperne« skulle karakteriseres. Det gik navnlig ud over arbejdsmændenes Lyngsie og ganske særligt over smedenes I.A. Hansen, og man kan selvfølgelig godt forstå, at de blev knotne. Jeg erindrer et møde i Karl Marx klubben, hvor I.A. Hansen havde været indleder. I diskussionen deltog en meget skrivende syndikalist, Carl Nielsen, med nogle spørgsmål, men I.A. Hansen ignorerede dem ved, siddende bred og myndig, at udtale: »Jeg troede ikke, vi var kommet til syndikalmøde«. I Karl Marx klubben var vi vant til, at alle spørgsmål blev besvaret, og derfor følte I.A. Hansens reaktion meget pinlig.

»Solidaritets« angreb på »pamperne« var dog kun en enkelt side af dets virke. Chr. Christensen førte også en ideologisk linje. Han havde fra Frankrig hørt om, eller læst om, den syndikalistiske bevægelse, og den søgte han nu at overføre til danske forhold. Teorien gik kort ud på, at arbejderne skulle føres direkte på de enkelte arbejdspladser, med pludselige strejker, sabotage etc. og udmundende i generalstrejken. Selve tanken om, at arbejderne ikke blot skulle lade sig lede af en faglig top, men at de skulle være aktive på de enkelte arbejdspladser, tiltalte mig altid, selv om mine tanker gik i retning af at få skabt en – stor – medindflydelse på virksomhedernes ledelse. Altså noget i retning af det, som nu er under debat: økonomisk demokrati. Bagved ligger ønsket om at få klassekampen afløst af en positiv medvirken til produktionens fremme og arbejderne hævet fra at være en undertrykt klasse til ligeberettigelse i virksomhederne. Med Chr. Christensens kritiske og følelsesmæssige indstilling ville han dog sikkert aldrig have accepteret dette synspunkt, men stadig have lagt vægt på den negative side i syndikalismen.

Men hvormed alting er. Disse mine tanker om det positive, der

kunne ligge i syndikalismen, førte pennen – eller rettere blyanten – i min hånd med et spørgsmål om bladets stilling til brugsforeningerne.

I årene lige før krigen var der blevet oprettet en række lokale brugsforeninger i København. Jeg husker fra Karl Marx klubbens lørdagsmøder, at skrædder Amskov gik rundt og tegnede medlemmer til en »brugs« i det indre København, og mine forældre var straks meget ivrige. Der blev holdt et stiftende møde i »Tømrer kroen«, Adelgade 27, og diskussionen drejede sig især om, hvad navnet skulle være. Der blev foreslået Sct. Paul, men den principfaste Emilius Andersen foreslog i stedet »Futurum«, hvilket blev forkastet, og det gik på samme måde, da han foreslog slet og ret »Paul«. Der gik to år, før der blev oprettet en lille butik i Olfert Fischersgade 5, i stueetagen, to trin ned fra gaden. De to år følte som en meget lang tid for de utålmodige sjæle.

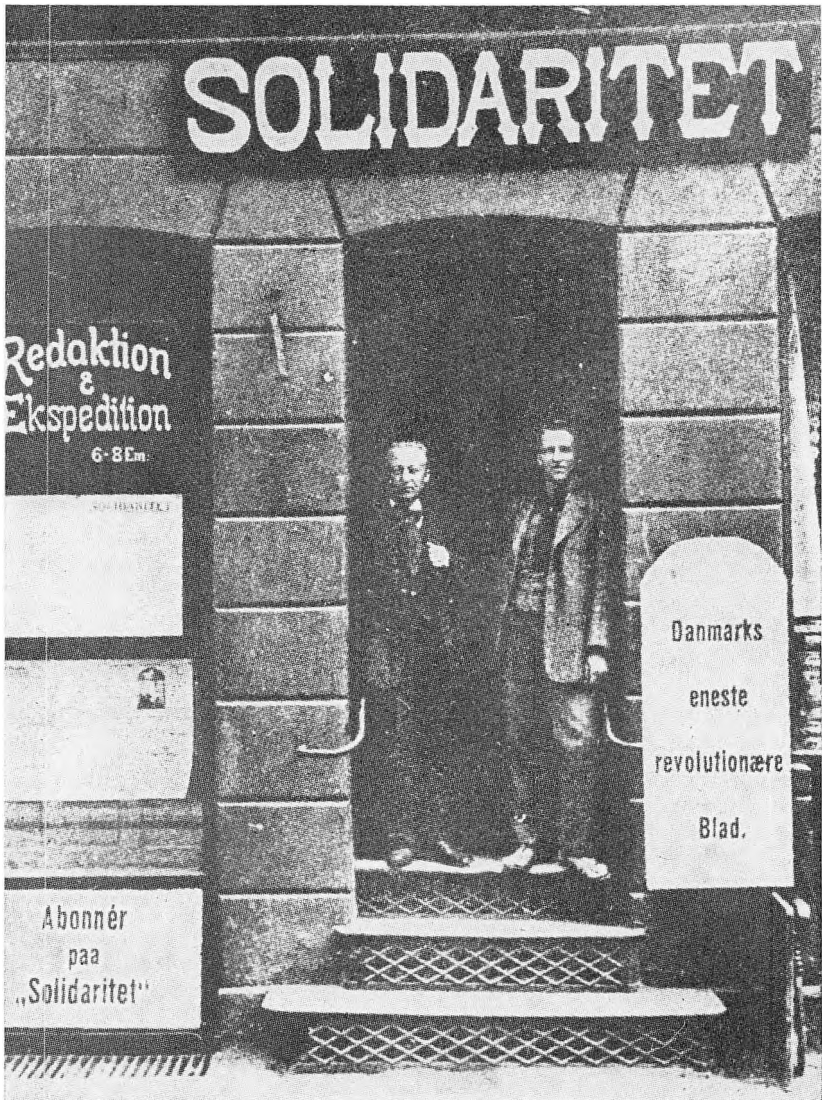
Jeg blev meget optaget af dette foretagende, også under indtryk af Borgbjergs førnævnte agitation, og medens jeg ellers kun meget modvilligt gik i byen for min mor, så var det nærmest med begejstring, at jeg hver dag gik ned i Sct. Paul og købte ind.

Og nu ville jeg altså gerne vide, hvorledes syndikalisterne så på dette foretagende.

Jeg skrev da i april 1913, med blyant, en lille artikel, undertegnet »Socialist« og altså anonymt, og lagde det egenhændigt i »Solidaritet« brevkasse i Slotsgade. Næste lørdag, da jeg som sædvanlig købte bladet i kiosken på Kgs. Nytorv, var jeg meget spændt på, om mit indlæg var optaget. Det var det. Jeg havde understreget, at ved kooperation forstod jeg ikke sådanne halvkapitalistiske foretagender som bryggeriet »Stjernen« o. l., men derimod alene brugsforeningerne. Mine forældre syntes, at ham »Socialist« var meget fornuftig, men først nogen tid efter afslørede jeg hemmeligheden. De blev vist ligesom lidt stolte af mig og pralede af mig ved en lille familiesammenkomst. En af mine tanter var derimod forarget over, at jeg lille knægt befattede mig med sådan noget, og det skulle hun nok sørge for, at hendes drenge ikke gjorde. En anden tilstedeværende dame syntes derimod, at det var udmærket, og jeg ville nok blive fremtidens m – lille m – som hun udtrykte sig. Under dette mærke skrev nemlig Marinus i »Socialdemokraten«.

Chr. Christensen svarede i samme nummer af »Solidaritet« med 5

spalter. Han havde jo altid let ved at skrive og udbrede sig. Jeg svarede i næste nummer med trekvart spalte, igen efterfulgt af 5 spalter

Christian Christensen (t. v.) i indgangen til »Solidaritet«s redaktion. Arbejderbev. arkiv

af Chr. Chr. Jeg gav dog ikke op, men skrev igen, denne gang lidt over een spalte, og nu nøjedes han med at svare med 2½ spalte, afsluttende med det råd til »Socialist« at læse Karl Marx.

Det tog jeg så bogstaveligt, at jeg besluttede hver aften at gå op på folkebiblioteket i St. Kongensgade på første sal og læse 10 sider af »Kapitalen«, den danske udgave. Efter 5 aftener opgav jeg dette, fordi jeg ikke forstod et ord af alt det om værdilæren.

Chr. Christensen fik sine store dage under krigen, kulminerende under de store arbejderuroligheder i 1917. Jeg husker et masse-møde, hvor der angiveligt var samlet 50.000 mennesker, og hvor han trængte igennem med sin kraftige stemme, trods manglende mikrofon, der jo ikke fandtes dengang. Men jeg erindrer også et socialdemokratisk møde i Gothersgades eksercerhus, hvor det lykkedes syndikalisterne med deres råben og skrigen at ødelægge mødet. Det virkede ubehageligt på mig, at Chr. Christensen, som jeg stod lige ved siden af, skadefro grinede af sine tilhængeres bedrifter.

I årene efter krigen kom det til splittelse inden for arbejderbevægelsens venstrefløje, og efter et kort besøg hos kommunisterne gled Chr. Christensen ud af det hele, flyttede ud på landet og levede vist ret kummerligt til sine dages ende.

I sine sidste leveår skrev Chr. Christensen en erindringsbog, »En rabarberdreng vokser op«. Den giver en malende skildring af 80'ernes elendige forhold for arbejderne, og jeg læste den med stor interesse. Bogen blev i »Historiske Meddelelser om København« anmeldt af overarkivar ved Rigsarkivet Henry Bruun. Heri henviste han til fantasiens verden en 50 sider lang skildring af en slagter Eriksens skæbne, slået ihjel af politiet, på et falsk grundlag, og fulgt til graven af en tusindtallig skare fra Nørrebro til Vesterbro. En række af Henry Bruuns argumenter forekom mig diskutabel, og på grund af sympati for Chr. Christensen og hans minde, skrev jeg en »antikritik«, men trods flere hundrede timers arkivstudier, også i årene derefter, har jeg, erkennende, at Henry Bruun i hovedsagen vist har ret, måttet opgive at finde ud af, på hvilke fakta beretningen om Eriksens skæbne er opbygget.

Men gavet var Chr. Christensen.

I 1910 flyttede vi fra Landemærket til Adelgade 64 på en 5. sal. Ejendommen var forholdsvis ny, bygget i 1890 med et forhus, hvor vi

boede, og et sidehus med 3 opgange. Der var ikke elektrisk lys, og der var kun et »lokum« i gården ved bagsiden af sidehuset, og man skulle gennem en mørk gang for at komme dertil. I løbet af et par år blev der dog indlagt elektrisk lys, og der blev ved køkkentrappen installeret wc til hver lejlighed. Huslejen steg derved til 360 kr. om året for de 3 værelser med kammer. Dette sidste blev så lejet ud for 2 kr. om måneden.

Medens jeg ikke havde hørt noget særligt om vælgerforeningsarbejde, da vi boede i Åbenrå-Landemærket, kom det nu til at spille en betydelig rolle for mig. Vi hørte nu til 7. kreds, og den socialdemokratiske vælgerforening her afholdt fortrinsvis sine egne arrangementer i dansesalonen »Kæden«, Dr. Tværgade 57. Her blev der, jeg ved ikke hvor mange gange om ugen, afholdt offentlige baller. Der var fri entré, men det kostede 5 øre pr. dans at deltage. Til overvågelse af, at pengene blev betalt – i skåle oppe hos musikerne i det 5 mands orkester – var der en kontrollør, også kaldet »udsmider«, en gevaldig basse med stort hvalrosskæg, som efter hver af de kortvarige danse med høj røst forkyndte: »Værsgod at betale. Den førende dame betaler«. Han startede i baggrunden af salen og ligesom en fårehyrde gennede de betalingspligtige op mod tribunen. Han var ikke kommet meget længere end halvvejen op mod musikerne, før disse – bortset fra dem, der stod ved pengeskålene – begyndte på næste dans.

Vælgerforeningens store møder blev afholdt i denne store dansesal, medens de mindre møder, generalforsamlinger o. l. blev afholdt i den lille sal i stueetagen. Medens den store sal var prydet med store spejle og forgyldninger, virkede den lille sal grå og skrabet.

Det politiske lys var cigarhandler C.F. Sørensen, der havde sin forretning i Adelgade, skråt over for os. Han var allerede valgt ind i borgerrepræsentationen i 1908 og var en af partiet meget benyttet agitator over hele landet. Han havde dog vist nok ikke megen charme, med sin hæse, udtværende stemme og timelange foredrag, hvor det hele skulle med, rub og stub. Men han var altså en flittig tjener i Herrens vingård, og han nåede da også til tops som formand for landstinget. Når vi senere i livet mødtes, erindrede vi dengang, da jeg kom ned i hans butik i Adelgade og købte »3 til sytten«, dvs. cigarer, når der var et lille kortspilsselskab hjemme hos os.

Men trods det, at man respekterede C.F. Sørensen for hans indsats,

glippede det alligevel, da han søgte valg som folketingskandidat mod den hidtidige kandidat, C.A. Schmidt.

Det havde i 1903 vakt sensation, da den venstre-radikale finansminister C. Hage var blevet slået af den ukendte socialdemokrat snedker(mester) C.A. Schmidt. De to fik henholdsvis 772 og 621 stemmer, men det hører jo med i billedet, at der også var en tredje kandidat, højremanden dr. phil. J.E. Østrup, som fik 579 stemmer. Ved næste valg i 1906 gentog Schmidt sejren, og nu mere overbevisende, nemlig med 911 stemmer mod 598 og 310 stemmer på henholdsvis en højremand og en venstre-radikal.

Schmidt var, for at sige det mildt, ingen oratorisk begavelse. Med sin lavmælte stemme hakkede og stammede han i det, men han var alligevel vellidt. I 1909 gik det galt. Den tidligere venstreminister generalmajor Madsen, blev nu opstillet som »uafhængig«, og jeg husker selve valghandlingen i det ridehus, som dengang fandtes i Frederiksgade lige ved Amalienborg. Madsen virkede på mig lige så kejtet på talerstolen som Schmidt, men han vandt dog med 969 stemmer mod 807.

Jeg husker, at der herefter var adskillige møder og generalforsamlinger, hvor man søgte at styrte Schmidt som kandidat – han var *for* svag en mand – og C. F. Sørensen forsøgte sig som hans modkandidat, men på Schmidts tilforladelighed og »ærlighed« prellede angreb af.

Allerede næste år, i 1910, var der igen valg, og denne gang vandt Schmidt over generalmajoren, knebent ganske vist, med 958 stemmer mod 951.

I 1913 fik Schmidt en ny modkandidat, højremanden Dr. Phil. Fraenkel. Doktorgraden var taget i Tyskland. Fra et friluftsmøde på Grønttorvet, nuværende Israels Plads, husker jeg, at Schmidt hævdede sig op til den store oratoriske humor ved at fortælle, at »her kommer de med en doktor som kandidat, og han kan ikke engang kurere en ligtorn«. Jeg skammede mig faktisk over dette niveau.

Ved et vælgermøde i »Kæden« skulle Schmidt diskutere med Fraenkel, men under hensyn til hans manglende evner i så henseende havde partiet sendt en sekundant, folketingsmand Hans Nielsen fra Horsens. Han vidste, hvordan den skulle skæres, og hans lune vittig-

heder tog altid kegler, Og tårerne næsten flød ned ad kinderne, da han berettede om, hvorledes Schmidt var den mest pligtopfyldende folketingsmand, man kunne tænke sig. Han sad nemlig altid på sin plads under møderne i folketingssalen. Det kunne Hans Nielsen personlig bevidne, for han og Schmidt havde pladser lige ved siden af hinanden.

Også Fraenkel havde en sekundant, den engang så kendte Asger Carstensen, men det var nok mest for at hamle op med Hans Niensens letbenede retorik, for Fraenkel var ikke tabt bag en vogn. Det var dog ikke munterhed, som prægede hans indlæg, der var tørt alvorlige og saglige. Jeg husker, at han erkendte rigtigheden i megen af den kritik, der kunne rettes mod det kapitalistiske samfund. Undertiden var han blevet betegnet som katedersocialist. Men man måtte ikke overse, at det gav den enkelte mulighed for at tjene de store penge, og man skal ikke tage *chancen* fra folk. Om det synspunkt kan der jo siges meget pro et contra, men det var i hvert fald et synspunkt.

Fraenkel blev valgt med skrabet majoritet, 975 stemmer mod 966, og det optog Schmidt meget bittert. I »Kæden« samledes man for at høre valgresultaterne, og efterhånden som de indløb, blev de malet på store plakater, som blev ophængt langs balkonerne. Da resultatet fra 7. kreds forelå, var Schmidt ved at briste i gråd, eller rettere det gjorde han, og han hvædede fra sin plads ude på siden af tribunen: »Det er bare fordi man startede brugsforeningen«. Det virkede pinligt, selv om han måske nok havde ret. 7. kreds var jo præget af de mange småhandlende.

Vælgerforeningernes medlemsagitation foregik på den måde, at bestyrelsesmedlemmerne og andre agitatorer hen på efteråret gik fra dør til dør og søgte at overtale folk til at melde sig ind. Jeg blev allerede som 17 årig ophøjet til at være medlem af dette agitatorkorps, men det var med nogen bæven, jeg første gang, en søndag formiddag i oktober måned, ringede på en dørklokke. Jeg havde fået tildelt en snes ejendomme i Adelgades lige numre, begyndende ved Gothersgade. Det var en ældre dame på 70 år, der lukkede op for mig, og min forbavselse og glæde var selvfølgelig stor, da jeg uden besvær fik hende overtal til at blive medlem. Så var det altså ikke en umulig opgave for mig generte unge mand. Formiddagens resultat blev 5 medlemmer, og det var jeg faktisk stolt over. De følgende søndagsformiddage,

og supplerende aftenbesøg om hverdagene, gav vekslende resultater, men alt i alt viste det sig altså, at denne form for medlemsagitation gav resultater – dengang.

Det kom sjældent til egentlige politiske drøftelser ved dørene, ejheller når jeg, hvad der ofte skete, blev inviteret indenfor, og sandt at sige var det argument, som i mange tilfælde havde størst slagkraft, at børnene jo kom gratis med til den juletræsfest, som hvert år holdtes i »Kæden«. Jeg kom ind i bestyrelsen, da jeg var 19 år, mine forældre forlangte, at jeg først skulle have taget min studentereksamen, og jeg kom da det praktiske vælgerforeningsarbejde på nærmeste hold.

Egentlig politisk-teoretiske drøftelser blev der ikke ført indenfor bestyrelsen, men der var en kritisk holdning overfor partiets ledelse, og der var et vist samarbejde med den indre bys øvrige vælgerforeninger. Dette manifesterede sig således ved valg til partiets hovedbestyrelse, udfra den ældgamle devise: »Stemmer du på mig, så stemmer jeg på dig«. Den af socialdemokratiet støttede radikale regering var ikke populær og derfor heller ikke valgalliancen mellem de to partier i 1918. Formanden E. Berg gav ligefrem udtryk for et indædt had til de radikale, både dengang og senere.

Bortset fra mig var der ingen unge i bestyrelsen, og forholdet til den socialdemokratiske ungdomsbevægelse var ikke særlig godt. Man klagede over, at de unge ikke i nævneværdig grad deltog i det praktiske, men trælse vælgerforeningsarbejde, og de samme toner har jeg da hørt op gennem tiderne. På en måde kunne jeg godt forstå de unge, for det var ikke på vælgerforeningernes generalforsamlinger m. v. at de grundige politiske drøftelser fandt sted, men når man betænker, at der ofte kun deltog en snes medlemmer, havde der jo været rige muligheder for at gøre sin indflydelse gældende. Jeg understreger dette, fordi det altså ikke er et nyt fænomen, at der i de bestemmende forsamlinger kun deltager en ganske lille del af medlemmerne.

Et begreb om omfanget af bestyrelsens og de andre aktives arbejde kan man få ved at henvise til, hvad der blev præsteret i 1920. Der var i alt 5 rigsdagsvalg samt en folkeafstemning. Først folketingsvalget i april efter påskekrisen, dernæst folke- og landstingsvalg i juli, så folkeafstemning og sluttelig folke- og landstingsvalg i september, alt fordi Sønderjyllands genforening nødvendiggjorde vedtagelsen af en ny grundlov. Alt dette krævede en stor manuel indsats af de aktive, men

ind imellem fik jeg dog tid til i juni at tage 1. del af statsvidenskabelig eksamen med en pæn førstekaraktter. Arbejdet bestod dels i at udskrive konvolutter, ca. 1000 ved hvert valg, dels at udbringe valgmaterialiet i de kvarterer, der var blevet tildelt en. Og selve valgdagen var der nok at gøre, lige fra om morgenstunden kl. 6, hvor jeg delte valgmateriale ud ved indgangen til Kongens Have, og hele dagen igennem. Også besøg rundt om i de større gårde, hvor man ved hjælp af en grammofontrakt som højtaler manede folk til at komme »mand af hus«, for nu gjaldt det »de fattiges og undertryktes sag«.

I 1925 flyttede jeg til Østerbro, hvor det blev den store oplevelse for mig at komme til at bo i en lille sidegade med grønne træer og med koldt brusebad i lejligheden. Og så fik jeg telefon.

Dermed ophørte mit arbejde som aktivt medlem af en vælgerforeningsbestyrelse, hvor jeg havde mødt gode kammerater og fået mange venner. Jeg var meget glad for, at min mor, efter fars død i 1922 gift Tryggedsson, på mangfoldige områder gjorde sig meget fortjent i det politiske og sociale arbejde i kredsen. Hun blev formand for Sølvgades skolenævn, tilsynsværge i børneværnet og blev æresmedlem af 7. kreds socialdemokratiske vælgerforening.

En socialistisk ungdomsbewægelse fandtes allerede i begyndelsen af århundredet. Jeg mindes, vel omkring 1905, møder på den lille plæne ved Søndermarken, udfor Zoologisk Have, og hvorfra vi engang begav os ned ad bakken mod Vesterbrogade, syngende og med en fane i spidsen. Politiet greb ind og erobrede fanen, og flere blev arresterede, deriblandt Julius Schrøder, den senere typografformand og kommunalpolitiker. Ved en anden lejlighed, også på plænen, optrådte en bleg, meget tynd mand med sort fipskæg. Det var den ravjysktalende Mikkel Christensen. Sit lidenskabelige temperament og idealistiske indstilling bevarede han, også efter at han var blevet borgerrepræsentant og velmeriteret forretningsfører for sygekassen »Fremtiden« og helt op i sin høje alder. Han blev over 90 år, og hans korpus antog jo efterhånden et anseligt omfang.

I 1912 blev Socialdemokratisk Ungdom startet, og jeg mindes fra de følgende år møder i haven til Kløvermarksvejens forsamlingsbygning på Christianshavn. Jeg oplevede den besindige cigarmager Knudsen og Andersen-Gadstrup, der trods sit slikkede, velfriserede ydre utvivlsomt ville have haft en stor fremtid for sig. Han skrev S.U.s

slagsang »Du som aldrig har skuet den gryende dag, rejs Dig arbejderungdom til kamp for Din sag«. Der var kun 2 vers, men hvert af dem fyldte 20 linjer, og den blev derfor kaldt for Novellen. Fra den tid husker jeg også Harald Jensen som en slank, lyshåret og let krøllet ung mand. Han fik i 1924 en god position som leder af Arbejdernes Oplysningsforbund, men også ham bortrev døden fra en yderligere karriere. Derimod levede Julius Hansen til op mod de 80 år. Ham mindes jeg fra dengang som en ung mand med kunstnerslips, der gik rundt og falbød S.U.s blad »Fremad«. Da Julius Hansen i 1937 som formand for borgerrepræsentationen modtog Christian X på Københavns Rådhus i anledning af regeringsjubilæet, indledte Kongen med at sige: »Herr Borgmester?« Da så Julius i 1938 blev valgt til borgmester, kunne han spøgende sige, at han var den eneste kongelig udnævnte borgmester.

I 1915 blev jeg medlem af S.U., og jeg deltog i de følgende år meget interesseret i mødevirksomheden, uden dog nogensinde at aspirere til bestyrelses- eller andre tillidsposter. I 1916 blev der i Rådhuskælderen afholdt en serie foredrag på højt plan, og der blev udsat bogpræmier for de bedste referater af foredragene. Jeg fik en trediepræmie, medens førstepræmien gik til Vald. Pedersen, der senere blev radikal kommunalpolitiker. Det spøjte vi to meget med, da vi mange år efter mødtes i borgerrepræsentationen.

Jeg var medlem af S.U.s centralafdeling, og her kom alle de store kanoner: Ernst Christiansen, Julius Hansen, Sigv. Hellberg. Jeg husker også Johannes Nielsen, der engang blev fejret ved en sammenkomst i anledning af, at han var blevet frigivet efter lang tids sultestrejke som militærnægter. Dengang var det altså ikke så komfortabelt at være militærnægter, som det synes at være blevet nu om dage.

Fra et møde i den lille sal i Rømersgade, hvor der diskuteredes planerne om en reorganisering af S.U.s struktur i hovedstaden, husker jeg en lille spirrevip, formanden for Brønshøj afdeling. Det var Astrid Petersen, senere Skjoldbo, der med rivende tungfærdighed og fanatisme fremmanede de katastrofale følger det ville få for S.U., såfremt der skete Brønshøj afdeling noget. Hendes intelligens var der ikke noget i vejen med, og hun blev et meget værdsat medlem af borgerrepræsentationen, hvor hun ligesom jeg sad i 32 år.

Der var i S.U. en kritisk holdning overfor moderpartiet, og revolu-

tionen i Rusland i 1917 gav yderligere næring til en venstredrejning. Jeg husker således Marie Nielsen, kommunelærerinde, der opfordrede til at vi bad »en international bøn« for dem derovre. Hun havde en brændende tro, men virkede ofte noget eksalteret. Hendes senere overgang til kommunismen blev en skuffelse for hende. I S.U. fandtes dog også mere moderate kræfter, især i provinsen, og i 1919 kom det til et brud mellem de to fløje. Danmarks socialdemokratiske Ungdom blev oprettet, og jeg meldte mig ind heri, men deltog aldrig særlig aktivt.

Tidens uroligheder og gadeuroligheder overværede jeg som interesseret tilskuere, og nogle gange kom jeg i nærheden af politiets knipler, men klarede altid frisag. En gang blev jeg dog bange.

Ved påskekrisen i 1920 havde borgerrepræsentationen vedtaget en udtalelse, som skulle overrækkes Kongen på Amalienborg. Medlemmerne gik til fods med formanden Th. Stauning og borgmester J. Jensen i spidsen, efterfulgt af mange tusinde mennesker. Da man kom til Frederiksgade, var denne spærret af politiet, så kun borgerrepræsentanterne kunne slippe ind. Jeg befandt mig i i forreste linje af tilskuerne lige ved hjørnet af Bredgade. Pludselig hørtes et brøl fra den bagvedstående mængde. Politikæden blev sprængt, og jeg slap også igennem. Uanset at politiet ikke brugte stavene, hvad de vel havde fået ordre til, formerede de dog igen en spærring, og vi, der var sluppet igennem, blev noget ilde til mode, da vi så, at der også nede ved Amalienborg var en politikæde. Men atter lød der et højt brøl fra forsamlingen, og igen blev politikæden sprængt, og folk strømmede ind på Amalienborg Slotsplads. Tre fjerdedele af pladsen blev nu fyldt med mennesker, og i skumringen holdtes taler af forskellige, bl. a. Ernst Christiansen og student Sorterup, kendt fra Studentersamfundet. Pludselig så vi et glimt og der lød et pistolskud. Fanden tog ved mængden, der begyndte at flygte, men det viste sig jo hurtigt, at det var blind alarm, og forsamlingen faldt igen til ro.

Fra Centralafdelingens virke husker jeg i øvrigt en række digteraf-tener i Griffenfeldtgade, hvor tidens digtere læste egne værker. Der var Emil Bønnelycke, der havde gjort sig sensationelt bemærket ved sine hypermoderne digte, men også en ældre klassiker som Sophus Clausen kom hos os. Af en helt anden karakter var et møde med tyskeren Willy Münzenberg, samme sted. Han var en lille krumrygget fanatisk ungsocialist, repræsenterende den venstresocialistiske

Zimmerwald-bevægelse. Han blev med årene kommunist, men ved sin forlagsvirksomhed også millionær. Han døde under mystiske omstændigheder.

Mine forældre tog mig tidligt med til Karl Marx klubbens lørdagsmøder i lokalet på anden sal i Rømersgades forsamlingsbygning. Jeg var vel 12–13 år dengang, og vi havde vor faste plads i sofaen lige til venstre for talerstolen. »De store tankers klub« havde en fast forretningsorden. Ingen diskussionsdeltager måtte tale i mere end 10 minutter og stående ved sin plads. Aftenens foredragsholder måtte kun taltales i 3. person som »indlederen«. I klubben mødtes fortrinsvis de venstreorienterede indenfor partiet, men også folk af anden observans deltog jævnligt i diskussionerne.

Af klubbens fremtrædende medlemmer kan jeg nævne overopsynsmand Hans Palbo, af vistnok Borgbjerg udnævnt til »Danmarks største Marxist«. Hans force var kritikken, altid udtalt snærende og sarkastisk. Han kom ind i borgerrepræsentationen, og fra de år under 2. verdenskrig, hvor jeg blev hans kollega, kan jeg bevidne, at han gjorde et positivt og sagligt arbejde i denne forsamling. Om det var ud fra en erkendelse af, at Landstinget ikke »var sagen« skal jeg lade være usagt, men i hvert fald afslog han at lade sig vælge ind i dette høje ting. En helt anden type var Mikkell Christensen, som jeg allerede har omtalt. Fra de tidligste år i klubben, i begyndelsen af krigen, husker jeg H. P. Sørensen, der kom i korporalsuniform, indkaldt til sikringsstyrken, som han var. Allerede dengang havde han en meget rusten stemme, så det var altså onde tunger, der senere udsprede det rygte, at det var på grund af øl, at han havde erhvervet sin særprægede stemme. I mange år var klubbens centrale figur dens formand, maskinmester Fr. Vedsø, og det var i hans formandsperiode at klubben havde sin storhedstid. Vedsø kan ikke beskrives. Han måtte ses og høres. Et ejendommeligt formet hoved på en tung, ludende krop. En meget langsommelig stemmeføring, ganske vist sproglig korrekt, men meget omstændelig og med stereotypiske vendinger. Men han havde den jævne mands sunde fornuft, for ikke at sige snusfornuft, og praktiske indstilling, uden at skele altfor meget til, hvad teorien måtte sige. Han skrev en del populære bøger om økonomiske emner, kom ind i borgerrepræsentationen, hvor han øvede en betydelig indflydelse, bl. a. i skolesagerne.

Der kunne nævnes mange andre navne, f. eks. »bageren«, dvs. I. P. Nielsen, der fra en meget venstreorienteret holdning før krigen svingede over, vel under indtryk af sin sympati for det tyske socialdemokrati og sit hjælpearbejde for de tyske børn efter krigen, og som ligefrem blev et dansk nationalt symbol i Sønderjylland, med stærk tilknytning til kronprinsparret på Gråsten. Og der var K. K. Steincke, men om ham er der jo skrevet så meget, ikke mindst af ham selv, at jeg ikke kan føje noget nyt til. Jeg skal dog nævne, at en af de første gange, jeg hørte ham var i Arbejdernes Læseselskab, hvor han gjorde et overordentlig stærkt indtryk på mig, men med årene gentog han sig selv så ofte, at glorien ligesom falmende.

Da jeg var 17 år, blev jeg opfordret til som foredragsholder at deltage i en foredragsrække, som skulle behandle forholdene i det socialistiske samfund. Jeg fik tildelt emnet »Godernes fordeling i det socialistiske samfund«, i den påfølgende nytårsrevy omsat til »godternes fordeling osv.«, og mit foredrag varede kun 20 minutter. Diskussionen åbnedes af Hans Palbo, som, mod forretningsordenen, stillede sig op ved talerstolen og fuldstændigt ubarmhjertigt nedsablede mit foredrag. Dertil brugte han 20 minutter, også imod forretningsordenen. Derefter talte Mikkell Christensen, og ihvorvel han også havde adskillige kritiske bemærkninger, men udtalt med venlig overbærenhed, fremhævede han også visse rosværdige sider af foredraget. Jeg havde forbudt mine forældre at overvære min debut, men fatter havde ikke kunnet nære sig, og under diskussionen så jeg hans hoved kigge frem fra værelset bagved selve foredragssalen.

Hvert år var der en nytårsfest, hvortil klubbens vittige hoveder havde lavet en revy. Mange var der om anretningen, men over alle strålede Frederik Dalgaard. Han var et usædvanligt komisk talent, og man måtte overgive sig for hans mimik, men ufin var han aldrig. Han rystede lystige viser ud ligesom en tryllekunstner ryster tokroner ud af ærmet, og de var altid elegante og formfuldendte, aldrig platte. Frederik var dog også et menneske med dybe følelser, og mange af hans sange vidner herom. Det hører til mine bedste minder, at jeg også op gennem årene traf Frederik Dalgaard, især i Hovedstadens Brugsforening, hvor han i en årrække var formand for repræsentantskabet.

Mine forældre tog mig en søndag eftermiddag med til en oplæsning

i »Arbejdernes Læseselskab«, og nogle år efter, da jeg var blevet 16 år, fik jeg lov til at blive medlem. Jeg blev en flittig læser af bibliotekets bøger, og jeg kom mange aftener på læsestuen og hørte på diskussionerne i den lille konversationsstue. Hver onsdag aften hørte jeg foredragene i Rømersgade, og oplæsningerne søndag eftermiddag. Og jeg fik snart lov til at deltage i de underholdninger med efterfølgende bal, som der var en del af.

Når jeg skriver, at jeg var en flittig læser af bøgerne, så ville det være mere korrekt at sige, at jeg slugte bøgerne. Det gik så vidt, at jeg tog tid på, hvor mange sekunder jeg brugte til at læse en side i en roman eller et skuespil. Nogen fordybelse var der altså ikke tale om, og når jeg oplyser, at jeg læste samtlige værker af Zola, Jack London, Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson, Jonas Lie, August Strindberg, Guy de Maupassant foruden mange andre, så må jeg nu erkende, at denne iver sikkert i vidt omfang har været tidsspilde, og meget af det har jeg sikkert ikke opfattet meningen med og i øvrigt glemt. Men enkelte bøger gjorde dog stort indtryk på mig, f. eks. Bjørnsons »Paa Guds Veje«, med dens afsluttende ord: »Der bra folk går, der er Guds veje«. Georg Brandes Hovedstrømninger læste jeg i en juleferie, men af den er der heller ikke blevet synderligt tilbage, udover hans ofte brugte udtryk: den frie tanke. Tidligere havde jeg nok hørt om, at man talte om fritænkere, men det var alene om dem, der fornægtede religionen. Brandes åbnede mine øjne for, at fritænkere var et meget videre begreb.

Men trods alt dette bogslugeri er der vel alligevel noget af dette, der har bundfældet sig i mit sind, og jeg blev præsenteret for en mangfoldighed af livets problemer, hvoraf mange var nye for mig.

Læsestuen og konversationsstuen blev et fast punkt for mig. Der sad interesserede mennesker og diskuterede tidens spørgsmål, så det gnistrede. Det var jo under krigen, og jeg husker en Jesper Hansen, sønderjyde, plæderede Englands sag med stærke antityske udfald, og imod ham en Jørgensen, der mere roligt og afbalanceret fremhævede de modsatte synspunkter. I »Socialdemokraten« førte Borgbjerg, som modvægt mod den almindelige stemning for vestmagterne, en protysk politik, og det gav genlyd under disse diskussioner.

Ved onsdagsaftenerne og søndagseftermiddagene oplevede jeg mange af tidens koryfæer på åndslivets områder. Fra gammel tid var

det tradition, at man stillede sig gratis til rådighed for A.L.S., og det holdt endnu i disse år. Formanden, lygtetænder Bjerne, en spinkel, sygeligt udseende mand med sort, spidst fuldskæg, holdt altid en introduktionstale, som vidnede om stor belæsthed og indlevelse i dagens emne. Han talte lavmælt, og jeg fik derfor ikke så meget ud af, hvad han sagde, men han imponerede mig meget. Og jeg var glad ved, da jeg mange år efter traf ham ved en festlig lejlighed, at se ham sund og med godt huld i ansigtet og på kroppen. Han var da højt oppe i 80'erne.

Jeg husker et foredrag af historikeren, overlærer O. H. Aagaard, der talte om »Romerske kvindeportrætter«. Han var meget veltalende og sluttede patetisk med: »Således døde Messalina«, og det gjorde et dybt indtryk på mig. Netop på den tid havde vor dansklærer i gymnasiet, Falkenstjerne, arrangeret, at vi i 1. g skulle holde et halvtimes foredrag for klassen, og jeg omgikkes nu med tanken om at holde et lignende foredrag, om samme emne og med samme afslutning. Det opgav jeg dog og talte i stedet for om balkankrigene i 1912-13, der herhjemme var blevet opfattet med sympati som en rejsning mod tyrkernes tyranni. Da jeg afsluttede, hørte jeg et lettelsens suk i klassen, og Falkenstjerne konstaterede dette i sin efterfølgende bedømmelse af min præstation, men dog med tilføjende venlige bemærkninger om min lærdom. Nej, jeg var aldrig nogen taler af guds nåde.

Professor Strømgren talte for os om stjernerne, dog nogle år senere, og han konkluderede noget i retning af, hvor ligegyldigt alt var her på jorden i lyset af det vældige univers. Det gjorde derfor indtryk på mig, da jeg kort efter i Ungarsk vinhus så ham sidde ved et veldækket bord og med diverse vine.

Der var digteren Johannes Skjoldborg, der var så lille, at han vist måtte stå på tæer, for at nå op over talerstolens kant. Morten Pontopidan talte om Martin Luther, men på en mærkelig indadvendt måde, som om han var søvngænger.

Betty Nansen læste Hedda Gabler. Vilh. Andersen talte og deklamerede Guldhornene, men den af kunstnerne, som gjorde stærkest indtryk på mig, var Adam Poulsen med et sprog og en stemme, skønnere end nogen andens. Operarepetitør Peder Gradmann holdt serier af foredrag om musikalske emner med deltagelse af kendte solister. Peter Jerndorff, der af de »dannede« blev betragtet som den, der talte

det mest korrekte danske sprog, virkede bleg og næsten feminin, og Anna Bloch, der gav sin Trine Rar, virkede absolut overmoden; med sit stærkt rynkede ansigt og grove skikkelse kunne hun ikke illudere som en backfisch, trods hendes forcerede attituder. Hun må have gjort sig bedre på en stor scene med god afstand til publikum.

Af politikere kom Th. Stauning, Borgbjerg og cand. polit. C. V. Bramsnæs, alle med saglige, ikke agitatoriske foredrag, og ikke at forglemme I. C. Christensen, der talte om Sønderjylland. Fraenkel holdt en hel serie foredrag, knasende tørre.

Endelig må jeg nævne forfatteren Karl Larsen, der var en hyppig gæst. Under krigen indtog han meget protyske standpunkter, for outrerede for de fleste af os, men uanset dette var vi dog en kreds, der sammen med medlemmer af Karl Marx klubben lod os indmelde i Turistforeningen for at sikre hans genvalg som formand, hvilket også lykkedes. Det er vist det, man kalder for manipulationer, og sådan noget har jeg altså også været med til. Min far var i øvrigt meget imod det.

A.L.S.s festarrangementer var de første år et lukket land for mig, men da jeg blev 17 år, fik jeg dog lov til at deltage i disse. Ved underholdningerne optrådte tidens førende kunstnere; jeg skal blot nævne Fini Henriques med hans »Myggedans«. Bagefter var der bal, som dengang varede til klokken 4 om morgenen; i det sidste år blev det hele forskubbet, så man var færdig kl. 11 om aftenen. Hjemmefra fik jeg 1 krone til fortæring, og for dette beløb kunne jeg få en skattefri porter og en gul sodavand til min dansepartner, og så var der endda 10 øre til overs til drikkepenge til tjeneren.

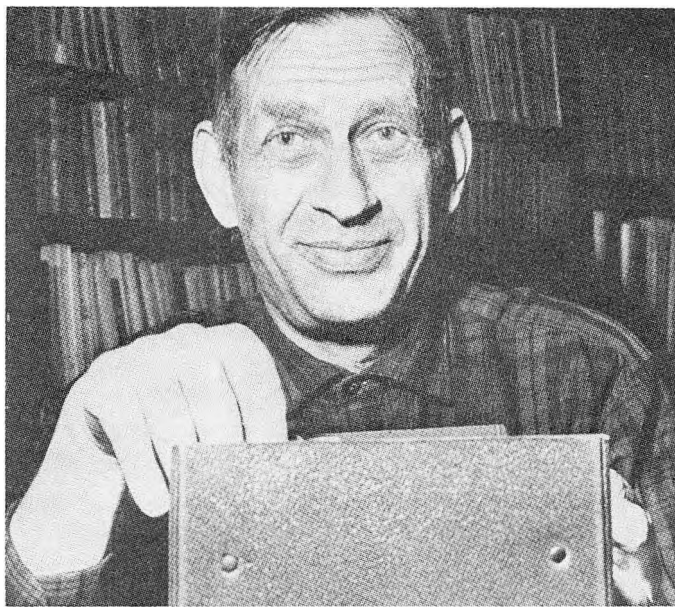
I 1919 fejrede selskabet sit 40 års jubilæum ved et storslået arrangement i Odd Fellow palæet. Festtaleren var professor Harald Høffding, der dog gjorde et blegt indtryk. Men festen blev uforglemmelig.

Om sommeren var der udflugter til forskellige steder i byens nærmeste omegn, og jeg mindes med glæde de mange sommerballer, som jeg deltog i med liv og lyst. Når jeg nu kører ud ad Frederiksborgvejen, sender jeg en venlig tanke til de steder, hvor fordum lå Søborghuskro og Emdrup kro. Også fra Buddinge kro, Bagsværd kro og Hareskovpavillonen har jeg mange gode minder.

I 1918 tog jeg initiativet til at genoprette diskussionsklubben. Jeg blev formand, men et af de få minder, jeg har om mit virke som

sådan, er ikke flatterende. Jeg havde formået den tidligere indenrigsminister Jensen-Sønderup til at tale for os, men af en eller anden grund kom jeg et kvarter for sent. Og dér sad han, tålmodigt ventende, uden at nogen havde taget sig af ham. Jeg gav ham mange undskyldninger, og jeg sender endnu een op til hans nuværende opholdssted.

V. MALLING

1901–1977

Byplanlæggeren, civilingeniør V. Malling, der døde 20. april, hørte til dansk byplanlægnings pionerer. Fra 1925 til 1971 var han sekretær ved Dansk Byplanlaboratorium. Han var hovedperson i laboratoriets opbygning og udvikling og kom i kraft af sine enestående evner som initiativtager, inspirator og kritiker til at spille en fremtrædende rolle i arbejdet for byplansagens fremme her til lands.

Malling var i 1948 med til at starte tidsskriftet *Byplan* og var dets redaktør indtil 1958. Han var en både flittig og sprælsk skribent og har gennem årene bidraget med adskillige artikler i fagtidsskrifter i ind- og udland, ligesom han har skrevet bøger om byplantekniske problemer.

En væsentlig del af Mallings virke var helliget København og problemerne omkring hovedstadens udvikling og planlægning. Fra 1928 til 1968 var han ansat i byplankontoret under stadsingeniørens direk-

torat, fra 1952 som afdelingsingeniør. Arbejdet med aktuelle byplanmæssige spørgsmål i København affødte en interesse for at klarlægge de historiske udviklingsforløb, som er en forudsætning for den udformning, byen har fået.

Malling var en udpræget forskernatur med særlig evne til at slå ned på de væsentlige punkter og se overraskende sammenhænge og paralleller i Københavns udviklingshistorie. Hans yndlingsperiode var tiden efter 1840, hvor han fandt et inspirerende og næsten udtømmeligt kildemateriale i borgerrepræsentationens forhandlinger. De oplysninger, Malling fremdrog under studier i arkiver og biblioteker m. m., blev ført på kartotekskort med henvisning til kilden. Det blev i årenes løb til en systematisk ordnet samling omfattende ca. 30.000 kartotekskort alene om københavnske forhold. En enorm samling avisudklip om emner af betydning for byens planlægning er et andet resultat af hans samlerinstinkt. Hvilke skatte disse kartotekskort og avisudklip rummer, har Malling givet prøver på i bøgerne »Rundt i Byen« (1959) og »København i Søgelyset« (1960), begge med træk af de indre bydeles nyere udvikling, samt »Forargelsens Huse« (1964) om de københavnske nødtørftshuses historie. Det må også nævnes, at Malling havde en betydelig andel i de af stadsingeniørens direktorat udgivne bøger »København. De indlemmede Distrikter« (1942) og »København fra Bispetid til Borgertid« (1947).

Malling var et særpræget og højt begavet menneske. Han var uformel og havde en stærk tilbøjelighed til ikke at lægge skjul på sine meninger. Samtidig havde han en mærkelig evne til at anbringe sin egen person tilpas ubemærket i baggrunden. Det kan skyldes hans store blufærdighed, men hang vel også sammen med, at han tog sig selv endnu mindre højtideligt, end han tog andre.

Jens Simonsen

KØBENHAVNS STADSARKIV I 1976

Stadsarkivet i almindelighed. I årets løb er udover de ordinære afleveringer modtaget ekstraordinære i betydeligt omfang fra stadsarkitektens direktorat (tegninger), hospitalerne (patientjournaler) og justerkammeret (ældre sager).

I tal ser arkivets aktiviteter således ud: i parentes er anført de tilsvarende tal for 1975.

Afleveret fra kommunale institutioner ..	1.786 bd.	(5.574)
	5.411 pkr.	(5.579)
publikumsbesøg og tlf. forespørgsler.....	2.442	(2.207)
hertil fremtagne arkivalier	16.349	(14.067)
arkivalier benyttet til besvarelse af skriftlige forespørgsler	1.764	(2.016)
arkivalier udlånt til kommunale institutioner	6.216	(6.017)
arkivalier modtaget til indsætning	8.947	(8.806)
fotografiske optagelser	178.200	(165.350)
kassationer	36,9 t	(18,7 t)

Hovedparten af de udførte fotograferinger er dokumentfotograferinger til sikringsformål. Disse er for en stor dels vedkommende udført som beskæftigelsesarbejder ved midlertidig arbejdskraft, henvist af arbejdsformidlingen. Firmaet Mikrodan har herudover, ligeledes til sikringsformål, foretaget 17.054 optagelser for stadsarkivet. Fotograferingen på 6 × 6 cm dokumentfilm af kort- og tegnings-samlingen fortsætter. Stadsarkivet har haft megen nytte af disse negativer, der, opstillet i samme orden som originalmaterialet, giver bedre overblik end dette meget omfattende materiale. Publikum benytter et læseapparat, hvormed der med det samme (hvis det er nødvendigt) kan fremstilles papirkopier af negativerne eller udsnit af disse.

Medarbejdere fra stadsarkivet har deltaget i forberedelserne til indsamlingen af gamle fotografier og film i det storkøbenhavnske område. I samarbejde med Komiteen for Byhistorie er udarbejdet

manuskript til det københavnske bidrag til en vejledning i fremledning af kildemateriale til de europæiske hovedstæders arkitekturhistorie, som agtes udsendt af den internationale arkivorganisation i UNESCO's regie. I samarbejde med rigsarkivet udarbejdes navne-register til folketællingen 1845 for København.

Udarbejdelsen af københavnske husregistre er fortsat som hidtil, i årets løb er udsendt årgangene 1772, 1777, 1795 og 1798, og der er udsendt en ny omarbejdet vejledning til 1. serie (registre ældre end 1808). Husregistrene stilles gratis til rådighed for et begrænset antal biblioteker, arkiver og museer, men sælges ikke. De er for tiden tilgængelige for publikum 10 steder i København og 2 i provinsen.

Af igangværende registreringer af større omfang kan nævnes udarbejdelsen af et navneregister til de københavnske laugsprotokoller og en revision af vurderinger til prioritetsefterretninger ca. 1700-1920.

Der er ompakket ca. 6.000 pkr. arkivalier, hovedsagelig ved henvist arbejdskraft som led i de kommunale beskæftigelsesforanstaltninger.

Der er udsendt årbog 1976 af Historiske Meddelelser om København.

Stadsarkivet har haft gruppebesøg af personalet i Direktoratet for stadens revision samt af deltagerne i kurser i lokalhistorie og slægtshistorie på Danmarks Biblioteksskole og den kommunale aftenskole. Norske og svenske kolleger har aflagt besøg. I dagene 2.-3. juni deltog stadsarkivaren efter indbydelse som observatør i de svenske kommunearkivarers kongres.

Overformynderiarkivalier. (Ved Egil Skall). Stadsarkivet har fra Landsarkivet for Sjælland m. v. modtaget de hidtil dér opbevarede dele af magistratens 3. sekretariats arkiv. I Historiske Meddelelser, årbog 1972, s. 136 er der berettet om arkivalier, modtagne 1971 fra Overformynderiet. Med den nu skete aflevering fra Landsarkivet skulle magistratens 3. sekretariats arkiv være komplet. Sekretariatet eksisterede i tiden 1818-57 og behandlede overformynderisager samt sager vedrørende offentlige stiftelser og legater. Afleveringen i 1976 omfattede 12 journaler 1818-29, 4 registre hertil, 10

Fra rådstueskriver Arent Berntsens jordebog 1658 i Stadsarkivet. Figuren findes ved omtalen af stadens avlsgård i Springgade. Egil Skall fot.

kopibøger 1818–30, 2 registre hertil, 44 pkr. journalsager 1818–29, 26 pkr. værgemålsager 1818 ff samt vedrørende legater m. v. designation 1820–50 og generaltabel 1822.

Arveparter. (Ved samme). Fra Landsarkivet er modtaget 8 bd. såkaldte depositionsprotokoller 1673–1857, ført dels af stadskæmneren, dels i rådstueskriverens kontor, i magistratens 1. hovedfag og i magistratens 1. sekretariat. Arvekapitaler, der ikke straks kunne udbetales af skifteretten, blev deponeret i stadens kasse og førtes til indtægt for staden i kæmnerregnskabet. De arveparter, der senere udbetaltes, førtes til udgift. Da stadskæmnerens regnskab er gået tabt for tidsrummet 1679–1706 og bilag til kæmnerregnskab først eksisterer fra 1730, er navnlig den ældste af de nu modtagne depositionsprotokoller (1673–1749), der indeholder regnskab over modtagne og udbetalte arveparter, et velkomment supplement til kæmnerregnskabet.

Mikrofiche m. v. (Ved samme). Stadsarkivets samling af mikro-fiches er udvidet i 1976. Der er tidligere, i årbog 1975, berettet om den første anvendelse af dette hjælpemiddel i Stadsarkivet.

Arkivalierne fotograferes på 16 mm rullefilm. Ud fra denne film fremstilles dels en sikringsfilm, der anbringes i et arkivrum på St. Hans Hospital ved Roskilde, dels mikrofiche, der i Stadsarkivet på Rådhuset stilles til rådighed for publikum efter selvbetjeningsprincippet. Fordelen for arkivet, udover at man undgår slid på originalmaterialet, er at man sparer den ofte omstændelige fremtagning fra de spredtliggende arkivmagasiner. Publikums fordel ligger først og fremmest i, at der praktisk taget ingen ventetid er forbundet med benyttelsen. Oplysningerne er umiddelbart til rådighed og papirkopier efter de enkelte optagelser eller dele deraf kan fås på stedet. Derudover giver mikrofiche ikke sjældent bedre end registraturer overblik over arkivalierne, ikke mindst som følge af, at hver mikrofiche er forsynet med et hoved, der er påført oplysninger om de derpå værende 60 optagelser. Systemet rummer således en registrering i sig selv.

I Stadsarkivet findes følgende arkivalier på mikrofiche:

Målebreve 1702–1860

Målebrevsregistre ca. 1690–1835, 1728–29 samt 1835

Grundtakstmatrikler 1661, 1668, 1687 (ikke trykt i Københavns Diplomatarium), 1689, 1755, 1755-99 (med husejrnavnene indført), 1806 (med husejernes navne indført)

Kopskat 1743 (hertil navneregistre)

Ekstraskat 1762 (hertil navneregister)

Vejvisere 1770-1815

Bistrup Gods' jordebøger 1661, 1688, 1741, 1760, 1761, 1767, 1769, 1798, 1822, 1835, 1866, 1872.

Skudsmålsbøger 1858 ff

Stadsarkivets negativjournal 1943-1975

Gadenavnsudvalgets kartotek over gadenavnene

Under udarbejdelse er navneregister til folketælling 1845 omfattende befolkningen såvel inden for Københavns volde som på stadens grund (Vester-, Nørre- og Østerbro). Der er her tale om en fotografering af det register, der er omtalt foran. Ved hver optagelse er 8 sedler fotograferet og en mikrofiche omfatter således ikke mindre end 480 sedler.

Ved køb har Stadsarkivet fra Rigsarkivet efterhånden erhvervet xerokopier af de københavnske folketællinger 1787, 1801, 1834 (kun S.A.Ø. og S.A.V. kvarterer samt hofetaten) og 1845.

På 35 mm rullefilm til rådighed for publikum findes politiets halvårligt førte mandtalslister over hele Københavns befolkning (undtagen børn under 10 år) 1869-1899. Listerne er ført gadevis. Endvidere Bistrup Gods' fæsteprotokoller 1687-1918, Vartov Gods' fæsteprotokoller 1677-1804. Murer- og Stenhuggerlaugets arkiv 1623-1862.

SELSKABET FOR KØBENHAVNS HISTORIE

I 1976

Selskabet afholdt i 1976 følgende arrangementer for medlemmerne: Den 22. marts talte docent, arkitekt M.A.A. *H. H. Engqvist* om »Københavnske borgerhuse«. Den 6. april var der generalforsamling, og derefter fortalte redaktør *Knud Meister* om Moltkes Palæ, nu Håndværkerforeningen, hvor generalforsamlingen afholdtes. Den 11. september havde Københavns Havnevæsen inviteret på en sejltur til Sydhavnen og Frihavnen under ledelse af kontorchef, cand. jur. *Bent Bergsøe*. Den 11. oktober talte forskningsbibliotekar mag.art. *Emma Salling* og museumsinspektør, cand. mag. *John Erichsen* om J.F.J. Saly's rytterstatue af Frederik V på Amalienborg slotsplads, og derefter var der forevisning af Bymuseets udstilling »Fyrste og Hest« om statuens og pladsens historie. Den 22. november talte cand. mag. *Claus Hagen Petersen* om Slangstrupbanens historie og den 7. december markeredes Carlsbergfondets 100 års jubilæum ved et besøg på Carlsberg Museum, hvor museumschef *Steffen Linvald* fortalte om fondet og museet.

Medlemmerne af selskabet modtager gratis årbogen *Historiske Meddelelser om København*. Desuden har selskabet et internt meddelelsesblad, *Københavns Kronik*, der også bringer mindre artikler.

Medlemstallet var ved årets slutning 914.

Selskabets formand er borgmester *Børge Schmidt*, og bestyrelsen består af stadsbibliotekar *Frode Jensen*, stadsarkivar *Sigurd Jensen*, landsarkivar *Harald Jørgensen* (næstformand), fuldmægtig *Hans Kofoed* (kasserer), museumschef *Steffen Linvald*, professor *Georg Nørregaard*, stadsbibliotekar *Brita Olsson* og museuminspektør *Poul Strømstad*.

Kontingentet er 30 kr. om året; ægtefæller kan deltage i møder og andre arrangementer uden særlig betaling. Indmeldelse sker ved henvendelse til fuldmægtig *Hans Kofoed*, Stadsarkivet, Københavns rådhus, 1599 København V, tlf. (01) 15 38 00, lokal 2375.

ET UDVALG AF BØGER FRA ÅRET 1975 VEDRØRENDE KØBENHAVN

Udarbejdet af Københavns kommunes biblioteker

Topografi og historie

Litteratur om København.

Billedværker. Livet i København.

Københavnske originaler. Vejvisere

Tunebjerg Rasmussen, Troels. Københavns-egnen. 1975. 36 s.* (Geografi. Emnehefte, 2). (Orienteringsfag).

Klæstrup, P. Det forsvundne Kjøbenhavn. Minder fra »de gode gamle Dage«. [Fotografisk optryk. Nyt opl.] [1974]. [12 s.]* [Tegninger. Fotografisk optryk af udg. Kbh. 1877-81, 1.-3. række].

Vues de Copenhague. 25 billeder fra Kjøbenhavn og Sjælland. Påny udg. 1975. 25 tvlr. [Stålstik med billedtekster på dansk og fransk. Fotografisk optryk af udg. Kbh., ca. 1850].

Linvald, Steffen. Gadens cirkus. Et tidsbillede fra forrige århundrede. 1975. 87 s.*

Enevig, Anders. Prinser og vagabonder. Uændret fotografisk optryk af 3. opl. [dvs. ny udg.] 1975. 133 s.* (Fremads Fokusbøger).

Krak. [Udg. af Kraks Legat]. Delvis med engelsk, fransk, tysk og spansk tekst. 1974. [205. årg.] [1974]. Bd. 1. Fagbog. [Kraks industri- og handelsvejviser for Danmark]. 20 + 1730 s. Bd. 1 A. Firmaregistrering. Kraks industri- og handelsvejviser for Danmark. S. 1745-2336. Bd. 2. Navnebog. [Kraks industri- og handelsvejviser for Danmark]. 12 s. + s. 2337-3796,* Bd. 3. Adressebog. [Kraks

gade- og husvejviser for København og omegn]. 1507 s. + 45 tvlr. og 1 kort. 1975. [206. årg.] [1975]. Bd. 1. Fagbog. [Kraks industri- og handelsvejviser for Danmark]. 16 + 1700 s. Bd. 1A. Firmaregistrering. Kraks industri- og handelsvejviser for Danmark. 676 s. Bd. 2. Navnebog. [Kraks industri- og handelsvejviser for Danmark]. 8 + 845 s. Bd. 2A. Navnebog. Kraks industri- og handelsvejviser for Danmark. Realregistre for Danmark. Bykort over 55 byer med gadefortegnelser. S. 897-1444, *. Bd. 3. Adressebog. [Kraks gade- og husvejviser for København og omegn]. 8 + 1540 s. + 44 tvlr. og 1 kort.

Kraks Lomme-Vejviser. [Udg. af] Krak På omslaget: København og Omegnen. 1974. 64. årg. [1974]. 350 s. 1975. 65. årg. [1975]. 334 s.

Bydele. Bygninger.

Torvet i dit hjerte. En bog med billeder og tekst om Gråbrødretorv eller et eksempel på tilværelsen. Skrevet af Sven Holm. Fotograferet af Jacob Jørgensen. 1975. [60 s.]*

Buchwald, Gunnar. Handelsbanken og Kongens Nytorv. Tegninger: Des Asmussen. 1975. [30 s.]*

Cado Center. Portræt af et hus. Denne bog fortæller historien om et hus, der gennem flere generationer har været samlingssted for dansk ånds- og kulturliv og en elsket del af det køben-

havnske bymiljø. Bogen fremkommer i anledning af Poul Cadovius' overtagelse af den gamle bygning og dens indvielse til nye funktioner. Tekst: Cado PR og Susanne Holmstrøm. Foto: John Berglund/Bent Rej Studio. [Udg. af Cado Center]. [1974]. [32 s.]*

Christiansborg Slot. Under red. af Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Otto Norn. Billedred.: Chr. Bang. Udg. af Folketingets Præsidium. 1975. Bd. 1-2.

[Med engelsk resumé].

1. bd. Absalons Borg. Københavns Slot. Det første Christiansborg. 11 + 415 s.*

2. bd. Det andet og tredje Christiansborg. 7 + 409 s.*

Egevang, Robert. Professorgårdene i Latinerkvarteret 1975. 78 s.*

Havning, Thomas. I Eigtveds tjeneste. Nogle tanker om, hvordan arkitekten Nicolai Eigtved brugte sin tomestok, da han byggede Amalienborg. 1974. 67 s.* og 3 kort og 1 paptommestok.

Nørregade 13. 1735-1975. [Ved Henning Nørby]. Vignetter af Victor Weinreich. 1975. 32 s.*

Skadhauge, Poul. Trinitatis Kirke og Rundetårn. [1975]. 39 s.*

Bykort

Kraks Kort over København og Omegn. Rev. med bistand af kommunerne i Storkøbenhavn. [Udg. af] Kraks Legat.

[Delvis med engelsk tekst].

1974. 50. årg. [1974]. 108 s. og 44 kort og 1 kort.

1975. 51. årg. 1975. 200 s.* og 1 kort.

Waaqensen, H. Københavns lokale

Kommunikationer. 1975. 28 s. og 1 kort.

[Omslagstitel: Kort over København. Fotografisk optryk af udg. Kbh. 1886].

Wivel, Ole. Tranedans. Erindringsmotiver. 1975. 232 s.*

Tidshistorie

Personalehistorie

Jespersen, Knud J. V. Belejringen af København i 1807 og kortet i Guvernørbiblioteket i Odense. 1974. 17 s. og 1 kort.

[Kort: Grundtegnning af den Kongelige Residence og Fæstning Kiøbenhavn med omliggende Egn].

Jespersen, Knud J. V. The besieging of Copenhagen in 1807 and the map in the Governor's Library in Odense. Translated by Mike Robson. 1974. 17 s. og 1 kort.

[Kort: Grundtegnning af den Kongelige Residence og Fæstning Kiøbenhavn med omliggende egn].

Andersen, H. C. Dagbøger 1825-1875. Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab under ledelse af Kåre Olsen og H. Topsøe-Jensen.

Bd. 8. 1868-1870. Udg. af Kirsten Weber. 1975. 15 + 464 s.

Bd. 9. 1871-1872. Udg. af Kirsten Weber. 1975. 12 + 397 s.

Bd. 10 1873-1875. Udg. af Kirsten Weber. 1975. 15 + 482 s.

Bendix, Hans. Lun vinter. 1975. 201 s.* [Ill. af forf.].

Cederholm, Rosa. Rosamin. En pige af folket fortæller. Udg. af Poul-Strømstad. 1975. 138 s.*

Christensen, Christian. En rabarberdreng vokser op. Indledning af Halfdan Rasmussen. 6. opl. 1975. 166 s.

Gress, Elsa. Mine mange hjem. 6. opl. 1975. 186 s.*

Heiberg, Johanne Luise. Et liv genoplevet i erindringer. 5 udg. ved Niels Birger Wamberg. Bd. 4 1856-82. 1974. 316 s.*

Koefoed, Emil. Erindringer. Efter original-manuskriptet i Danmarks Farmaceutiske Højskoles arkiv. Udg. med noter og bilag af Dansk Farmacihistorisk Selskab. With an English preface. 1974. 137 s. [Theriaca, 17].

[På titelbl.: Direktør, professor, dr. phil. Emil Koefoeds erindringer].

Janus Hertz, Grete. Rosa-Viola hosoldemor. 1975. 27 s.* [Læse-Serien]. [Karla Janus Nielsen og Ellen Fjordal Petersen].

Louis Pio og slaget på Fælleden. Ved Jens Engberg. 2. udg. 1975. [120 s.]* [Acta-Serien, 2].

Pio, Louis. Erindringer fra Redaktionskontoret og Fængslet. Fotomekanisk optryk af originaludg. 1975. 73 s. [Louis Pios Skrifter, 3]. [Kilder til Danmarks Økonomiske og Sociale Historie, 5]. [Fotografisk optryk af udg. 1877].

Poulsen, Grete. Hvor er du nu, min lille glade ven. 1975. 103 s.

Ringsted, Henrik V. Lille dreng med trillebånd. Af en ung mands erindringer. Udg. i samarb. med Nyt dansk Litteraturselskab. 1975. 299 s. [Magna Printserien, 53].

Rosenberg, Kai. Et dejligt forår. 2. opl. 1975. 113 s.* [Erindringer, 1].

Soya, [C. E.] Ærlighed koster mest. Brudstykker af en erindringsbog. 1975. 335 s.*

Stilling, Herman. En ung mand ved navn Stilling. 1975. 132 s.

Naturforhold

Meteorologi. Luftforurening

Christensen, Maks. Luftforureningsmodeller for Storkøbenhavn. [1975]. 190 s.*

[Rygtitel: Eksamensprojekt 1974].

Luftforurening i Storkøbenhavn 1967-1972. Rapport fra Storkøbenhavns Luftforureningsudvalg. [1975]. 3+65+[20] s. + 9 tvlr. og 20 bilag og 1 kort.

Palmgren Jensen, F. Forslag til fortsættelse af luftkvalitetsundersøgelserne i Storkøbenhavn. 1975. 15 s. [Risø-M-1777].

[Med engelsk resumé].

Kunst

Kunsthåndværk

Salling, Emma. Kunstakademiets guldmedalje konkurrencer 1755-1857. 1975. 127 s. + 16 tvlr.* [Skrifter Udg. af Kunstakademiets Bibliotek]. Den kongelige Porcelainsfabrik 1775-1975. [Af Brede L. Grandjean, Dyveke Helsted og Merete Bodelsen]. 1975. 134 s.*

[Smudsomslagets titel: 1775-1975]. The Royal Copenhagen Porcelain Manufactory 1775-1975. [By Brede L. Grandjean, Dyveke Helsted and Merete Bodelsen]. English translation by David Hohnen. 1975. 134 s.* [Smudsomslagets titel: 1775-1975].

Teatervæsen

Skuespillererindringer.

Ballet. Film

Da julemændene kom til byen med Solvognen. [Udarb. af Solvognen]. 1975. [56 s.]*

»En demokratiseret teatergang?« En analyse af Arte-abonnenternes sociale struktur 1973/74. Udarb. af Jens Nørgaard [m. fl.] 1975. 126 + [23] s.

Geill, Flemming. Lad mig sige det på den måde ... Forord af Børge Friis. [1975]. 224 s.*

Hamerik, Valdis. Derovrefra. Teatererindringer fra Kongens Nytorv. 1975. 199 s. + 16 tvlr.*

Den Danske Balletklub. 1.-25. sæson 1949-1974. Red. af Vibeke Rørvig. 1974. 26 s.

The Danish Film Institute, Museum, School. [Issued by] The Danish Film Institute, The Danish Film Museum and the Danish Film School. Eds.: Hugo Bay and Ib Monty. English text: David Hohnen. 1974 [20 s.]*

Musik

De rene glæder. Musikforeningen Euphrosyne fylder 100 år. 1875 - 7. februar - 1975. Under red. af Gunnar Andersen. [Udg. af Musikforeningen Euphrosyne]. [1975]. 71 s.*

[Omslagstitel: Musikforeningen Euphrosyne 1875-1975].

Spredte »improvisationer« fra fremførelser af Ruskantaten 1969-73 og Rustaløn 1973. Af Jens Louis Petersen og Søren Sørensen. 1974. 19 s.

Forlystelser Spil. Sport

Eilstrup, Per. Tivoli. The story of the fairytale garden. Translated [from the Danish manuscript] by Jean Arnoldi. 1975. 64 s.*

Tivoli. [Issued by Tivoli A/S 1973]. [26 s.]* [Engelsk tekst].

Tivoli ved Kjøbenhavn - de Copenhague. Etabli en 1843 par une Compagnie d'Actionnaires sous la Direction de George Carstensen. [1974]. 13 tvlr.*

[Litografier med dansk og fransk tekst. Fotografisk optryk af udg. Kbh. ca. 1845].

Brønshøj Skakforening i 40 år. Forf.: B. B. Jensen, Kåre Vissing Andersen og Carsten Petersen. Red. af L. C. Schmidt. 1975. 48 s.*

Dansk Sportsdykker Forbund 1965-1975. [I red.: Kurt E. Christiansen]. [1975]. 38 s.*

Falkneris, Jørgen. Gymnastik- og Svømme-foreningen Hermes 1874-1. marts 1974. 100 år. Spredte træk af en gammel forenings historie. Foto ved Arne Hesselgren. 1974. 56 s.*

Arkivvæsen

[Landsarkivet for Sjælland m. m.]. Københavnske politi- og domsmyndigheder. [Foreløbige arkivregistraturer].

Bd. 1 1975. 234 s.

Bd. 3. Tinglysningsarkivalier. Københavns byting indtil 1771. Christianshavns byting 1653-85. Hof- og Stadsretten 1771-1805. Lands- over- samt Hof- og Stadsretten 1805-1919. Københavns byret 1919-27. 1975. 75 s.

Videnskabelige institutioner

Museer

Clemmensen, Tove. Nationalmuseets klunkehjem. 2. opl. 1975. 22 s.* (Nationalmuseets Vejledninger).

[Museets for Danmarks Frihedskamp 1940–1945]: The Museum of Denmark's Fight for Freedom 1940–1945. A short guide by Jørgen H. Barfod. 1975. 40 s.*

Pressevæsen

Information om hovedstadsaviserne og annonceeffekt. Udarb. af Dagbladet Information i samarbejde med IMM – Institut for Media- og Markedsforskning. 1974. 36 bl.*

[På omslaget: Læsernes forhold til aviserne. Læserkarakteristika. Annonceeffekt. Rygtitel: Hovedstadsaviserne og annonceeffekt].

Nord-Vest Avisen, Nørrebro Avis, City Avisen, Grøndals Avis. Udg. Lokalaviserne, Bispebjerg Torv. Undersøgelsens leder: Bertil Björkman. Tegninger: Sten Linde og NV-Reklame. [1975]. 40 s.*
[Læseranalyse].

Den nøgne sandhed. En rapport om Ekstra Bladet. Af Toni Liversage [m. fl.]. 1975. 148 s.*

»Søndags-B.T.« Rapport om en succes. Ved Kirsten Bolvig [m. fl.] 3. opl. 1975. 321 s.* (Gyldendals Logbøger).

Litterære forhold

Litterære foreninger

Lauritzen, Henry. Sherlock Holmes Klubben 1950–1975. 1975. 31 s.* og bilag.

[Bilag: Engelsk oversættelse. 20 s.].

Samfundsforhold

Statistik. Kvindesagen.

Parlamentariske forsamlinger

Gadefortegnelse med sygesikringsdistrikter og socialdistrikter. [Udg. af Kø-

benhavns statistiske kontor. 1975]. 83 s. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, 1975:5).

Statistisk Årbog for København, Frederiksberg og Gentofte samt Omegnskommunerne. Udg. af Københavns Statistiske Kontor. 1975. 54. årg. 392 s.* kort.

[Omslagstitel: Københavns Statistiske Årbog. Delvis med engelsk tekst]. Rødstrømpebevægelsen i København. Forår 1970–sommer 1974. Kort historisk gennemgang. [Udg. af Rødstrømperne i København 1975]. 18 s. Andersen, Gert. Folkestyrets arbejdsplads. Folketingets præsidium. 1974. 16 s.*

Københavns kommune

Københavns Kommunalkalender. Udg. af Københavns Statistiske Kontor. 1975. 43. årg. 1975. 8 + 328 s.

Lov og ret

Politivæsen

[Carl N.] En 32-årig forbyrders livhistorie. Ved Erik Nørgaard. 1975. 96 s.*

Betænkning om politikredsinddelingen i hovedstadsområdet. Afgivet af det af justitsministeriet den 10. maj 1967 nedsatte strukturudvalg vedrørende politiet. 1975. 45 s. + 2 tvlr. (Betænkning, 742).

Økonomiske forhold

Banker. Arbejdsforhold. Fagforeninger. Indkomst- og formueforhold. Bolig- og byggeforhold. Sanering. Slumkvarterer.

Møller, Kristian. Fra idé til virkelighed. 1925–1. december– 1975. Teg-

- ninger: Erik Werner og Ebbe Sadolín. [1975]. 232 s.*
[Jubilæumsskrift. Andelsbanken].
- Larsen, Bøje*. Havnens samfund. En analyse af arbejdsforhold og social struktur i Københavns havn. [Ny udg.] 1975. 4 + 255 + [36] s. (Handelshøjskolen i København. Skriftrække o. Skrifter fra Institut for Organisation og Arbejdssociologi, 3).
- [*Olsøn, Gunner*]. Sadelmagernes Fagforening – Tapetserernes Fagforening i København. 1874–100 år–1974. [1974]. 24 s.*
- Indkomster og formuer på roder og distrikter i København 1973. [Udg. af Københavns Statistiske Kontor]. [1975]. 52 s.* (Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor, 1975: 1).
[Med engelsk resumé].
- Byggeriet i Hovedstadsområdet. [Udg. af Københavns Statistiske Kontor]. [Delvis med engelsk tekst].
- Arg. 1973. [1975]. 40 s. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, 1975:6).
- Arg. 1974. [1975]. 51 s. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, 1975:7).
- Husleje forhold i København. [Udg. af Københavns Statistiske Kontor. Udarb. af Henry F. Holm]. [1974]. 16 s. (Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor, 1974:5).
[Med engelsk resumé].
- Ring, Ingolf*. Træk af Lægforeningens Boligers historie. 1974. 31 s.*
- Røde Rose bogen. En hilsen til naboer, venner og fjender fra beboergrupper i kvarteret Røde Rose. [1975]. 540 s.*
- Plousing, Jan*. Sanering på Nørrebro. 1975. 286 s.* (Socialforskningsinstituttet. Publikation, 65).
[Med engelsk resumé].
- Christiania, et samfund i storbyen. Form.: Per [m. fl.] Indhold: Christianitterne. Red.: Anne-Suzette [Sadolin]. 1975. 128 s.*
- Plum, Niels Munk*. Hvad med Christiania? En redegørelse. Med et forord af Richard Løvehjerte og billedred. af Erik Nørgaard. 1.–2. opl. 1975. 88 s.*
- Vedr. Christiania – den såkaldte fristad. Med regeringens og folketings tekst og Madsens tegninger. Teksten fra Folketingstidende (Folketingets forhandling). 1975. 88 s.*

Forsorg

Velgørenhed. Kofoeds skole

- Kühl, P.-H.* Enghave-Centret. En rapport om et integreringsforsøg. 1975. 54 s. (Socialforskningsinstituttet. Meddelelse, 11).
- Houmøller, Sven*. Kjæden lå i Mulm begravet ... Træk af Kjæde-Ordrens Historie 1774–27. November–1974. 1974. 123 s.*
- Kjøbenhavns Understøttelsesforening. (Kjøbenhavn og Frederiksberg). 1. november 1874 – 1. november 1974. [Udg. af Kjøbenhavns Understøttelsesforening]. [1974]. 36 s.*
[Omslagstitel: Kjøbenhavns Understøttelsesforenings 100 års jubilæum].
- Beretning om størrelsen og anvendelsen af statskuddene til Kofoeds Skole og dermed beslægtede selvejende institutioner. [Afgivet af de af folketing valgte statsrevisorer]. 1975. 41 s.

*Opdragelse. Undervisning**Ungdomsarbejde*

[Danmarks Pædagogiske Institut]. Danmarks Pædagogiske Institut 1955-75. 1975. 62 bl. (Rapport fra Danmarks Pædagogiske Institut, 15).

De kaldte sig Amagerbanden. Udkast. En rapport udarb. af Sten Rodenmeir [m. fl.] Tommy Jochumsen (red.) Sten Rodenmeir m. fl. [1974]. [31 bl.]

*Skoler og skolevæsen**Kommuneskoler. Vanføreforsorg*

Jørgensen, Martha. Rapport over konditionstræningsforsøg foretaget i Københavns skolevæsen med 1.500 piger på 8. klassetrin i tiden november 1970-februar 1971. [1972]. 26 bl.

[Omslagstitel: Konditionstræningsforsøg].

Kvanhauge, Johannes. Lærere, som jeg havde. Et tidsbillede fra 1920'ernes København. 1974. 70 s.

Københavns Amtskommune. Amtscentralen. 61 publikationer på Amtscentralen om skole- og undervisningsforhold. Red.: Henry Hansen. [1975]. [14] + 18 s.*

Norrild, Inga. Grøndalsvængets Skole 1924-74. Samlet og fortalt. Med bidrag af Niels Jacobsen og Åse Lerche. [1974]. 40 s.*

En rapport fra Bavnehøj Skole om 11. skoleår 1972-73. Ved de deltagende lærere. 1975. 31 s. + [7 bl.]* (Nogle erfaringer med 11. skoleår, 4).

[Samfundet og Hjemmet for Vanføre]. Samfundet og Hjemmet for Vanføre. Gesellschaft und Heim für Körper-

behinderte. The Society and Home for the Disabled. 1974. 109 s.*

Københavns Universitet

Københavns Universitet. Vejviser. Årg. 1974-75. [1975]. 100 s.

Rus, universitet, samfund. Udg. af Studenterrådet ved Københavns Universitet. [Ny udg.] 1975. 103 s.*

Thomsen, Ole B. Embedsstudiernes universitet. En undersøgelse af Københavns universitets fundats af 1788 som grundlag for vor nuværende studiestruktur. With a summary in English. 1975.

[Bd. 1]. 378 s.

[Bd. 2]. S. 379-785.

*Folkeoplysning**Radio og fjernsyn*

Ahm, Leif. Det var Valdemar, der begyndte. Jubilæumsmosaik om tv og radio. 1975. 31 s.*

[Udsendt i anledning af udstillingen Radio-tv 75].

Radiofonihumor fra starten til Stærtekassen. [Udg. af] Statsbiblioteket. [Udarb. af] Søren Lund og Ejgil Søholm. [1975]. 20 s.*

[Udg. i forbindelse med udstilling i anledning af Danmarks Radios 50-års jubilæum].

*Moralske forhold**Dyrebeskyttelse*

Dyrenes Beskyttelse 1875-1975. Ved Hans Hvass. 1975. 184 s.*

Teknik
Byteknik

Byplanlægning

- Byfornyelse i Valby. [Udg. af Kunstakademiets Arkitektskole Insek. B, hold F 4]. [1974]. 73 s.*
- Christianshavn. Dispositionsplan for Christianshavn. [Udg. af] Magistratens 4. Afd., Direktoratet for Københavns Kommunes Generalplanlægning. 1975. [15] + 115 bl.*
- Gårdrydning. Byplanudstillingen. Katalog. [Udg. af Københavns Kommune], Magistratens 4. Afdeling. [1975]. [24. s.]*
- Parterre. En byforbedringsundersøgelse med udgangspunkt i et område på Islands Brygge. Udført af Knud Svenssons Tegnestue. 1974. 91 s.*
- Wichmann Matthiessen, Christian*. Københavns bykerne, indhold og aktivitet. English summary. 1975. 2 + 216 s.* (Kulturgeografiske Skrifter, 10). [Licentiatafhandling Kbh. Universitet].
- Østre gasværk. Dispositionsplan for Østre Gasværk. [Udg. af] Magistratens 4. afd., Direktoratet for Københavns Kommunes Generalplanlægning. 1975. 57 bl.*

Transportmidler

- Sporveje. Luftfart. Københavns havn*
- Zeeberg, Nils Kr.* Linie 14. Trafikken ad Strandvejen til Klampenborg. 1975. [72 s.]*
- Københavns Lufthavns fremtid. En arbejdsrapport i praktisk planlægning. Af William K. Andersen, Asger Hansen og Hans Henrik Sørensen. 1974.

- 143 s.* (Københavns Universitets Økonomiske Institut. Memo, 33).
- Westphall, Poul*. Københavns lufthavn 1925-1975. Samlet, bearb. og udformet efter officielle og private arkiver. [1975]. 159 s.*
- Dahl, Ib Ivar*. Havnen. Tegninger af Ib Buch. 2. opl. 1975. 42 s.* (Orienteringsemne).

Industrielle virksomheder

- Andkjær Jensen, L.* Dansk Esso A/S. 6. opl. [1975]. 16 s.* (Danske virksomheder, 44).
- [*Stærk, Kristian*]. Kristian Stærk Aktieselskab. 25. oktober 1924-1974. Udg. i anledning af firmaets 50 års jubilæum den 25. oktober 1974. [1974]. 41 s.*

Læge- og sundhedsvæsen

Fabrikshygijne. Hospitalsvæsen

- Rieper, Olaf*. Sikkerhedsarbejde på fem virksomheder. [1975]. 73 s. (Undersøgelse for Arbejdsmiljøgruppen af 1972, 1).
- Caspersen, Finn*. Analyse af fysiske og organisatoriske arbejdsforhold for plejepersonalet på et hospital. Afhandling, statsvidenskabelig kandidateksamen, Københavns Universitet. 1975. 138 bl.
- The Department of Psychiatry, Kommunehospitalet, Copenhagen 1875-1975. Ed. by Fimi Schulsinger [a. o.] With the assistance of Brian Bell. Drawings by Joachim Knop. 1975. 58 s.* (Acta Psychiatrica Scandinavica. Supplementum, 261).

ANMELDELSER

J. C. Jacobsens Bryggergård i Brolæggerstræde. Redigeret af Poul Strømstad og udgivet af Ny Carlsbergfondet i 75-året for dets stiftelse. Forlaget Forum, København 1976-77, 138 sider, kr. 200,-.

Det er velkendt, at Carlsbergbryggerierne har en forhistorie i en bryggergård i den indre by med et gårdinteriør, der f. eks. er gengivet i W. Gluds og F. Krauls billedbog om Carlsberg fra 1925; men det har næppe været kendt udenfor en snæver kreds, at brygger Jacobsen beholdt gården også efter udflytningen til Valby, og at Carl Jacobsen i 1913 skænkede den til Ny Carlsbergfondet. Men adressen, Brolæggerstræde 5, skal nu nok blive kendt, efter at fondet i 1975 her indrettede sit domicil med kontorer og magasiner. Efter således at være vendt tilbage »til et sted, man var ventet, og til en atmosfære, med hvilken man følte sig fortrolig« har fondet her kunnet fejre sit 75-års jubilæum. Det falder derfor helt naturligt, at fondet har ønsket at markere dette, jubilæet og indflytningen, med det smukke af Poul Strømstad redigerede skrift.

Til stedets topografi er der først det at melde, at til Jacobsens oprindelige bryggergård, der også omfattede et hus i Knabrostræde – det var praktisk med gennemkørsel – er siden erhvervet hjørnehuset Knabrostræde 9, hvor J. C. Jacobsen blev født i 1811, således, at der er tale om et fast afsluttet kompleks. På grundlag af grundige arkivstudier redegør Strømstad dels for bygningshistorien, dels for husenes beboere, kendte og mindre kendte, A. F. Tscherning boede her som nygift, og Strømstad færdes så hjemmevant rundt i de forskellige bygninger, etager og rum, at det selv med gode planer kan være lidt svært at følge ham. Til dette har Ole Alkær sig føjet en redegørelse for de farvearkæologiske undersøgelser, som med røntgenfotoografering og farvesnit har stået på i en årrække, og som er basis for istandsættelse og genskabelse af de oprindelige dekorationer, blandt andre J. C. Jacobsens pompejanske dagligstue fra 1844. Smukke farvebilleder af interiørerne viser resultaterne.

Husene, Knabrostræde 11 og 13, var i 1949 blevet istandsat, eller skal man sige ombygget, kyndigt og smagfuldt, af arkitekt Viggo Sten Møller. Formålet var at indrette tidssvarende lejligheder med, hvad dertil hører af tekniske installationer og samtidig bevare gamle døre, paneler o. l. Resultatet blev hilst med al honneur, blev prisbelønnet af såvel Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse som af Københavns Kommune. Med rette.

Tilbage stod det gamle bryghus, som ikke egnede sig til boliger. Kommunen ønskede det nedrevet; mens fondet af historiske og æstetiske grunde ønskede huset bevaret. Det var her brygger Jacobsen foretog sine første gæringsforsøg, og endelig var husets beståen nødvendig for at bevare det sluttede gårdsrums særlige karak-

ter. Det er et meget spændende kapitel, som den restaurerende arkitekt, Vilhelm Wohlert, har skrevet om, hvordan det lod sig gøre at bevare de bygningshistoriske og arkitektoniske værdier og samtidig få huset til at fungere med hensyn til de nye krav om kontorer, magasiner og udstillingsrum for fondet. Indgrebene er og måtte være flere end ved restaureringerne af de andre huse, direkte sammenligning er ikke mulig; men arkitektens redegørelse og de ledsagende billeder viser sammen med Torben Holck Coldings entusiastiske forord, at der her er skabt både smukke og gode rammer om fondets virke.

Bogen om bryggergården handler om en københavnsk ejendom som så mange andre, og Poul Strømstad vil sikkert kunne præstere en lige så fyldestgørende historik for adskillige; men gården er alligevel noget særligt ved den historie, der her søger sin oprindelse. Med alment sigte får man af bogen den positive bekræftelse, at huse, der længst er dømt til kommunalpolitisk nedrivning, alligevel med omhu og kyndighed kan gøres brugbare til nutidige formål og blive til pyrd for staden.

Sigvard Skov.

Holbergtidens København skildret af malerne Rach og Eegberg. En billedrække kommenteret af Poul Strømstad og med bidrag af Chr. Elling og Victor Hermansen. Nyt Nordisk Forlag, København 1977, 200 sider, kr. 475.

I 1932 udsendte Chr. Elling og Victor Hermansen »Holbergtidens København« med gengivelser af de prospekter fra hovedstaden, som Johannes Rach og H. H. Eegberg malede i årene 1747–49, ialt 72 billeder, hvoraf eet tilhører Københavns Bymuseum, og eet (Prinsens Palæ) er i privateje, mens resten findes i Nationalmuseets 3. afdeling. Under Poul Strømstads udmærkede omsorg er værket blevet udgivet igen, og det kan der være god grund til, bl. a. fordi en mere avanceret teknik nu kan gengive farverne naturtro, hvor den første udgave måtte nøjes med billeder i sort/hvidt. – Men kan man stole på farverne? Strømstad mener, at selv hvor kunstnerne har benyttet forlæg, f. eks. kobberstik, vil i alt fald farverne have primær kildeværdi. Det må næppe tages alt for unuanceret. Græsset på Københavns volde har næppe været mørkegrønt med toning i blå, og Strømstad er da også selv opmærksom på den påfaldende forskel på de to gengivelser af rådhuset fra henholdsvis Nytorv og Gammeltorv, hvor man – mest velvilligt – fristes til at gætte på en opmaling i mellemtiden. Strømstads store indsats er ellers den, at han har forsynet hvert prospekt med en side tekst, der i let læselig form giver al ønskelig arkitektonisk og topografisk viden undertiden suppleret med et par ord om livet bag murene, hvor et vist lune lige kan få lov at spille med. Det synes at have været ikke uden fornøjelse for den kyndige københavnhistoriker på denne måde at lede læseren gennem det gamle København, hovedstaden som den så ud før den store brand i 1795 og bombardementet i 1807. Man kan således efter temperament beklage det tabte, som dog blev afbildet, eller glæde sig over de værdier, som uanset brand, krig og kommunalpolitik endnu findes i behold. Der er heldigvis

adskillige prospekter, der endnu er genkendelige, og det er vel det, der får bladene til at leve mellem hænderne på een.

Strømstad har vist forgængerne det hensyn at genoptrykke Ellings redegørelse for Københavns arkitekturhistorie og Victor Hermanssens essay om malerne, da det ikke har været muligt at føje synderlig meget nyt til. Men mon man alligevel ikke – trods dette – bedre forstår at vurdere billederne i dag end i 1932? Naivisme i billedkunsten er i dag ikke blot en negativ betegnelse, men en højst acceptabel enklave. Og når man har givet huse og torve, hvad der tilkommer dem, skal det næppe fejle, at det er billedernes staffage, karrusser og bærestole, præster og soldater, damer i krinoliner og fiskere i voldgraven, flyvende fugle og halsende hunde, der i særlig grad vil fryde øjet trods de håbløst forkerte størrelsesforhold.

Til maleriernes og malernes historie har Strømstad fremskaffet nogle nye oplysninger. For det første, at valget af motiverne skyldtes Frederik V og biskop Erik Pontoppidan, og dernæst at de honoreredes med 5 rdl. pr. styk og indgik i de kgl. samlinger, hvorfra de siden er kommet til Nationalmuseet. Om malerne ved Strømstad endvidere det at melde, at Eegberg endte som rådmand i Fredericia, hvor han døde i 1784. Et portræt af Frederik V til byens rådhus vidner om, at han heller ikke her havde opgivet kunsten. Rach fik set mere af verden, kom via Holland til Batavia, hvor han stadig malede prospekter, og hvor han døde i 1783. Hertil kan yderligere føjes, at Rach har besøgt både Rusland og Sverige, måske uillige England, eller ialtfald malet prospekter derfra. Han blev medlem af Lucasgildet i Haarlem og fik ved afrejsen til Ostindien militær ansættelse, fortrinsvis fordi man ønskede at udnytte hans kunstneriske talenter. Han synes at have udviklet sig i retning af større malerisk frihed og en vis rokokopræget *gratie* i linieføringen, som navnlig kom frem i hans mange tuschtegninger; men staffagefigurerne fornægter nu ikke slægtskabet med de københavnske. Størstedelen af hans javanske arbejder gik ulykkeligvis tabt i krigens kølvand under de kaotiske forhold i Batavia i 1945. Det vil således stadig være den københavnske billedserie, der holder de to maleres navne i live.

Sigvard Skov.

H. Thueslev: Det kongelige Assistenshus. Københavns Assistenshus og anden Pan-telånervirksomhed. G. E. C. Gads Forlag 1976. 346 s., ill. Kr. 115.-.

Den 1. april 1974 lukkedes Assistenshuset. Københavnerne gamle »onkel« var død i den respektable alder af 286 år. Dødsårsagen må søges i tressernes glade velfærdsår. Vi lånte for lidt, huset gav underskud, og dermed var dets dage talt. De sidste dage var triste, man endte på Svanevej, fordrevet af kulturministeriet fra det prægtige hus ved kanalen, som man havde boet i siden 1757.

Om denne institution, som på tålelige vilkår rakte den fattige en hjælpende hånd i nøden – og naturligvis også fristede den letsindige, har husets sidste leder direktør H. Thueslev skrevet en stor og interessant bog, vel dokumenteret, et imponerende arbejde af en amatørhistoriker.

Bogen er skrevet rent kronologisk og uhyre detailrig. Den er faktisk så stor, at det til tider kniber med at se skoven for bare træer. Det er et spørgsmål, om den ikke havde været lettere tilgængelig, hvis den havde samlet de enkelte emner for sig.

Hvem lånte? Ja, dette meget vigtige spørgsmål, som også pirrer vor nysgerrighed, kan desværre ikke fyldestgørende besvares på grund af den låntagerne hjemlede anonymitet. Men selv om man altså ikke skulle opgive sit navn, når man lånte, ønskede man overhovedet ikke at blive set i dette ærinde, hvorfor der opstod de såkaldte »sættefolk«, som mod et lille gebyr klarede ærterne. Først fra 1931 kan der gives en fordeling efter erhverv.

Men panternes art og lånenes størrelse viser tydeligt, at langt de fleste af kunderne har været meget fattige folk, der lånte småbeløb på deres senge- og gangklæder. Om lånenes hyppighed kan siges, at de på visse tidspunkter svarede til ét lån pr. indbygger pr. år. Lånenes ugerytme viser, at mandag var den sorte dag, da der måtte bødes for søndagens udskjelser. Arsrytmen dokumenterer med klare tal, at vinterfrakkens ombytning med sommerfrakken og omvendt ingenlunde er en vit-tighed, men en besk realitet.

En række andre forhold af interesse behandles: pantsætninger af lånesedler, indløsning og fornyelse, auktionernes relation til antallet af panter og de opnåede prisers forhold til taksationerne osv.

Kampen mod de private pantelånere, legale som illegale, følges gennem hele perioden. Særlig farlig blev den i 1860erne, da en række behersket velgørende låneaktieselskaber oprettedes. Omvendt kan man følge de private långiveres kamp mod »hælerprivilegiet«, dvs. Assistenthusets fritagelse for vindikation af stjalne panter, som de bestjålne måtte indløse, mens politiet konfiskerede dem hos de private udlånere.

Utallige eksempler på endog særdeles udpekuleret svindel fra låntagernes side anføres, men også inden for institutionens egne mure florerede til tider megen uhæderlighed.

Bogen er pænt illustreret, men billederne er overvejende velkendte. Bygningshistorien har forfatteren ikke følt sig videre forpligtet overfor, hvad der er lidt skuffende. Men der er meget at hente i den store bog for den, der beskæftiger sig med stadens sociale forhold, og det triste emne til trods rummer værket også megen fornøjelig læsning.

Jens Vibæk.

Bente Kjølbye: I Holbergs fodspor. En vandring gennem København i første halvdel af 1700-tallet. Politikens historiske bibliotek, bd. 10. 224 sider. Kbhvn. 1977. Kr. 58.—.

I 1838 udsendte E. C. Werlauff »Historiske Antegnelser til Holbergs Lystspil«, måske den mest levende af den lidt vemodige forfatters bøger. Tyve år efter kom den i ny og forøget udgave og er iøvrigt stadig betydningsfuld for den kultur-

historiske side af Holbergstudiet. Werlauff har nu fået en slags efterfølger med topografisk sigte, nemlig magister Bente Kjølbyes »I Holbergs Fodspor«, lagt an som en vandring gennem København i første halvdel af 1700-årene belyst af citater fra Holbergs skrifter, både komedier, epistler og de historiske værker, og illustreret med samtidigt billedstof, som museumsinspektør John Erichsen, Københavns Bymuseum, har fundet frem og kommenteret. Der er lagt vægt på at vælge billeder fra før branden 1728, det skal altså ikke være Rach og Eegberg alt sammen; men helt har det nu ikke været muligt at undgå de to klassikere. Man havde gerne set et billede af det hus i Lille Grønnegade, hvor den danske skueplads levede sine første år, kun et lille vue ind i gaden fra Kongens Nytorv kan Erichsen give os; men det stemmer egentlig ganske godt med, at Holberg selv – lidt overraskende – kun en enkelt gang har omtalt teatret. Om billedvalget er der det at sige, at Erichsen, hvor det var muligt, har foretrukket de grafiske blade, som i reglen er taknemmelige at reproducere, og som ved sin samtidighed skønnes at ramme tidskoloritten; men der gives derved afkald på at vise, hvad der endnu er bevaret af den by, hvor Holberg færdedes. Udsnittene af de større stik er gjort med let hånd, hvorimod det ikke er helt rart at se foliostikkene fra Vitruvius sat ned i visitkortformat. I teksten til indskriftstenen fra Borchs kollegium synes en fejl at have indsneget sig, såsom kollegiet efter Borchs udtrykkelige ønske skulle have navn efter Medici-slægten i Firenze. Side 197 meddeles, at mari-nens dokke kunne fyldes og pumpes læns i løbet af et kvarter. Så hurtigt gik det dog vist ikke; men også småting må en anmelder anholde.

I sin tekst understreger Bente Kjølbye, hvor nøje Holberg kendte København, og hvor interesseret han fulgte byens udvikling i de ca. 50 år, han havde lejlighed dertil. Han raisonnerede gerne over byens modernisering og over indbyggernes »skikke og levemåde«. Som vi ved, låner han gerne stemme til Jeronimus; men egentlig er hans sympati på modernismens side, blot dens udsejler spidder han. Med en halv undskyldning tilstås, at Holbergs skrivemåde er bibeholdt i citaterne, for Holberg laver man ikke om på. Det hindrer på ingen måde, at bogen både er fornøjelig og let at læse. Føjes dertil, at den også er nyttig, må konklusionen blive, at den er helt i Holbergs ånd.

Sigvard Skov

BYENS KUNST 1947-1976

I juni 1977 udsendte magistratens 1. afdeling et værk med denne titel, forfattet af kontorchef P. A. Tvede og vicekontorchef Arne Schøning under medvirken af direktør Dyveke Helsted (afsnittet om Thorvaldsens Museum), tegneinspektør Markan Christensen (billedredaktør), fuldmægtig Karin Pedersen og afdelingsbibliotekar Susanne Bøggild.

Værket skildrer levende og instruktivt Københavns kulturfonds virksomhed i den nævnte trediveårsperiode. Fonden har indkøbt malerier og skulpturer, bekostet udsmykning af kommunale institutioner, præmieret bygningsværker og arrangeret et væld af udstillinger, i Nikolaj, i Thorvaldsens Museum og mange andre steder. Den har også været med i mange andre slags aktiviteter, f. eks. kan nævnes den af Svend Wiig Hansen arrangerede kunstscole under åben himmel i Fælledparken.

Bogen gennemgår tillige den historiske udvikling omkring planerne om et museum for moderne kunst i København.

Omfattende oversigter og registre hjælper den, der vil orientere sig på området, hvorved værket bliver en nyttig håndbog, og de mange dejlige illustrationer, i farver såvel som i sort-hvidt, gør det til en prægtig billedbog, der til sin tid vil klæde ethvert julebord. Bogen, der er indbundet, er på 128 sider.

Forhandling sker gennem Københavns stadsarkiv, rådhuset, 1599 København V. (Tlf. (01) 15 38 00, lokal 2375). Prisen er kr. 140,- incl. moms. For medlemmer af Selskabet for Københavns Historie er der truffet en særlig ordning, hvorom man vil kunne læse i selskabets medlemsskrift *Københavns Kronik* eller få oplysning om på ovennævnte telefonnummer.

Redaktionen